

9117

Uppheltig Jernskov

Uppheltig Jernskov
(Uppheltig Jernskov)

Uppheltig
1936p.

9(47. 925)
m - 90

01, SEP 2011

5147 925

14-90

AUG 2007

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՄԱՍԻՍ» ԹԻԻ 27

ԿԻՐԵՆ ԽՐԱՅԵԱՆ

Արտատպ. Տ.-ի Գրադր. Գրադր. Կ. Խոսրոսյան
7 սեպտ. 1938
Հ. Խոսրոսյան

ԱՐԻԻՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ)

PRINTED IN BULGARIA

1936

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ»,
ՍՈՖԻԱ

252.74

08

14.05.2013

9/17

Թարգմանութեան, վերհրատարակութեան եւ ընդօրինակութեան ամեն իրաւունք հեղինակին կը պատկանի:

4 57475-66

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Այս գործը քե՛ն նկատուի, քե՛ն ուղղութեամբ եւ քե՛ն պատկանում է ձեռնարկի հաստատման նպատակով չի բաժանուի: Հետեւ եւ նոյնիսկ անոր շարունակութիւնը կոչել: Ասոր համար, աւելորդ չեմ համարիր յիշեալ հաստատման հրատարակման առթիւ նուիրուած բազմաթիւ գնահատական տողերէն՝ Պ. Ա. Ահարոնեանի գրախօսականը, որ երեւցաւ «Յառաջ»-ի եւ «Յուսաբեր»-ի մէջ միանգամայն, հոս դնել իբրեւ *յառաջաբան*: Նոյնպէս անոր ընկերացնել Պ. Ա. Զօպանեանի այն տողերը, զոր ինծի յղեց տարիներ առաջ, երբ ես սոյն գործին մէկ մասը *Անահիտ*-ի մէջ հրատարակել տալիս վերջ փորձեցի առանձին հաստատման կազմել:

Կ. ԽՐԱՅԵԱՆ

մ
ն
հ
մ
թ
}

ԾՈՎՔ-ԿԵՕԼՃԻԿ

Վաճառքային գնդակ ներդրում
(Հայ ժողովրդի առաջ)

Սեղանիս վրայ մի գիրք կայ, «Ծովք-Կեօլճիկ» վեր-
նագրով:

Հեղինակին չեմ ճանաչում:

Անունը միայն գիտեմ, — Կիւրեղ Խրայեան, գիտեմ
նաեւ որ երիտասարդ է, 24—25 տարեկան, մէկը Մեծ Ե-
ղեռնի խլեակներէն, որ ապրել է մազապուրծ, ինչպէս մեր
բոլոր որբերը:

Ծովքեցի է, Ծովաց աշխարհի այն գեղածիծաղ ան-
կիւնից, ուր ծնաւ Նիքոլայ Շնորհալին և ուր մի լճակ կայ
Ծով կամ Ծովակ անունով, որ «Լեւոնից վրայ եւ լեւոն մէջ
խնկամանի կը նմանի»:

Այս լճակին վրայ գտաւ Գ. Սրուանձտեանց իր «Թո-
րոս Աղբարը, Ողորմ հաւուկը», որ արտօրէն խառնուել էր
կոհակները, հին-հին յուշերի ծարաւով:

Խրայեան տղայ էր տակաւին և Ծովքի ափերի ե-
ղեգների հետ վշղում էր Մեծ ու Շնորհալի Հայրապետի
«Զարթի՛ք, փա՛ռք իմ, գարթի՛ք»ը, երբ 1915 անիծակուս
թուականին Հայոց աշխարհի բախտին կարմիր եղեռնը պայ-
թեց:

Եւ թրքական ճիւղի կատաղութիւնը յորձանք տուեց

նաեւ Ծովքի վրայ եւ տրորեց, փռիացրեց եւ այդ տեղի մի բռնան սքանչելի հայութիւնը:

Տղայ էր, իր մատաղ հոգու բոլոր նրբութեամբ ուժգընորէն ապրեց զուլումի բոլոր սարսափն ու կսկիծը, անմեղ այծեամի իր աչքերով տեսաւ իւրաքանչիւրի անաւոր ջարդէն ու խողխողումը:

Տեսաւ... իր տակաւին թոյլ բազուկները անգօր եղան դահիճներին մէջքը փշրելու:

Անգօր եղաւ ու լացեց, արցունքը իր կուրծքի տակ ծովացաւ Ծովքի պէս եւ այսօր, տարիներ յետոյ, ժայթքում է ցասումի վշէժով իր այս յուզկոտ հատորի մէջ: Բոլորը ջարդուեցին, հայր, մայր, քոյր, եղբայր, ազգական, դրացի. ջարդուեցին՝ երկանաքարի տակ ինկած հատիկների պէս:

Եւ փոքրիկ Կիւրեղը մնաց, այս թորոս Աղբարը, աղեկտուր յուշերու Ծովը յուզելու...

Ապրել է տղան, ինչպէս հալածական այծեամ, մերթ լեռներում ու անձաւներում թագնուած, մերթ անտառներում ու թաւուաններում կծկուած, մարդ գաղանի պոգալի պատկերից խոյս տալով, հոգում ցաւի ու սարսափի տագնապ, մահը յետեւից կրնկակոխ, մեռելների սարսաղի ոտնաձայնը ականջներին:

Ապրել է այնքան դաժանօրէն, որ իր մանուկ հոգու վրայից ոճիրներով բարձուած դարերի կարաւանն է սահել ու անցել, խոր ակօսներ թողնելով:

Ապրել է երբեմն ինչպէս անվարձ իր ստրուկ ծնողները ջարդող թուրքերի տանը, նրանց մի պատառ հացը կրծիւով ու թքնելով ինչպէս թոյն: «Օր մըն սլ, սովորականի պէս սնոտի պատճառով մը, ասում է Կիւրեղ, փայտի 50է աւելի հարուածների տակ չղիմանալով, խոյս տուի»: Այսպէս է ապրել տղան, տասներկու տարի ետք աշխարհի առջեւ իր այս գրքով հաշուի նստելու:

Հէ՛յ նամարդ ցեղ, այս ես եմ, լացող մորմոքացող տղան. երբ ջարդեցիր ծնողներս, չկարողացայ քո արիւնա-

զանգ գանկը փշրել, ահա կրակէ խօսքերով քո հոգին պիտի փռնի արեւի առաջ, որ տիեզերքը վրան թքնի:

Ջարհուրանք է այս գիրքը:

Ու այս ուշիմ, զգայուն տղան ոչինչ չի մոռացել իր մանուկ օրերից: Հայրենի աշխարհի յետին ցօղն ու ցոլքը, նրա շողազարդ աւանդութիւնները, երգը, ժպիտը, վաստակը, համակ կեանքը խորունկ ու լուսազարդ մեր ազնիւ ցեղի:

Ծո՛վք... այնքան արեւ կայ, այնքան ծիծաղ բնութեան մէջ:

Հարսն ու աղջիկ խայտում են դաշտերում եղնիկների պէս՝ վառնդի «Անձուտի սարալանջերուն տեսակ տեսակ բանջարեղէններով կը լցուի գափ, խաւածիլ, քուռաթ, դաղձ, ուռեկ, թաղթիկ, մեղրուկ, ծողալ, առուի կարոս, կոտեմ, բանջրուկ, կանկառ, երինջնակ, սիսկոտ, պեղա, զապուր, չեւամ, թորթիկ, թըթըռկիչ եւն»։ Սահման չկայ մեր աշխարհի բարիքին և հարս ու աղջիկ բանջարաքաղի են ելած:

Հովն է սուլում շինականի քրտնած ձակատին, ու տկօսը հեւում է ու գոլ արձակում ամուսնի փնչոցի հետ: հեռու լեռնալանջերին ոսկեգեղ հօտն է թրթռում արեւի շողերի տակ և լի՛ճը, լի՛ճը, այս յեղյեղուկ խնկամանը, ուր թորոս Աղբար հետ մէկտեղ ձկնորսն է օրօրում իր մակոյկի հետ, օրօրում ու երգում մեր հարց մեղեդիները: Ու լճի եզրին Ծովքն է թառել ձագերը պահող թխսկանի պէս թեւերը բացած, բոլբոկ կտուրներից ծուխ է բարձրանում. դրսում, պատերի տակ շարուած մեր խոհուն ծերերը հին հին օրերի զրոյցն են անում. մանուկները թրվում են լճի ջրի մէջ և արեւի վառ ցոլքերի տակ բրոնզ են կլտում, վաղը հայրերի պէս մաճն ու մանգաղը, մուրճն ու հատոցը ձեռք առնելու համար:

Երկինք ու լեռներ, լիճ ու դաշտեր, հարս ու աղջիկ, վաստակ ու բարիք, ակօս ու քրտինք, բոլոր աստուածները միաբան են խորհել ու կերտել այս սքանչելի ներդաշնակութիւնը բնութեան ու մարդկային հոգու:

Համակ Հայոց աշխարհի պատկերն է այս:

Եւ յանկարծ տեղահանութիւն ու ջարդ... Զարդ ճըլ՝
ւլացող մանուկների, հարսների, աղջիկների, ծերերի: Հըր-
դեհ ու աւար արդար յարկերի: մաճկալի բազումն է փը-
շուած, դաշտերն են մեռնում երեսն ի վար փռուած ար-
եան ճապաղիքի մէջ: ջարդարար գաղաններն պարն ու ոռ-
նոցն է սկսում... Թուրքի յապկոյթը...

Ծովքում միայն Ծովեցին չէր, որ բարբարոսների
ոտքերի տակ աղանձուեց ու փաշիացաւ. «անլուր դառ-
նութեամբ հոն խողխողուեցան էրզրումցին ու երզնկացին,
հոն բղիկ-բղիկ եղաւ Տրապիզոնցին, աննախընթաց չար-
չարանքներու մէջ հոն մեռաւ Կիրասոնցին, գաղան մար-
դոց կատաղութեան հոն զոհ եղաւ Քեմախցին, Շ. Գարա-
հիսարցին և օրերով փշուր-փշուր եղաւ Բաբերդցին, հոն
իւր շունչը փչեց Սարբերդցին», պատմում է Սրայեան:

«Իրարու ետեւէ կը հասնէին յոգնած ու պարտասած
տարագիր թափորներ և կը ջարդուէին Կէօլճիւկի եզերքնե-
րուն վրայ— Տէվէ-Պոյնուէն սկսեալ, Սեւադ, Մաստառի
ետեւի փէշերը երկարող ճանապարհներու ձոր-ձորակներուն,
բլուրներու կուշտերուն, տափաստաններուն և ամէնէն շատ
ծովեզերեայ աւազներուն վրայ դիակներով բուրգեր
կազմուեցան... Յուլիսեան օրերէն մինչեւ աշունի վերջե-
րուն նեխած դիակներու բազմութենէն ամբողջ Ծովքի չըր-
ջանը գրեթէ կը հոտէր»: Բա՛ւէ, լո՛ւռ, լո՛ւռ, դժբախտ
տղայ, թող որ մոռնանք: Ո՛չ, անողորմ է հեղինակը, վա-
սնդի աշխարհում բնաւ գութ չտեսաւ: Եւ էջ-էջի յետեւից
այս գրքից բարձրանում է ցեղիս ապրած արհաւիրքի վիթ-
խարի սուգը, մղձաւանջ, խեղաղարութիւն, արիւն ու ար-
ցունք սփռուած այս սարսափաշունչ թերթերի վրայ և ահա
նահատակների չլմեցուցիչ նկարագիրը. դիակներ, դիակ-
ներ, «մէկը կուրծքէն, միւսը գլուխէն, ուրիշ մը թիկուն-
քէն զարնուած, աղջիկ մը տեսայ թիկունքին վրայ չըջը-
ւած, որ չեմ կրնար ըսել, թէ որտեղէն էին զարկած հրէշ-
ները, դիակին լանջըր ցամաքին, գլուխը՝ ծովափին, արեւ-

ւի ճառագայթները ջուրին, ջուրը ալեակներուն, ալեակ-
ներն արձակ մագերուն եւ խարտիչագոյն չքնաղ մագերն
ալ գլուխին շուրջը պսակ կը հիւսէին»:

Ահա ջարդէն ազատուած «բախտաւորների» ճակատա-
գիրը. — մի ծերուկ թուրք աղայի ծառայ է Կիւրեղը, այն-
տեղ են և երկու առեւանգուած գեղանի հայ հարսները.
«Ամիս մը չանցած ծերուկին մեծ թոռը բռնաբարեց հարս-
ներէն մին եւ չաբաթ մը վերջը յանձնեց Ալի անուն ծա-
ռայի մի, որ տարաւ Կէօլճիւկի եզերքներուն վրայ սպանեց
կաթընկեր զաւկին հետ»:

Հէ՛յ նամարդ ցեղ, հաշի՛ւ տուր:

Այսքան արիւնն ու պղծութիւնը ո՞ւր պիտի պարտը-
կես:

* * *

Ահա 12 տարի անցաւ արհաւիրքի օրերից. խոստովա-
նում եմ, ցեղիս ճակատագրի քաղաքական ուղիների վրայ
խոկալիս մենութեան մէջ, երբ դաժան առեղծուածի առջեւ
գանկս է տնքացել, յաճախ եմ փնտոել աղերսել, հայցել
մոռացումը:

Գերագոյն մոռացումը:

Հայցել եմ ինձ համար, իմ հոգու համար, որպէսզի
տանջանք հանգչի վերջապէս, ինչպէս կտրաւանի ձգտծ
կրակն անապատում: Հայցել եմ իմ վիրաւոր ու մղկտացող
ցեղի համար, որ մոխիրների ու տեղակների միջից նա
բարձրանայ վերստին անբիծ ճակատով, զարշանքը, զար-
հուրանքը, քէնը, ոխը, ատելութիւնը մոռացած:

Չէ՞ որ կեանքը զարթնում ու փթթում է ժպտի մէջ
միայն. չէ՞ որ գերեզմանների աճիւնները թոյնով չեն ու-
ճացնում իրենց ծոցից ցայտող ծաղիկները, այլ այն ստեղ-
ծագործ ու հզօր ըրթմով, որ կեանքի յաւերժական աղբիւրն
է, մոռացումների մրրկոտ խառնարանի մէջ:

Մոռացումն եմ փնտոել հոգուս ու կամքիս անհնարին
ճիգով:

Հաշտ եմ նայել թուրք ժողովուրդի փորձերին ազգ դառնալ, եւ մանավանդ մարդ դառնալ հանրապետութեան եւ ազատութեան ծոցում:

Եւ ահա այս գիրքը, տիկին Կապտանեանի աղեկաւոր էջերից յետոյ, որ կսկիծի մրրկով մտրակում է մեր հոգիները, մեր ցեղի արդար հոգին:

Ո՛չ, թուրքը արիւնի առեղծուածն է տակաւին, եւ մեր ցեղի քաղաքական ճակատագրի վրայ շատ ճակատներ պիտի կռանան ծանր ու դժման խոհերով:

Հայկական հարցը լուծուած է...: Ո՛վ թշուառ, ո՛վ սրբապիղծ մոլորութիւն:

* *

Կարդացի Խրայիանի գիրքը մէկ շունչով:

Սրուանձտեանցի հոգուց է ծնուած այս տղան, հայրենապաշտ մեծ Վասպուրականցու ոսկեծղի գրիչն է շորթել Ծովքի կոհակները խառնող Թորոս Աղբօր կտուցից ու նրա սէրն ու կրակն ունի իր հայրենիքի համար, չէն թէ աւեր, հին ու նոր:

Կարդացի դժբախտ գիրքը ցաւով ու ցասումով. հոգիս այրեց ու շարտեցի սեղանիս վրայ: Ահա ընկած է նա աչքիս առջեւ լայն բացուած՝ ինչպէս մի խորունկ ու մխալիցով վէրք:

Մոռնա՞լ այս բոլորը...

Ո՛չ, չեմ կարող մինչեւ որ...

Ահ, թողէ՛ք, որ դժման ու անդառնալի խօսքը չարտասանեմ:

Կեանքը միայն անէծք չէ:

ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Ճիւղալային ոճիւրը, զոր թուրք կառավարութիւններուն յոռեգոյնը, ինքդինքը չնական հեգնութեամբ մը «Միութեան եւ Յառաջդիմութեան Գոմիթէ» անուանող մոայլ ու աղիտաբեր խմբակցութենէն բխած կառավարութիւնը, 1915-16ի շրջանին՝ օսմանեան պետութեան ամէնէն խուժող տարրերուն ձեռքով՝ գործեց հայ ժողովուրդին դէմ, դեռ հեռու է իր մեծաղանգուած, երկարատեւ ու բազմաձև արհաւիրքին ամբողջութեանը մէջ ծանօթ ըլլալէ օտարներուն ու նոյն իսկ մեզի: Անոր մէկ մասը միայն արձանագրուած է օտար ականատեսներու եւ դժոխքէն ազատած հայերու կողմէ գրուած նամակներու, տեղեկագիրներու, նկարագրութիւններու մէջ. ատոնց հաւաքածուներն ու մեկնաբանութիւնները կը գտնենք լորտ Պրայսի ղեկավարութեամբ հրատարակուած անգլիական ստուար Կապոյտ Գրքին մէջ, զուիցերիական հայասէր Գոմիթէի ֆրանսերէն գրքոյկներու շարքին, Լեփսիուսի, Էմիլ Տումերկի, Արնոլտ Թօյնպի գրքերուն եւ ուրիշ օտար անձնաւորութեանց կողմէ կատարուած նմանօրինակ հրատարակութեանց մէջ: Մերոնցմէ, պէտք է յիշատակել Արամ Անտոնեանի՝ Մեծ Եղեռնին մէջ թուրք կառավարութեան ուղղակի եւ ամբողջական պատասխանատուութիւնը վճռական փաստերով հաստատող մեծարժէք գործը, որուն ամփոփումը լոյս տեսաւ անոր լիակատար բնագրին ֆրանսերէն թարգմանութեան հրատարակու-

մէն յետոյ, և հանգուցեալ Կարապետ Գաբրիկեանի մեծածաւալ հատորը, Նիկեոնապոսում, ուր Սերաստիոյ և ընդհանրապէս Փօքը Հայքի կոտորածներու և տեղահանութեանց սոսկումները կը նկարագրէ, Սասուն - Մուշի շրջանի հայ ազգաբնակիւթեան կարճատե հոյակապ ինքնապաշտպանութեան ճիգէ մը յետոյ՝ ահաւոր բնաջնջումը պատմող գըրուածքի մը, ինչպէս և Շապին - Գարահիսարի հայութեան յուսահատ ու մոլեգին դիմադրութեան պատկերացումն տըւող գրուածքներու փրանսերէն թարգմանութիւնները, Վանի, Ճեպէլ Մուսայի, Ուրֆայի հերոսական սխրալի դրուագներուն նկարագրութիւնը պարունակող մէկէ աւելի հայերէն գոթիկներ կամ հանդէսներու մէջ երեւցող յողուածներ, և դեռ ասոնց նման ուրիշ հրատարակութիւններ, որոնց շարքը ցարդ կը ձօխանայ լրագրաց ու հանդէսներու մէջ լոյս տեսնող նորանոր գրուածքներով:

Այս բոլոր նկարագրութիւնները, ինչքան ալ մասնակի կերպով ներկայացնեն այդ զարհուրելի նախճիրը, շատ բան կը պարունակեն արդէն, կարելի է ըսել՝ էական գծերը կու տան այդ գեհնային շրջանին մեր ցեղին կրած անասելի մարտիրոսութեան: Ինչ որ շատ աւելի քիչ կատարուած է, մարդկային հրէշութեան այդ անօրինակ պոռթկումէն և անոր հակադրուող հայ նահատակութեան աղետարար կամ վըսեմ տեսարաններէն ու տեղ տեղ պարզուած դիմադրութեան սքանչելի ճիգերէն ներշնչուած և ատոնց ամբողջ նշանակութիւնը դուրս ցատկեցնող գրական գործերն են՝ հայ վիպասաններու կամ բանաստեղծներու կողմէ յօրինուած:

Օտար գրողներ աւելի շուտ մօտեցան այդ նիւթին, անոր մօայլ գեղեցկութենէն հանելու համար համադրական մեծ նկարներ: Այդպէս տիկին Ինկա Նալբանտեան Տանիմարքուհին՝ իր Նիքօրը առիւնը կ'աղաղակի գեղեցիկ վէպով (որուն փրանսերէն թարգմանութիւնն ալ լոյս տեսաւ և որուն ցաւալի է որ հայերէն թարգմանութիւն մը դեռ հրատարակուած չըլլայ): օրիորդ Փօլ Հանրի Պօրտօ Անքաւում Տրապիզոնցի զմայլելի վէպով, ուր ամբողջ ժողովուրդի

մը վայրագ տարագրութեան զարհուրանքը արտայայտուած է վարպետ նկարչի զգայուն վրձինով մը և որուն հայերէն աղուոր թարգմանութիւն մը՝ Հ. Յովհ. Թորոսեանի ձեռքով կատարուած՝ նոր լոյս տեսաւ. Գրանց Վերֆէլ՝ իր «Մուսա Լերան Քառասուն Օրերը» հօօր վէպով, ուր Սուէտիոյ գիւղացիներուն քաջ ու բարեպաշտ դիմադրութիւնը փառաբանուած է և ատոր հետ ամբողջ հայ-թուրք մենամարտմին տոամը լոյսի մէջ դրուած, (որուն ամբողջական թարգմանութիւնը կատարեց, Սոփիայի «Մասիս» Հրատարակչականի նախաձեռնութեամբ, բաղմավաստակ թարգմանիչ պ. Եր. Տ. Անդրէասեան),

Հայոցմէ դեռ ոչ մէկ ծանօթ վիպասան, ոչ մէկ յայտնի բանաստեղծ այդ մեծ նիւթը ձեռք առած և անկէց գրական մեծակառոյց բաղմատարր գործ մը հանած է:

* *

Կիւրեղ Խրայեանի ներկայ պատմուածքը ուշագրաւ էջ մըն է:

Խրայեան, Խարբերդի մօտիկ գտնուող ու պատմական յիշատակներով հարուստ Մովսէս գիւղի զաւակ, պատանի էր, երբ տարագրութիւնն սկսաւ: Ինք ալ քշուած իր ծննդավայրէն, բաժնուած իր ծնողքէն ու ազգականներէն, որ բոլորն ալ ջարդուած են, մին եղած է անոնցմէ, որ ջարդուելու տեղ, թուրք, քուրտ կամ արաբ տուններու մէջ իբր գերի տարուելով, բռնադատուած են մահմետականութիւն ընդունելու, և կամ կեղծած են ինքնակամօրէն մահմետականութիւն ընդունելու կարենալու համար ազատիլ մահուանէ և սպասել հրաշքի մը, որ զիրենք իրենց ազգին, իրենց կրօնքին, իրենց հարազատ դէմքին ու կեանքին դարձնէր: Հրաշքը եկաւ. Դաշնակիցներու յաղթանակի ձեւին տակ, որ, եթէ մեզ դառնօրէն յուսախաբ ըրաւ մեր դպրին հանդէպ այդ յաղթականներուն ունեցած անսիրտ վարմունքով, գէթ ազատեց թրքահայութեան մնացորդը լիակատար բնաջնջումի մը վտանգէն, փրկեց բաւական ստուար

թիւ մը մահմետական խառնադանճին մէջ դերի մնացած, ձուլման սահմանուած հայ հազարաւոր երիտասարդներ ու երիտասարդուհիներ: Զինադադարի օրէնքի յետոյ՝ ան, թօթափելով իր կեղծ թրքացման անհանդուրժելի չարչարանքը, կու գայ խարբերդ, և 1919-էն 22 հոն՝ Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ համախմբուած որբերու վրայ հակիչի պաշտօն մը կը ստանձնէ, յետոյ կ'անցնի Սուրիա, յետոյ Փրանսա, ապա Ամերիկա: Եւ նիւ Եորքէն դժբախտ կ'ըլլայ վերադառնալով դարձեալ Փրանսա, ուր կը գտնուի հիմա:

Յետպատերազմեան իր այդ թափառիկ կեանքը եղած է իրեն համար՝ ուրիշ ձեւով չարչարանքի չըջան մը: Զերմ ու զգայուն հոգիով երիտասարդ, գրականութեան համար բնածին ձիրքերով օժտուած, մտաւոր գործունէութեամբ իր ազգին և անոր մշակոյթին ծառայելու ցանկութեամբ տոջորուող, ան անձկագին փափաքած է հերոսական վարժարան մը մտնել և կանոնաւոր ուսում ստանալ, իր մտքին տալ հիմնաւոր դարգացում մը: Դիմումներ ըրած է, և չէ տալ հիմնաւոր դարգացում մը: Դիմումներ ըրած է, և չէ տալ հիմնաւոր դարգացում մը: Ունեցած է անստոյգ կեանք մը, ճանչցած է բոլոր նեղութիւնները:

1927ին, Մարտէյլի մէջ, իրայեան հրատարակեց «Ծովը-Կէօլճիկ» տիտղոսով գիրք մը, որուն առաջին մասը իր ծըննդավայրի մասին տեղագրական, ազգագրական, պատմական, բարացուցական մենագրութիւն մըն էր և երկրորդ մասը՝ Ծովքի հայութեան տարագրման նկարագրութիւնը: Շահեկան ու յուզիչ գործ, որ ուշադրութիւն գրաւեց ու գընահատուեցաւ, հակառակ որ հեղինակը՝ քանի մը հայերէն գրքերու ընթերցմամբ միայն իր աշխարհայեացքն ու ոճը կազմած, շարադրութեան ու լեզուի որոշ թերութիւններ երեւան կը բերէր հոն՝ հետաքրքիր ու խուզարկու մտքի մը և հայրենասիրական վառ զգայնութեան մը հետ: Այդ գիրքը եղաւ առաջը այն շատ գովելի աշխատութեանց, զոր թըրքահայաստանի դանազան չըջաններու ժողովուրդէն ողջ մընացած հայորդիներ նուիրեցին իրենց աւերուած ու ամա-

յացած ծննդավայրին պատմութիւնը, աւանդութիւնները, բարբառը, ֆօլքլօրը հատորի մը մէջ սեւեռելով կորուստէ փրկելու համար: աշխատութիւններ, որոնց շարքը դեռ հեռու է վերջացած ըլլալէ և որ ցանկալի է կատարուին Հայաստանի այդ տարաբախտ կէսին բոլոր շրջաններուն համար:

Յետոյ, իրայեան մէկ քանի թերթերու և մասնաւորապէս Անահիթի մէջ հրատարակեց իր ծննդավայրին աւանդութիւնները, յիշատակները, բարքերն ու պատմութիւնը ոգող կամ տարագրութեան օրերէն տեսիլներ սեւեռող պատկերներ ու պատմութեանքներ:

Ներկայ պատմութեանքը ամէնէն կարեւորն է իր ցարդարտադրած գրական էջերուն, և տարագրութեան տարտաւրոսէն քաղուած հայերէն պատմութեանքներու ամէնէն տպաւորիչներէն մին: Այս գրութեանքը ուրիշ մասնաւոր արժէք եւս ունի անոր համար որ ցարդ անծանօթ մնացած մանրամասնութիւնները ի յայտ կը բերէ խարբերդի պատմական հայ ուսուցչագետներէն մէկուն և անգուգական գրագէտ թլկատիցիին քստմեղի չարչարանքներով մահացման վերայ: Այդ անիծեալ տարուան ընթացքին, մենք հայ մտքի ամէնէն թանկագին ներկայացուցիչներէն ամբողջ հոյ մը կորսնցուցինք՝ ահաւոր պայմաններու մէջ, զոր կ'երեւակայենք բայց որոնց վրայ՝ ընդհանրապէս՝ որոշ ոչինչ գիտենք:

Իրայեան այս պատմութեանքին մէջ մեզի կը ներկայացնէ բազմադիւն ուսուցիչ Պոլճիքանեանի ու պ շտելի թլկատիցիին կոչկոճամահ չքացման պատկերը, զոր ակահատես մը իրեն հաղորդած է՝ Նդեռնին տիրապետման շրջանին իսկ: Հայ Դատի այդ մեծ նահատակներուն մահուան մանրամասնութիւնները նուիրական են մեզի համար: Պէտք է շնորհակալ ըլլանք իրայեանին, որ հայ մտքի հերոսներէն ոմանց խաչելութեան ճշգրիտ ու կենդանի արհաւրանկարը կու տայ մեզի: Իր պատմութեանքին առաջին մասին մէջ, նկարագրութիւնը այն սոսկումներուն զոր ինքն իսկ

տեսած կամ որոնց ենթարկուած է անձամբ, կատարուած է
անշուշտ ու կատաղութեամբ տողորուն ոճով մը, որ, յուզ-
մունքով բաբախուն, ինքնայատուկ գոյն մը և շեշտ մը
ունի: Իսկ ինչ քերականականներուն Գողգոթային
պատկերացումը սարսուռ տուող էջերու շարք մըն է: Իր
այս գրուածքը ապագայ լաւագոյն գործերու յոյսը կը ներ-
շնչէ:

Պէտք է կարգաւ ու տարածել այս հատորը: Մեր մէկ
միլիոնէ աւելի եղբայրներու և քոյրերու անողորմ սպա-
նումը կամ թշնամիին հարեմներուն մէջ ողջ ողջ թաղումը,
մեր ամէնէն սիրելի մտաւորականներուն վատագի խողխո-
ղումը, հսկայ ողջակէզ՝ հայ ազգային դատի սեղանին վը-
րայ կատարուած, միշտ մեր մտքին ու սրտին առջև պէտք
է մնան կանգուն, իբր տիրական յուշարար և անդիմադ-
րելի թելադրիչ՝ այն մեծ ու բազմապատիկ պարտականու-
թեանց, զոր ունինք հաւաքական աննախընթաց մարտի-
րոսութեամբ մը սրբազործուած, մեծարանքի ու սիրոյ դառն
սուգը աւելի արժանի դարձած մեր ալեւոր ու անմահ ազ-
գին հանդէպ:

Փարիզ, 31 մայիս 1934

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

Ն Ա Խ Ա Ռ Ա Ն

Մեր ազգային վերջին Մեծ Աղէտէն վերապրող սերունդ
մունքին, որ երկար ու քնարձակ արեան նանապարհ մը
կտրելուն համար աւելի շատ հաւաստացուց քե կրնայ մեր վաղ-
ուան յոյսերն ու ակնկալութիւնները ոգեւորել:

Գիտեմ որ շատեր եղան որոնք ինձմէ աւելի չարչարանք
ու խաչելութիւն տեսան, ինձմէ աւելի սոսկում ու սարսափ
հաւեցին, բայց ինձի չափ խորունկ լացողներ եւ յուզուած
մնացող շատ եղան:

Զեմ գիտեմ:

Տիեզերական պատմութիւն մը սարսափեցնող այս ոնրա-
գործութեան դիմանալու անգործութեան ցաւէն, սրիս տակ
լացը ծովացաւ, եւ յուզումը քանձը մառախուղի մը պէս
բարձրացաւ: Մեկը վկայութեան մը խօսուն զգացումներով
ցամեցնելու, իսկ միւսը բողոքի մը արդար աղաղակներով
ցրելու յոյսին տակ, քանի մը տարիներ առաջ փորձեցի հրա-
տարակել առանձին հասոյ մը: Սակայն, տարիներու երկայնք
ի վեր ընկերացող ցասումը մեղմացաւ, քե ոչ սրմտութիւնս
նորոգուեցաւ:

Զեմ գիտեմ:

«Քանի որ ամեն գիտեմ հալածանքներու երազներով կը
տանջուիս», ու ցնցումներ կ'ունենաս դեռ, հարկաւոր է գերա-
զոյն մոռացումին մէկ ճիգը շնորհող գրութիւն մը գտնել:

ԱՐԻԻՆԻ ԶԱՆԱՊԱՐԶԻՆ

99-545-6

կյրսեր ինձ բարեկամ բժիշկ մը, բայց այդ գրութեան գոնէ մէկ
շառաւիղը կրցա՞յ տեսնել այս աշխարհի վրայ:

Չեմ գիտեր:

Սակայն գիտեմ որ կեանքի անհնարին լարումով մը կը
վերադառնամ այսօր այն սոսկալի եղերուն՝ որոնց վերջի-
շումներով իմ ցաւասանջ սրտիս խշխշիւք կը բորբոքի ու կը
բարձրանայ:

Անողոք կոչո՞ւմ մըն է որ կը հաբկադրէ գիս, քէ ոչ
ուրիշ անգուր բան է որ կը ստիպէ հոգիս:

Չեմ գիտեր:

Կ. Խ.

ԿԻՒՐԵՂ ԽՐԱՅԵԱՆ

«Երանի թէ կարելիութիւն ըլլար այս ապրելու անար-
ժան հայուն պարագլուխները բանի մը ժամ վերակենդա-
նացնել եւ այս բաղափին դրան առջեւ բարձրացնել՝ որ-
պէսզի տեսնէին թէ ինչպէս բանդուած ու մոխիր դարձած
են իրենց ամբողջ աշխատանքներն ու նիւթերը մեր արդար ու
հզօր բազուկներով»։

ԹՈՒՐԿԻ ԽՕՍԲ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՔԱՂԱՔԻՆ ԴՐԱՆ ԱՌՋԵԻ

Ախոռը, հինցած ու անպէտ դարձած շորերու մէջ, անճար տղու մը ուժերով կը չափչփէի հոգեկան մղձաւանջներու երկայնքն ու լայնքը՝

Կենդանիները կը շնչէին արագ արագ, տաքը կ'ուռէր, ու գոլը կը բարձրանար ախոռին ամէն կողմը, սակայն կծկուող մարմնոյս մտւոյն չէր վերջանար, հեծեծող սրտիս դողը չէր դադարեր։

Երէկ, աւելի մանուկ օրերուս, իմ գիւղիս մէջ, ոսկի շղթաներով կախուած աշխարհ մը երեւակայեր էի քաղաքը՝ Կարծեր էի թէ հոն ամէն բան գեղեցիկ է, փողոցները լուսաւոր, տունները պայծառ եւ ամէնէն ցած պատն անգամ ճառագայթ ունի։ Կարծեր էի թէ քաղաքը բնակող մարդիկ կազմով մեղի պէս են, բայց սրտով չատ աւելի խորունկ ու ազնիւ, մտքով չատ աւելի բարձր ու զօրեղ։ Կարծեր էի թէ հոն մարդիկ չեն պժգար, որովհետեւ տգեղութիւն չկայ, չեն վախնար, որովհետեւ ^{չկա} քորութիւն չկայ, չեն յուզուիր, որովհետեւ տգիտութիւն չկայ, չեն բարկանար, որովհետեւ ամէնէն թեթեւ յանցաւորն անգամ պատիժ ունի։ Համակ լոյս մը երեւակայեր էի քաղաքը, ուր ծնող ու ապրող մարդիկ սահմանուած են որքան գիտուն նոյնքան մաքուր, նոյնքան գեղեցիկ ըլլալ եւ մեր կեանքի ուղիները գծել։

Ո՛րքան նախանձեր էի այն մէկ ընկերոջս, որ քաղաք տեսնելու բախտ ունեցած էր: Ո՛րքան մեծ հիացումով նայեր էի գիւղ եկող այն մէկին՝ որուն համար վկայեր էին թէ քաղաքացի է: Կոտորածներու և արիւններու սարսափելի արհաւիրքները, սակայն, ուժգնօրէն յեղաշրջած էին տղայական մտածումներս, ու համոզումներս դարձուցած էին բոլորովին հակառակ կողմի վրայ: Նորէն չէի տեսած քաղաքը, բայց այլեւս ո՛չ միայն չէի ուզեր տեսնել զայն, այլ՝ ի խոր սրտէ կը բաղձայի հասնիլ ու ապրիլ տեղ մը՝ ուր քաղաքի անուն բնաւ չէր լսուեր: Որովհետեւ քաղաքը հիմա կը ճանչնայի դժոխք մը որ կը կենար չար դեւերուն գլուխներուն վրայ, և այնքան սարսափելի, որ աշխարհ մը հրդեհելու չափ կրակ կրնար վառել, և ուր ապրող մարդիկներ գազանացած՝ ամէն ժամ նոր գազաններ կը ծնին: Հաւատացած էի թէ անկէ եկող ոեւէ մարդ, պաշտօնեայ կամ զինուոր, գթութեան սիրտ չի կրնար ունենալ, որովհետեւ քաղաքը կը սպաննէ մարդկային գթութեան ամէնէն տարբական խիղճն ու բարութեան ամէնէն թեթեւ զգացումն անգամ:

Քաղաք գացող օեւէ Հայ մը կրնա՞ր պրծիլ մահուան հնոցէն, կրնա՞ր վերադառնալ իր կեանքին ու տեղին. անհնար էր հաւատալ, եթէ հրաշքի մը շնորհքը չըլլար: Ատա՜ր համար առաւօտեան բարութիւնը զգալու տեղ՝ կուրծքս մահուան վախի ծանրութեան տակ կը ճնշուէր և սիրտս կը չարչարուէր:

Այնտեղ, ուր ոճիրը սանձարձակ խրախճանք կ'ընէ, ուր համատարած մահը մինչեւ երկինք բարձրանալու թեւեր ունի, այնտեղ ո՞վ կրնայ բարի բան երեւակայել, ո՞վ կրնայ չարժամ մը տեսնել կամ լսել ու չսոսկալ: Ախօռին դուռը ճռաց՝ սիրտս ճչաց: Առտուան մթնշաղին, չարութիւն որոնող չարագործ մը ստուեր ըրաւ ու ներս անցաւ: Պէքոյն էր, Օսման աղային քիւրտ ծառան, որ մութ դէմքը վտանգաւոր նայուածքներու հետ կը թաղէր սեւ ու խոիւ ընչացքի մը մէջ:

— Վա՛յ կեաւուրի զաւակ, վա՛յ շուն շան որդի, տա՛կաւին չե՞ս պատրաստուեր գործի:

Ո՞վ կը համաճակի դէմ խօսիլ: Թուրքի ծառայի ծառան անգամ ամբողջ Հայութենէն աւելի թանգ է, և անոր սպառնալիքը արժէք ունի: Անոր ճիւղաղային ձայնի արձագանգն անգամ Հայը մահացնող թոյն ունի:

Չարագործը, որ կարող էր իր մէկ հարուածով ջարդ ու փշուր ընել մեր գլուխն ու դէմքը, մեր սիրտն ու կեանքը առանց վախի ու պատասխանատւութեան, բաժին մը հացի հետ առջեւ շուրճնեց երկու սոխ ու կտոր մը աւրուած պանիր:

Շուրճնելը աճապարեցնելու անգութ նշանն էր:

Չգիտցայ թէ ի՞նչպէս կերայ ու մէկ սոխն ալ գաղտնի ծոցս թաղելով, կենդանիները պատրաստելու գործին սկսայ իրեն հետ:

Ինչքա՛ն կ'ուզէի որ այդ անգամ գոնէ մոռցուէր չարունակ կրկնուած հետեւեալ խօսքը.

«Աշխատանքներուդ արժէքը կերած հացիդ զինը չի վճարեր»:

* * *

Եւ հիմա ճամբորդ ենք դժոխքին մէջ: Դժոխքէն դուրս: Խարբերդի հին քաղաքէն գիւղ կը վերադառնանք: Կրնա՞մ ազատուիլ կրակէն ու անոր շուրջը թեւ առնող գազաններէն, բախտը գիտէ, որ անծանօթ է, ու զայն քաշելու, ճանչնալու սիրտ չկայ:

Օսման աղան էլ մը ունի, յոգնութեան ատեն հեծնելու համար: Անոր քոյրը, որ իմ հանրմա է, կարմիր ձիու վրայ նստած է: Այս վերջինը, զինք ծածկող կանանչ չարափին մէջէն ձեռքի մէկ մատն անգամ ցոյց չի տար, կը խօսի բայց չատ սակաւ և խօսակցութեան ձայնը հազիւ լըսելի կը դարձնէ: Որովհետեւ քաղաք ապրող հրաւազործ ու մարգարէ Մեծ Իմամէն օրհնութիւն առած էր:

Ես հանձնմիս ձիուն սանձը կը քաշէի: Պէտքը՝ ուրիշ երեք գիւղացիներու հետ, բռնաւորուած մէկ մէկ էլ կը քշեն:

Քաղաքի արեւմտեան ներքին դռնէն դուրս կ'ելլենք ու կը կենանք արտաքին դրան սեմին վրայ: Բարձունք մըն է այս սեմը, որ նոր քաղաքին հետ ընդարձակ գիւղեր ու տեսարաններ իր ոտքերուն տակ առնելու հզօրութիւն ունի: Բնութիւնը հոն ծով մը կ'ընէ որ վերջ չունի: Պատմութեան տարածութիւնը կը թուի թէ բազմաձեւ ուղղութիւններու վրայ կը հասնի, ու այս սեմին առջեւ անոր հունը կ'իյնայ, ուժը կ'ուրուագծուի: չեղած կը ճանկառուի, դիմագիծը տանջանքի ձեւեր կ'առնէ:

Մարտիրոս պատմութիւն:

Մեր սպասելը երկու խարխլած բռններ կարգաւորելու չափ տեւեց, որ ատեն մեզի միացաւ ոստիկան տասնապետ մը:

Այս վերջինը, որ ձիու դիմագիծ մը ունէր և կը ցուցնէր թէ իր ճակտին կնճիռ վը կը պղծէ ամէն ձիգ, Օսման աղային անցուցած զինուորական կեանքի մէկ ընկերն էր: Անիկա, անմիտ մարդու հաճոյք պատճառող եղանակով չափազանցեց իր բարեւը, վաւաչոտ դարձուածքի եղանակով մը երկարեց այդ հանդիպումէն իր զգացած ուրախութեան արտայայտութիւնը, յետոյ, դարձաւ, նայեցաւ ինծի ու լայնցած իր դեղնած բիծերով վարակուած աչքերը, որպէս թէ զոհի մը խարոյկը վառելու հաճելի պատրաստակամութիւնն ունենար:

Կասկած չկար որ տասնապետը իր առաջին նայուածքով կռահեց հայ տղայ մը ըլլալս: Որովհետեւ ոչ միայն հագուստիս ողբալի վիճակը կը մատնէր զիս, այլ և անոր չարաչուք ներկայութեան մէկ բիրտ նայուածքը միայն բաւ էր որ դէմքս այլափոխուէր, տոգունէր, աչքերս յոգնէին, կախուէին, ու յայտնութիւնը կատարեալ ըլլար: Անիկա, զիս ճանչնալուն պէս իր տափակ ու աղտոտ ակռաները բացաւ, շարժեց ու նորէն իրարու սեղմելով՝ խեղդեց այլանդակ մոլորութիւնը:

— Ո՞ր տեղացի է այս տղան, Օսման աղա:

— Ծովեցի է:

— Ծովեցի՞...

Ու այլալոգ ստուեր մը հեծկտաց:

Տասնապետի կոկորդին մէջ քաշկռուտ մը կար: Կըրակի երեւակայութիւն մը կը բորբոքէր, կայծ կայծի կը զարնուէր: Պիտի փակէ՞ր, պիտի վառէ՞ր, Փորձը գիտէ:

— Ուրեմն կը ճանչնա՞յ Ծովեցի մեծահամբաւ յեղափոխականը, որ առաջնութիւն շահելու յիմարութեամբ էլ կինէն լուր դրկեց, քարոզ կարգաց թէ «Բեռն (ռուսը) շուտով Սարբերդ պիտի հասնի»: Ուրեմն գիտէ՞ թէ ինչ եղան համբաւաւոր ու անհամբաւ յեղափոխականները, մեծ ու պղտիկ քարոզիչները ծափող ու հետեւող ունկնդիրները:

Վերջին խօսքը ծաղրող ծիծաղէ մը կախեց, և հարցականը արհամարհանքի մը հեգնութեան մէջ նետեց:

Ջանացի սեղմել ռուսներս, խածնել յուզումս, որ զիս իր կողմը դարձնելու ուժ չունենայ, որպէս թէ չէի լսեր, չէի հասկնար, չէի ճանչնար, չէի գիտեր: Մինչդեռ կարելի չէր որ երբեք չիմանայի ծնունդով իմ գիւղացի Շահպաղ Գազըռեանի այնքան մեծ աղմուկ յարուցանող պարագան:

Յիշեալը, շատ կանուխէն զրկուած էր իր ծնողքէն: Զինքը տարած էին Մեղրէի գերման որբանոցը, ուր մեծնալով յաջողապէս լրացուցած էր նոյն հաստատութեան վարժարանին շրջանը: 1914ին, առաջին անգամ ըլլալով ուսուցչական պաշտօն ստանձնած էր Էկինի մէջ, ուրկէ, Սարբերդ բնակող իր բարեկամին ղրկած մէկ նամակը Գեռին (ռուսին) շուտ գալու ցանկութիւնը յայտնող մէկ երկու նախադասութիւն կը պարունակէր, և ինչ որ, դժբախտաբար, այս նամակն ալ վերջինին անհոգութեան պատճառաւ կառավարութեան ձեռքը կ'անցնէր:

Նամակին բռնուած օրն իսկ, Շահպաղ Գազըռեան իր տեղին վրայ կը ձերբակալուէր, Մէզրէ կը փոխադրուէր ու կը յանձնուէր պատերազմական ատեանին:

Երբ անոր կեանքին վրայ կատարուած խիստ քննութիւնը կը հաստատէր Մովսէսի մէջ ծնած ըլլալը, կը խուզարկուէր նաեւ Մովսէսը, դեռ հայոց զէնքերը հաւաքելու գործին պաշտօնապէս չսկսած:

— Ո՛հ, անիկա այլեւս չի ճանչնար հայ անուն, հայ միտք ու յեղափոխութիւն: Այդ ցնորքները գիտցաւ մոռնալ այն ատեն՝ երբ ձեւալ անունին մտաւ: Հիմա թուրք ողլու թուրք է ան, — պատասխանեց Օսման աղան:

Անկերպարան մտածումներէ քիչ մը թեթեւցայ, երբ տեսայ որ տասնապետը իր հարցումներուն ետեւ անցնելու տեղ, ընչաքաղցութիւն մը ցոյց տուաւ: Անշուշտ ոչ թէ ինձ կը մեղքնար, այլ, կը հասկնայի որ չէր կրնար Օսման աղային հանգէպ իր ունեցած չափանիշը խզտել, որքան ալ որ ժուղէր կեղծել:

* * *

Մեր ձախ կողմը՝ քարաժայռերու երկարութեան վրայ բարձրացող տուններ անխորտակելի ամբարտակներու երեւոյթն ունի, այնքան որ հաստատուն ու ձեւաւոր չի նուաճ: Ժայռաբլուրին գազաթը, քարերու մէջ ձուլուած, քարերու վրայ բարձրացած, հնացած, նորոգուած, զօրացած պատեր, անկիւններ, կատարներ քաղաքին թիկունքը կ'ահաւորեն և անոր վճռական կռիւներու պատմութիւնը կ'ոգեկոչեն: Իսկ աջ կողմը՝ քաղաքին արեւմտեան թաթն է: Շէնքերը հոն արեւմտեան շնորհքով հարաւին կը նային և այնքան համանման գոյն ունին, այնքան ներդաշնակ ագուցուած, իրարու ետեւ բարձրացած, գեղեցկացած ու լայնցած են, որ քով քովի շարուած այլազան ուլունքներու գունավառ պատկերի մը գունագեղ ձախտը կը ներկայացնեն:

Մինչեւ ես կը մտածեմ թէ այսքան պերճ տուններու վրայ սեւ հոգիները ի՞նչպէս կրնան թեւ առնել ու ձախրել, այնքան հարուստ շինութիւններու մէջ գազանները ի՞նչպէս

կրնան թափանցել ու աւերածի պար բռնել, տասնապետը ոչինչ կը զգայ: Անիկա, ծանօթութիւններ տալու գոռոզութիւնն ունի ու կը շարունակէ շարժել իր լպիրշ լեզուն:

— «Ամերիկացիներն են շինած այս գոյնզգոյն չէնքերը, որոնք իրենց արտաքին փայլունութեամբ դեռ կը յամառին կանգուն մնալ: Բայց պիտի փլչին բոլորն ալ, ու քար քարի վրայ պիտի չմնայ. քանի որ կեալուրներու ամբարտաւանութեան միայն ծառայեցին: Օսմանեան վեհապանձ կառավարութիւնը փճացնելու ձգտող գարշելի Եփրատը այս չէնքերուն մէջն է:

«Անոր կողքին այլեւս կը խարխլայ Հայերու աղատութեան երազէն գինովցող ուրիշ վարժարան մը, որ իր տնօրէն Թոլգասինի անունով կը կոչուէր: Այս տնօրէնը, որ իրապէս մէկ քեմալի (ծոյլ) գասին (կին) մըն էր, յիմար ժողովուրդէն կը պաշտուէր, որովհետեւ շատ կը բաղձար թուրքերու կորուստը տեսնել:

«Մենք ներսէն ամայացուցինք ամէնը, սակայն այդ բաւական չէ, պէտք է քանդել, հիմնայտակ մոխիրի վերածել այն բոլորը, ինչ որ կեալուրներու շունչէն պատկեր ունի, ինչ որ անոնց մտածումներէն դրօշմ կը կրէ»:

Ես, այս ամէնը լսելով՝ կը շարունակէի գաղտագողի նայիլ տասնապետին ցուցուցած կողմը, իմ նայուածքներս անհամարձակութեան սը վախին մէջ կը շեղէին դժբախտաբար, և կը ճեղքուէին ամէն անգամին որ կը ջանայի Եփրատի ու Թլկասինի չէնքերը ճանչնալ, որոնց անունները հմայքոտ քաղցրութեամբ լսած էի գիւղիս մէջ: Սակայն, անոնց տեղ ինձի հնար եղաւ նշմարել շարժուած զմբէթ մը, գլխավար շրջուած իր խաչով: Մտածեցի թէ եկեղեցիի մը գազաթն էր որ տեսայ, բայց չկրցի նայիլ անոր անգամ մըն ալ, որովհետեւ մեր ձամբան արեւելեան զառթափին դարձաւ:

Կը քալենք, կ'իջնենք վար, բայց հոգիիս մրմուռը կը փակէր, կը բարձրանար վեր, որպէս թէ վերստին ձապաղիքներուն մէջ թաւալէի: Աչքերս նոր բաներ կը տեսնէին

Ճամբուհն երկայնքին, սակայն երեւակայութիւնս երբեք չէր
բաժնուեր ցնցուած գոբէթէն ու կործանուած խաչէն: Կը
յիշէի տեղեր, անուններ, դէմքեր, երազներ, թռիչքներ,
որոնց թարմ յիշատակները կը կերպարանաւորուէին, կը պայ-
ծառանային, և սակայն բոլորն ալ միեւնոյն գոբէթովն ու
խաչովը կը բարձրանային, կը վերջանային: Ներքին կեանք
մը կ'արթնար, կը մղմար, խօսուն բնազդ մը ծայր կու-
տար, կը ծակծկէր, անողոք նախազգացում մը տուն կ'առ-
նէր, կը չարչարէր: Կ'ուզեմ դէմ կենալ՝ կամք չունիմ,
կամք ընել՝ զօրութիւն չունիմ: Կ'աղաչեմ, կը պաղատիմ,
բայց սիրտս ընկեր է և գթութիւնը զգալու ուժ չունի:
Աչքերս կը դարձնեմ, ականջներս կը փակեմ, բայց և այն-
պէս, բոլոր իմ տեսած ու լսած բարբարոսութիւններուն
մանրամասն պատկերները ներկայացնող ուրուականը չի
կորսուիր բնաւ և չի կտրեր իր արձագանգը. «Դեռ բաւա-
կան չէ այդ ամէնը: Դեռ պիտի տեսնես ու պիտի լսես թէ
ի'նչպէս նահատակուեցան Թլկատինցին, փրօֆ. Պուճիգան-
եանը իրենց ընկերներուն հետ: Դեռ օր մը պիտի գաս, այդ
խաչն ու գոբէթը բոլորովին ջախջախուած ու իր առջեւ մը-
խացող Թլկատինի վարժարանին աւերակներուն մէջ ինկած
տեսնելու»:

տեսնելու»։
Եւ ի՛նչ սեւ ճակատագիր։ Նոյն օրուան յաջորդող գիշերին, ես աւելի դժբախտ կըլլայի մտիկ ընելու անոնց նահատակութեանց ահաւոր տանջանքներու պատմութիւնը։ Եւ երկու տարի վերջ, մաշուած աչքերով կ'ելլէի Ս. Յա-կոբայ թաղը կ'անցնէի, հոն, նեղ անցքի մը առջեւ, թըլ-կատինի վարժարանին աւերակաց պատերուն տակ, քանի մը ծունկ յիշատակի աղօթք կ'ընէի, ու յետոյ ցամքած չրթունքներով կ'անցնէի քիչ անդին անբնակ դարձող Եփ-րատի պատերուն քարերը կը համբուէի։

✱ ✱ ✱

Մեր զառիթափի ճամբան անկիւն մը ըրաւ, ուրկէ
արեւեկքը կ'ընդարձակուէր: Անկէ կ'երեւէր մէկ փէշը գիւ-

ղաքադաքի մը, որ կ'երկարէր ու կը հասնէր մեր առջեւ աւատական ճարտերու յիշատակները պահող ու տարածող մաս մը շէնքերսւ և կալուածներու ետեւ:

Տասնապետն էր նորէն որ ցուցուց զայն և զայրոյթ մը արձակեց իր չարչարուած աչքերուն մէջէն, Թերեւս մէկը խօսէր, բայց ան չսպասեց, շրթունքները լորձունքով թրջեց ու շարունակեց պատմութիւն մը, որ կը գունաւորուէր իր գոռոզ բայց տգէտ, իր հեշտասէր բայց չատ անգութ զգացումներուն մէջ։

— Այդ գեղաքաղաքը ծանոթ Հիւսէյնիկն է, իսկ
բերդի Հայոց յեղափոխականներուն երբեմին կեդրոնը, չոն
բնակող յեղափոխականներէն մէկը ընկեր Կարօ կը կոչուէր։
Այս վատնոգին պարագլուխն էր կառավարութիւնը մէկէն
փճացնելու փլան կազմակերպող դահիճներուն։

«Օր մը, երբ ես Մէզրէի կեդրոնական պահականոցի գրասենեակին մէջ զբաղուած էի Հայոց ջարդի խնդիրներով, տեսայ որ ցած պատուհանիս առջեւ չարսափով ծածկուած կին մը սննեակս կը նայէր և ձեռքի շարժումներով կը ցուցնէր թէ կարեւոր բան մը ունէր ըսելիք: Պատուհանը լայն բացի, զինք մօտ կանչեցի, հասկցայ որ չէի սխալած: Ան գաղտնիքի մը տեղը կուհեք էր ու կը փութար մեզի ցոյց տալ՝

«Անմիջապէս երկու ուրիշ տասնապետներու և պատ-
րաստ եղող խումբ մը զինուորներու հետ զուրս նետուե-
ցանք ու հետեւեցանք իրեն, կ'ինը մեզ առաջնորդեց քա-
ղաքին հարաւ-արեւմտեան բաժնին պատկանող թաղ մը, և
անկիւնէ մը զիմացի տուներէն մէկը ցուցուց և յատնութիւն
մը որաւ:

« Հոն գէն քեր կային պահուած :

«Շքեղ տուն մըն էր մատնանշուածը, որուն բնակիչ-
ներուն մէջ այր մարդ չկար:

«Անոնք ժամանակին արդէն ձեռքապաշտած ու ջարդուած էին: Մնացեալներուն մէջ նոր ստեղծւած մը ծայր տուած, երբ զինուորներէն ոմանք պաշարեցին տունը և ոմանք ալ մեզի հետ ներս մտան մեր հրամանովը»

«Մենք տան ամբողջ անկիւններն ու կարասիներ վերիվայր շրջեցինք: Պատերուն, գետնին, առաստաղներուն վրայ ունէ կասկածի տեղի տուող ամէնէն պզտիկ չորտն անգամ խուզարկեցինք, սակայն ոչինչ գտանք:

«Պատուհանէն դուրս նայեցայ:

«Կինը սեւ չաբաֆին մէջ դեռ անկիւնն էր, ու զիս տեսնելուն պէս, մեր ձախ կողմի սենեակը մատնանիչ ըրաւ:

«Մենք մտանք հոն, վերստին քննեցինք, ու վերջստին ոչինչ գտանք կասկածելի: Բայց անծանօթ կնոջ նշանացի պնդումներուն վրայ անդրադարձում մը կատարեցի: Ղէնքս ձեռք առի և անոր կոթին հարուածներովը սկսայ չորս պատերը վերէն վար ծեծել: Քննութեան այս եղանակը լուծեց գաղտնիքը, գտայ որ ներքին պատը իր յատակէն թրթռացող արձագանգ մը կուտայ: Մենք փլցուցինք թրթռացող մասը և երեսան հանեցինք շատ վարպետութեամբ գոցուած ծակ մը, որ պատէն վար կ'երկարէր:

«Ընկերներս վարանեցան, աւելի ճիշտը չհամարձակեցան վա իջնել, խորհելով թէ գաղտնիքը լարուած զսպանակ մը ունի, որ կրնայ փորձանք մը յարուցանել: Բայց որովհետեւ ես խորէն ըմբռնած էի Հայերուն դաւադրական նըպատակներուն վա. իմաստը, և ատոր համար հոգեով սրտով նուիրուած էի զանոնք փճացնելու սուրբ գործին, չիօթելու պատճառ մը չուզեցի տեսնել: Ծակը լայնցուցի ու ներս անցայ: Իմ այս յանդգնութիւնս քաջալերութիւն մը եղաւ ընկերներուս, որոնք իրարու հետեւէ հետեւեցան ինծի: Ուրբուն սանդուղի մը խորտուրտ մատերը, շուտով նեղ միջոց մը տարին մեզ, որ թուեցաւ թէ տան գետնայարկէն քիչ մը վեր կը մնար: Հոն իրարու քով շարուած գտանք փամփուշտներու և ումբերու քանի մը սնտուկներ, հաստ թիթեղներով պատուած: Անոնց կարգին գտանք սնտուկ մը, որուն կէսը պատին մէջ թաղուած էր, եւ որ զանազան ճոխմաններով լեցուն էր: Անոնք ամէնքն ալ անմիջապէս կառավարատուն փոխադրուեցան ու քննութեան տակ ինկան: Քննութիւնը այդ ումբերէն և ճոխմաններէն ճշտեց

դժոխային դաւադրութիւն մը, ու պարզեց անոր գործադրութեան համար պատրաստուած փլանը: Ըստ այդ սղագիր և սեւագիր փլանին, կարգ մը յիմար վեթերաններ, առաջնորդութեամբ ընկեր Կարոյին, — որ Մէլրէէն չհեռանալու պատրուակ մը ունենալու համար գրատուն մը բացած էր — քսանըջորս ժամուան մէջ պիտի կրնային օդը հանել զինատան և զօրանոցներուն հետ կառավարութեան բոլոր կարեւոր պաշտօնատուները, երբ յեղափոխութիւնը սկսելու որոշում արուէր:

Հանրման անուղղակի նայուածքներով ինծի հասկցուց որ առաջ քաշեմ իր ձին և անջատեմ զինք միւսներէն: Ատիկա նշան էր թէ ախորժելու տեղ կը զգուէր տասնապետին շատախօսութենէն:

Անոր այդ պատմութիւնը բոլորովին ճիշտ էր: Անկասկած ոչ, և ինչ որ կրնար Թուրքի մը գրգիռը հրահրել, կրնար ներքին առելութիւն մը զօրացնել, բայց նամեհեմ կնոջ մը եսասիրութեան մէջ չափազանց անձնական ու ցուցամով հանրմի մը հոգեկան ախորժակը չէր կրնար պարտեկել:

Ես կատարեցի հանրմիս կամքը անմիջապէս, մինչ տասնապետը կատղեցուցեր էր իր վայրագ զգացումները, մտիկ ընել չախորժող ունէ տրամադրութիւն չէր նկատեր ու կը շարունակէր իր պատմութիւնը, որուն շատ քիչ իրական եղող բաժնին մէջ ալ թերեւս ինքը բնաւ գործ չէր ունեցած:

Օսման աղան կոչտ գիւղացիի մը տափակացած համակրութեամբ մը զիմաւորեց տասնապետին ախորժակը: Ոչանկեղծ եղանակ մը, որ ունէ տհաճութիւն չպատճառեց, թերեւս իրեն լաւ ծանօթ ըլլալուն համար:

— Այս խայիւն ազգը, այսպէս, զինքը ի սրտանց սիրող և իրեն ամէն կարգի ազատութիւն շնորհող տէրութեան մը հանդէպ յեղափոխելու այսքան ստորին նպատակներ հետապնդեց: Սակայն պէտք է մտածել որ բարեկամին հորը փորողը ինքը մէջը կ'իյնայ»:

Օսման աղան իր մտքերուն կերպարանքը խեղդող
խնդուք մը փրցուց ու իրաւունք տուաւ տասնապետին այս
վերջին խօսքերուն:

Պէտքը կոնակ առաւ և բացագանչեց.

— Խընգը բեաֆիրէ՛ր...

* * *

Քաղաքէն դեռ չատ չէինք հեռացած: Տասնապետը
մեզմէ պիտի բաժնուի: Սակայն, որովհետեւ իր պատմու-
թիւնը ամէնէն աւելի զինքն է գրգռեր, իր գաղանացած
սրտի կիրքն է հրահրեր, չի զսպուիր: Արեան հոտէն վերա-
դարձած գինովութիւն մը կարծես բռներ է իր գլուխը:

Բաժնուելէ առաջ՝ կ'ուզէ իր պատմութիւնը վերջացնել,
սա անսահման աղտոտութեան մէջ, զոր վրէժխնդրական
մտքի ամէնէն խաթարուած բնաղդն անգամ հաղիւ կրնայ
երեւակայել:

— Երանի՛ր թէ կարելիութիւն ըլլար այս ապրելու
անարժան Հայերուն պարագլուխները քանի մը ժամ վերա-
կենդանացնել և այս քաղաքին դրան առջեւ բարձրացնել՝
որպէսզի տեսնէին թէ ի՛նչպէս քանդուած ու մոխիր դար-
ձած են իրենց ազգին ամբողջ աշխատանքներն ու ճիւղերը,
մեր արդար ու հզօր բազուկներով:

“Հայերը մեր ոչիլներն են: Անոնց խայթոցներէն ազատելու համար անհնար է անմեղը զատել, ընտրութիւն ընել”:

ԹՈՒՐԻՒ ԽՕՍԳ

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԽԻՂՃԷՆ ԶԱՐՆՈՒԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾԸ

Երբ մեր զառիթափի ճամբան դէպի արեւմուտք դարձաւ, նորէն կարճ ոլոր մը ըրաւ, կոխկոտուած աղբիւր մը դատաւ, և բռնեց անոր աւրուած ջրուղին:

Տասնապետը, հարկադրուած իմաստակ մը յիշեցնող ձեւ առաւ, ժպտեցաւ, Եւ ձեռքը կնճիռներով դուստացած ճակատին տարաւ, բարեւ բռնեց, անհաճոյ զաւեշտի մը արտայայտութիւններ կատարեց ու բաժնուեցաւ: Անիկա, ինքզինքը ընդունակ ու վարժ զինուոր մը ցուցնելու մոլութեամբ՝ քանի մը քայլ դնաց, կեցաւ, ետ նայեցաւ, նորէն ժպտեցաւ, նոր ցտեսութիւններ, նոր ողջերթներ մաղթեց և ապա հեռացաւ արեւմուտք տանող արահետի մը երկայնքին:

Օսման աղան, որ իմացական ընդունակութեան մէջ նուազ մեծեալ մը չըլլալով մէկտեղ պակաս պրոփոտախօս մը չէր, այս երկրորդ բարեւին հանդէպ տարօրինակ դիրք մը բռնեց, ժպտեցաւ, եւ մինչեւ գետին խոնարհելով քեմեննա մը ըրաւ:

Սակայն տասնապետը չկորսուած, Օսման աղան կրկին նայեցաւ անոր կողմը, երկարեց իր նայուածքը և երկու ժանիք դուրս տուաւ իր աչքերէն, որոնք շուտով կրցան ժպտի յետին չողն անգամ սպաննել իր դէմքին վրայ: Ա-

նիկա մեզի ցոյց տուաւ, յիշեալ արահետին ուղղութեամբ, քիչ մը հեռուն կանգնած մոխրագոյն մեծ շէնք մը:

— Նայեցէք, ըսաւ, այդ շէնքը որ կը բարձրանայ նոր քաղաքէն դէպի հարաւ կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ, պետական ամենամեծ հիւանդանոցն է: Ատոր հիմը պատե-
րազմի նախօրեակին դրուեցաւ, և մեծ մասը աւարտեցաւ ժողովին երկու տարին: Երբ թուրք զինուորները կռուի կա-
տաղի ձակատներուն վրայ անխնայ կերպով կը հնձուէին, հոս, հարիւրաւոր հայ զինուորներ, որպէս արհեստաւորներ հայդ շէնքի շինութեան համար՝ իրենց կեանքը կ'ապահովէ-
ին: Բայց անոնք, շնորհուած այս բարիքի փոխարէն՝ փո-
խանակ երախտագէտ մնալու, դաւաճանութիւն մը կազմա-
կերպել ուղեցին: Այն ժամանակ, երբ այդ հիւանդանոցին շինութիւնը գրեթէ լրանալու վրայ էր, յանկարծ երեւան հանուեցաւ ծայր աստիճան ստորին ապերախտութեան մը
գաղտնիքը: Այդ գաղտնիքը փլան մըն էր, որով կը ճշտուէր որ բոլոր աշխատաւոր հայերը առանձին ծրագրով մը որո-
շում կայացուցեր էին՝ հաստատութեան շինութիւնը աւար-
տելուն պէս, պայթուցիկ նիւթով հիմնայատակ կործանել զայն: Ատիկա մէկ պարզ վկայութիւնն էր թէ Հայերը, իրենց արմատական ատելութիւնը այնքան մեծցուցած ու
զօրացուցած էին մեր կառավարութեան հանդէպ, որ անոր վնասելու համար ո'չ իրենց աշխատանքներուն կորուստին
ցաւը կը զգային և ոչ ալ մարդասիրական լայն բարիքի մը ծառայող այսպիսի հաստատութեան մը փճացման սխալը նը-
կատի կ'առնէին, ո'չ մեղքը կը տեսնէին և ոչ ալ խիղճը կը ճանչնային: Աւելի անաւորը, սակայն, որ այդ հաստատու-
թիւնը իր յիշատակներուն արձանագրութեանց մէջ պիտի պահէ սեւ էջերով, այն նենգամիտ դաւաճանութիւնն է, զոր Տոքթ. Նշան անուն ուխտուած թշնամի Հայ մը կատարեց:
Այն ատեն, երբ ես Սուլթանիէի գօրանոցին մէջ պահակ տասնապետի պաշտօնիս վրայ էի, ջղային ցնցումով մը լսե-
ցի այս ոճրագործին կատարած անգթութիւնները: Այս հրէ-
շը, այդ նորաշէն հիւանդանոցին մէջ իբրեւ հարիւրապետ

բժիշկ, իր պաշտօնավարութեան ընթացքին, գիտակցաբար, դեղերու սխալ կիրարկումներով, մեր հազարաւոր զինուոր-
ները թունաւորեց և գերեզման իջեցուց:

Ամբարիշտ Պէքոշին սիրտը կանչեց: Ոսեւրու հաճոյք-
ներուն ճամբայ մը բացուեցաւ: Գայլի աչքերը բլրղցուց:
Հեղնութիւն մը...

— Վերջը ի՞նչ եղաւ այդ Տոքթոր Էֆէնտին, աղա՛:

— Ոճրագործներուն է՛ն վատը կոչուելիք այս շուներ, իր արդար պատիժը գտնելու համար միացաւ իր ընկերնե-
րուն, որոնք բանտային արգելափակման խիստ հսկողու-
թեան տակ ալ միեւնոյն դաւադրական նպատակները հե-
տապնդելով, ինքզինքնին այրեցին:

— Ինքզինքնին այրեցին:

— Այո՛, եւ քիչ մնաց որ ամբողջ բանտն ու անոր յարակից կառավարական միւս հաստատութիւնները եւս հրոյ ճարակ դառնային:

Քիչ մը կեցաւ, եւ շարունակեց:

— Օր մը, երբ այլեւս բանտարկուած հայ երիտասար-
դութիւնը գրեթէ փճացած էր ու բանտին ներքնախուցին
մէջ կը մնային հայ յեղափոխականներու քանի մը երեւե-
լիներ, տնօրէն քիւրտ Հասան Էֆէնտի անձամբ կ'երթայ
այս վերջիններուն իմացնելու թէ յաջորդ գիշեր ջարդուե-
լու կարգը իրենցն է: Անոնք ո'չ միայն կը յանդիմանեն
տնօրէնը, ո'չ միայն կը հայհոյեն անոր մեծապատուութեա-
նը, այլեւ, երեկոյեան, զիրենք դուրս բերելու և տարա-
գրելու համար ներս մտնող սուլիաւոր ոստիկանները կը հա-
լածեն, ու կէս գիշերէն վերջ, նախապէս պատրաստուած
կաղային նիւթերով կրակի կու տան բանտը և ինքզինքնին,
թուրքին ձեռքով չիյնալու համար: Անշուշտ անոր համար որ
իրենց ծրագիրներուն ձախողանքէն կատղած էին, թշնամու-
թիւնը հաստատող մեծ չարիք մը կ'ուզէին ընել վերջին ան-
գամ: (*)

(*) Այն ժամանակ բանօր եղողներէն մէկը՝ պ. Վարդան Պաղասաւեան, որ հրաժեմ մէկ դիպուածով փրկուե-

Յետոյ դառնալով ինծի:

— Հասկցա՞ր, ձէմալ, հասկցա՞ր թէ աշխարհի վրայ ի՞նչ է Հայը, եւ ո՞ր աստիճան նախատինքի արժանի է այդ անունը: Գիտցա՞ր թէ այլեւս ի՞նչ կարգի վատ իմաստ ունի մեզի համար ձեր Հայ ապրելու միտքն ու ձգտումը: Համոզուեցա՞ր թէ պիտի տապալենք անխնայ եւ պիտի բռնաբարենք անգթաբար, եթէ կռահենք որ դուռն տակաւին քեզ հայութենէն չբաժնող բան մը կը պահես քու սրտիդ մէջ:

Ինծի համար, դժոխացած երկու քաղաքներուն մերձակայ այդ վայրերուն մէջ մանաւանդ, երբեք հնարաւոր չէր հաւանութիւն չտալ, կամ ոեւէ երեւոյթով ժխտելու կասկածը արթնցնել, սակայն, մահուան երկիւղէն աւելի զօրաւոր զգացում մը կայ մարդուս մէջ, հոգիի անմահութեան զգացումը, որ մէկէն կ'արթննար ներսս, կը փերփրէր, կը բարձրանար եւ անզսպելի կը դառնար:

ցաւ, ու հիմա կ'ապրի Յրանսայի մէջ, մեր մօտերը, հետեւեալ ձեւով կը պատմէ ակնարկուած դէպքը.

«Կեօթեմ փչ վերջ, բանսին Տօթեմը՝ Մորենկցի փլոս Հասան էֆենտին անձամբ բանս եկաւ, յառաջացաւ ներքին մէկ խովուտին առջեւ եւ հոն կանչեց արգելափակուածները: Պատասխան չտուեցաւ: Տօթեմը երկրորդեց, այս անգամ անուանապէս: Ընկեր Կարօ, արաբկիքցի երիտասարդի մը հետ երեւան եկաւ: Հասան էֆենտին նայեցաւ անոնց աչքերուն եւ քսաւ:

— «Այն հազարաւոր հայերը, որոնք այս բանքը հաւաքեցին ու խուսք խուսք գիշերներով դուրս հանեցին, արդէն փնացուցին: Հիմա կարգը ձերն է: Յաջորդ գիշեր դուք ալ պիտի զրկուիք: Բայց ձեզ անոնց պէս շուտով մը պիտի չփնացնեն, այլ պիտի կտրեն ձեր զգայարանները, ու յետոյ փաղափին հրապարակները պիտի հանեն, որպէսզի ձեր փաշտօններուն եւ յաղթութիւններուն փառաբանութիւնը կտրուի»:

«Ընկեր Կարօ չհամբերեց. նոյնպէս ինքզինքը չկրցաւ զրապել անոր ընկերը:

Բողոքելու թեւ տուող հայ արի՞ւնքն էր թէ ոչ ուրիշ բան, չեմ գիտեր: Բայց գիտեմ որ տեղի ունեցողը չփոթութիւն մը կոչուելէ աւելի՝ հայ հոգիիս բոլոր ուժն էր, որ չէր դիմանար, չէր համբերեր այդ աստիճան սանձարձակ զրպարտութեանց հանդէպ, այդ աստիճան բարոյական լրկումներու կսկիծին առջեւ:

— Ո՞վ գիտէ, կրնայ ըլլալ որ այդ ամէնը ճշմարտութիւններ չըլլան, աղա՛ւ. ես, իմ գիւղացիներէս զատ ուրիշ ոեւէ Հայ չեմ ճանչնար, սակայն, գիտեմ որ հայրս դէմ էր ամենապզտիկ չարութեան մը: Անիկա, զիս կրթելու եւ բարի մեծցնելու համար, յաճախ իր անձը օրինակ կը հանդիսացնէր: Կը պատմէր թէ իր կեանքի աշխատութեան մեծագոյն մասը թուրքերուն եւ փիւրտերուն մէջ անցուցած էր: Շատ հեղ իր աշխատանքի իրաւունքներուն տիրանալու համար զանազան դժուարութիւններու հանդիպած էր, սա-

— «Իրաւունք ունիք, պարոն Տօթեմ: Կ'ընդունիմ որ մեր սփռնչի ազգին մեծագոյն մասը այս անգամ աւելի անխաբեմ մնաց, չբաւ այն՝ ինչ որ պէտք էր ընել, ինչ որ իր արժանիքին գեղեցիկ կոչումն էր, ու բզկտեցաւ շան ցեղի մը նիւաններուն մէջ»:

— «Ո՞ր ցեղն է շան ցեղը»:

— «Դուք էք, բուրք ցեղը ամբողջ: Որովհետեւ դուք գործադրեցիք այնպիսի անգրոնքիւններ, որոնք կը գլեն ու կ'անցնին ոնրային ամեն գաղափար. գազանային ամեն կասաղութիւն: Ես նախապէս գիտէի արդէն քե դուք մարդկութեան մեծ ոնրագործն էք, գիտէի որ այսպէս պիտի ընէք: Շունը որքան խաձնէ, այնքան կը կասաղի: Եւ այս յալիսեմական իրողութեան առջեւ չգարմացայ, երբ դուք դաւով մը զիս բանս առաջնորդեցիք: Միայն, աւա՛ղ որ բանսն յղած կանչես արձագանգ չունեցան»:

— «Այո՛, գիտեմ որ բանսին մէջ ալ հանդարտ չկեցաք: Գիտեմ որ անդադար լուրեր զրկեցիք դուրսը, հրամաններ տուիք հոս ու հոն, յեղափոխութիւնը սկսելու համար»:

«Ըսաւ եւ յառաջացաւ ապսպելու իր դէմ խօսող ըն-

կայն իր քառասունհինգ տարեկանին երբեք չէր գիտեր ժամանակ մը, ուր ոեւէ մէկը վշտացուցած ըլլար: Նոյն իսկ թեթեւ հայհոյութիւն մը ընելը չէր յիշեր: Եւ եթէ ուրիշներ, մեր գիւղին մէջ, հօրմէս քիչ մը աւելի ջերմ պաշտպան կ'ըլլային իրենց իրաւունքներուն, նոյնպէս կը հասկնայի որ խորապէս կ'արհամարհէին դիմացինը վնասող ոեւէ միտք մը: Չեմ կարծեր թէ բոլոր Հայերուն մէջ մինակ մեր գիւղացիները այսքան արդար ըլլան:

— Վա՛յ, օւա՛ն խընղըր քեաֆի՛ր, ուրեմն տակաւին թուրք ըլլալու նպատակ չունի՞ս, գոռաց աղան և իր գոռոցը իջաւ թիկունքիս՝ բռունցքի թանձր ու ծանր հարուածի մը հետ: Տարակոյս չկար որ այդ հարուածը զիս երեսի վրայ չըջած պիտի ըլլար, եթէ հանրմիս ձիուն սանձը թեւէս անցուցած չըլլայի: Բայց թոյլ ու անտէր ծոցէս վար ինկաւ սոխը, զոր առաւօտեան նախաճաշէս խնայած էի, ճանապարհի երկարութեան մէջ անթուրեման ծանր վիճակ մը երեւակայելով:

Կերած հարուածիս պատճառաւ, ուժգին քաշուեցաւ աջ բազուկիս անցուցած սանձը, ցնցուեցաւ ձին և նոյնպէս

կեր Կարօն, բայց ան իր րնկերոջ հետ րնդդիմացաւ: Միասնաբար նախասեցին սօրէնը եւ զայն փափոցելով կանչեցին:

— Գոնէ չուն թուրքին ձեռքով չմեռնիլը մեծ նուիրականութիւն մըն է: Եւ մեր այս կամքը թող կրակէ կըտակ մը ըլլայ երկնքին առջեւ:

«Տօրէնը փութով դուրս ելաւ: Անոր ետեւ երկարող մեր աչքերը վերսին տեսան արտաքին բակին մէջ ցամքած աքիւնը, որ օր մը առաջ վազեր էր բանսին մէջ բզկտուող ու մարտնչող փահաւայէն:

«Երեկոյեան, ուշ ասեմ, նոր տասնապետ մը, փանի մը սուրհմաւոր զինուորներու հետ ներս մտան րնկեր Կարօն իր խումբովը դուրս բերելու համար: Սակայն անհնար եղաւ: Որովհետեւ խովուրին զրեք բոլոր բանտարկեալները միասնաբար փափոցեցին զանոնք, նախապէս պատրաս-

անոր վրայ նստող հանրմա, որ թոյլ չտուաւ իր եղբորը երկրորդեւ հաշուածը:

Հանրմա, առանց դէմքը բանալու, ձեռքով նշան մը ըրաւ, իր մօտ կանչեց իրմէ փոքր եղբայրը և ցած ձայնով մը ըսաւ:

— Ճէմալը տակաւին փոքր է: Ասոր համար երբեմն կը սխալի իր ըսած խօսքերուն մէջ: Անիկա մեր տունը գալէն ի վեր ցուցուցած է այնպիսի երեւոյթներ, որոնք իր թուրք, իր իսլամ ըլլալու հաստատման թիւնը կը բնորոշեն:

Հազիւ լսելի եղող հանրմիս այդ խօսքերը ոչ իրական ըլլալու և ոչ տեւական մնալու ուժ ունէին: Անոնք բարկութիւնը կասեցնող սոսկ ժամանակաւոր խօսքեր էին, որոնք ինչքան ալ լարժուն արտասանուեցան, նորէն ինձի համար բարեբար դեր մը կատարեցին:

Բայց ես աւելի խորունկ ցաւ մը ունեցայ: Սոխը ինկաւ անտիրական դարձած ծոցէս, գլտորուելով ճանապարհէն դուրս ելաւ ու գնաց կորսուեցաւ:

Արցունքներէ խառնուող աչքերս այդ կորուստին ետեւէն չարչարուեցան: Կը մտածէի՝ ա՛խ, որքան լաւ էր հանրմիս խօսքերը քիչ մը ուշ արտասանուէին, հարուած մը եւս իջնէր, ցաւ ցաւի բռնէր, քան սոխը կորսուէր: Որովհետեւ

տուած փափոքով եւ երկաթի կտորներով: Զինուորները ետ փառուեցան: Բանսին մէջ իրարանցում մը եղաւ: Բանտարկուած բոլոր ու փութ չարագործներուն հրաման տուեցաւ որպէսզի յարձակին յիշեալ խովուրին վրայ եւ շղթայեն ներսիները: Նորէն դիմադրութիւն: Ու կես գիշերէն վերջ, ժամը 2-ին փչանցած, յանկարծ բոցերը բարձրացան: Խովուրը կ'այրէր, կ'այրէին եւ հոն բանտարկուածները: Երկու հոգի չդիմացան, բոցերէն դուրս ցատկեցին խելագարներու պէս: Անոնցմէ մէկը տփ. Նեանն էր, որ մոլեգնօրէն սեղմեց իր վրայ յարձակող չարագործ փութի մը վիզը եւ խեղդեց զայն ու խեղդուեցաւ ինքն ալ:

կը խորհէի թէ այդ սոխը պիտի կրնար դիմանալու ճիգ մը շնորհել ինծի, երբ ես ողջ մնայի ճանապարհին և դաժան անօթութիւնը իմ գլխուն կախուէր:

* *

Նորէն ճանապարհի դարձ մը կատարեցինք. այս անգամ աւելի կարճ, և կեցանք պերճաշուք բերդ մը յիշեցնող փայլուն շէնքի մը առջեւ: Հին և նոր քաղաքներուն ճիշտ մէջտեղը բարձրացող այդ հաստատութիւնը նախկին Սուլթանիէն է, պետական բարձր դպրոցը, որ պատերազմի առաջին օրէն սկսեալ մեծ մասամբ զօրանոցի էր վերածուել, իսկ մնացեալը որբերու պաշտպանութեան էր յատկացուել:

Սուլթանիի առջեւ մայր ճամբան իր ձագերն ունի: Հանրմս փափաք կը յայտնէ մօրմէն չբաժնուիլ, ուղղակի շարունակել Մէզրէէն անցնելու համար:

Կինը շատ աւելի հաճոյք ունի գեղեցկութիւններ տեսնելու, բայց նոյնքան քիչ կարողութիւն անոնցմէ ներշնչուելու համար:

Պոռտախօսութեան և փոփոխամտութեան մէջ հզօր մրցանիշ մը կոտորող Օսման աղան էր, որ քիչ առաջուան իր անարդար ցասումը մոռցած ներկայացաւ, դէմ կեցաւ Մէզրէ իջնելու:

— Երէկ լսեցի նոր հասած պաշտօնական տեղեկութիւններ, որոնք պատճառ եղած են որ խստութիւնը վերստին սաստկանայ մինչեւ հիմա ազատուած «տղա»ներու (*) հանդէպ: Տերսիմի շրջանին մէջ բռնուած են շատ մը կեանքներ, որոնք միացած ֆիւրտերու՝ կարգ մը դիւղեր ստպատակած և բնակիչները ջարդած են: Անոնք շուտով հոս պիտի բերուին ու գնդակահարուին:

Կը հաւատեն թէ այդ դէպքը տեղի պիտի տայ նոր

(*) «Տղայ» բառը նոյնութեամբ կը գործածուէր իբրեւ նախասական բառ:

ու խիստ հրամանի մը՝ Թուրքերուն և ֆիւրտերուն տուները ապաստանած բոլոր կեանքները հաւաքելու համար: Հետեւաբար շատ կը վախցուի որ Մէզրէէն անցնելու ատեն ձէմալը ձեռք տանք: Եւ անգամ մը որ բռնուի, այլեւս փրկել կարելի չէ:

Զգուշութեան համար, աղային տուած այս տեղեկութեան հակառակ՝ Մէզրէէն անցնելու մասին հանրմիտ նորէն յայտնած մեծ փափաքը զիս ձգեց շփոթութեան մէջ: Արիւնի և աւերի եղելութեանց անհաշուելի պատկերները հրեղէն վաղը մը բռնեցին մտածումներուս կարմիր հորիզոնին վրայ: Խաւար հոգիի կարմիր հորիզոն՝ ուր այլակերպ զեւերու սարսափելի իշխանութիւնը այդ վաղքերուն կը հսկէր: Տա՛յ Աստուած որ հանրմիտ միտքը փլչի կամ այլ կերպ դառնայ:

Պիտի դառնա՞յ:

Անձանօթ բան մը կը համբմ մտովին, կը շուարիմ: Բախտի գիծեր կը քաշեմ ես ինծի, կը կապուիմ: Ինքիմ մէջս փոթորիկի դէմ փոթորիկ կը բանամ, կը յաղթուիմ: Անձայն աղաղակով երեւակայութիւնս կը ձեղքեմ, կը յուսահատիմ: Կը դառնամ նոր յոյսի մէջ նոր հաւատք մը փրկատու, կ'օրօրուիմ: Անդիի աշխարհը կ'երազեմ, կը շուարիմ, ու դարձեւ կ'աղօթեմ անդիտակցօրէն:

Օսման աղան դէմ չէ իր մեծ քրոջ, Բայց նոր թելադրանք մը կ'ընէ և վտանգի մը կասկածին դէմ կ'ապահովէ:

— Շատ աղէկ: Եւ դուք ո՞րքան ժամանակէն կրնաք զինուորութեան արձակուրդնիդ նորեկու ձեր գործը լրացնել, կը զիջանի հարցնել հանրմս:

— Ճանապարհին ռեւէ տեղ ինծի մի՛ սպասէք: Որովհետեւ այդ ժամանակի տեղօրէնութիւնը մեր կամքէն կախեալ չէ:

Հանրմս շատ խօսելու հեշտասէր կին մըն էր, սակայն աւելի հեշտասէր էր ցուցնելու իր կրօնամոլութիւնը: Ան առասպելական իսլամուհիի մը պէս կը հաւատար թէ եր-

կինքը, կանանչ վրաններու մէջ, իրեն յատկացուած առանձին տեղ մը ունի, ուր փայլուն սպասաւորներ պիտի ծառայեն: Անիկա կը հաւատար և այդ հաւատքին մէջ այնքան խորացած էր որ կ'ընդունէր թէ դատաստանին օրը իր անունով պիտի կրնայ դժգոյքէն փրկել ոեւէ մէկը և զայն իր մօտ առնել, եթէ ինք ուզէ: Եւ այս անիմաստ հաւատքը անսասան պահելու համար, տարին երկու անգամ քաղաք կու գար իմամներու մեծ իմամէն օրհնութիւն առնելու:

Օրհնութիւն առնող «նամէհրեմ» մը անծանօթին առջեւ պէտք չէր երեւք խօսէր, իսկ ծանօթին առջեւ ալ շատ քիչ խօսէր, մինչեւ որ իր տան չէմքը կոխէր:

Այս հաւատքը որքան անպաշտական նախապաշարում մըն էր, նոյնքան և ճշմարիտ էր որ անգսպելի լեզու մը լեցնելու կարող ումն ունէր:

Ատոր համար էր անշուշտ որ իր եղբօր դէմ լեզուն բռնեց, կարճ կապեց:

* *

Օսման ազան լայն ճամբան շարունակեց իր էջով, իսկ ես ու հանրմս երկու գիւղացիներուն և Պէքոշին հետ բացուեցանք ուղղակի դէպի հարաւ իջնող նեղ ճանապարհի մը երկայնքին: Մեր ճամբան շուտով մտաւ ուժասպառ թթենիներու ծառուղիի մը մէջ, որուն մերթ խտացող և մերթ նօսրացող երկար շարքը խոպանացած ընդարձակ դաշտերու եզերք մը կը բռնէր: Այդ տարածութեան մէջ ցանցառօրէն կ'երեւային կարգ մը տունկեր, որոնք զարնւում և երեսի վրայ ինկած էին:

Այդ անտէր տունկերը, պարզ էր որ իրենց աղէտաւոր վիճակներով կ'ողբային մօտիկ անցեալի մը ճոխութեան տխուր ամայութիւնը:

Վայրենի բնաղդներով ճօխացած Պէքոշն էր դարձեալ որ հանրմիս ներկայութենէն չսեղմուեցաւ, միթմրթրաց բեր-

նին մէջ. լեզուն բացաւ և պարզեց տունկերու վկայութիւնը:

— Հանրմ, կը յիշե՞ս, պատերազմէն առաջ այս դաշտերը մէկ կողմէն մինչեւ Մէզրէ, իսկ միւս կողմէն մինչև գիմացի լեռան կատարը անանցանելի այգիներով և պարտէզներով ծածկուած էին: Բայց հիմա... հը... իրենց տէրերուն հետ ամէնքն ալ ջարդուեցան, փտեցան ու հատան:

Թթենիներու ծառուղին անցանք, աւերակ գիւղի մը առջեւ հասանք: Այդ գիւղը Մորենիկ կոչեցին, որուն կողքին հանգչող բլրակի մը կուշտին ինծի ցուցուցին հին աւերակ մը, յայտնելով թէ անցած օրերու, անցած ժողովուրդներու կողմէ պաշտուած կուռքի տեղ մըն է, որ կեանքով և Հայերը միամտօրէն կը հաւատային թէ իրենց պաշտպան զօրաւոր սուրբի մը սրբարանն է: (*)

Չնայեցա՞յ երբեք և ոչ ալ հետաքրքրութեան ջիղ մը արթնցուցի: Ոչ միայն անոր համար որ տղայամական կարողութեան մը առջեւ այդ կէտը հետաքրքրական դառնալու կենդանութիւն չունէր, այլ՝ որովհետեւ իմ մտածումիս հանդամանքները իրապէս կը նմանէին ովկիանոսներու վրայ թանձր մութով ծածկուած կղզիներու: Սրտիս խորը նետուած խորաշափը, որ բացարձակ տիրական էր,

(*) Քրիստոսէ մօտաւորապէս 900 տարիներ առաջ, այժմու հարբերդ քաղաքի Բըք-Ահմէտ աւերակին տեղ, Հիքիքները կանգնեցին Խալքի, Խաքքի, Հասսի անուն ծանօթ չասուած ին մեհեանր: Բայց Ասորեստանցիները տիրելով կործանեցին զայն, եւ իրենց կանգնեցին նորանոր մեհեաններ: Հարիւր տարիներ վերջ, Հիքիքները վերսին տիրանալով, այս անգամ Բըք-Ահմէտէն քիչ հեռու, այժմեան Ուլու ձաւիին տեղը կանգնեցին նախկին մեհեանր աւելի փառաւոր, որուն պաշտպանութեանը համար տեղեցին համանուն բերդը: Դարձեալ Ասորեստանցիները, յետոյ Պարսիկները, Մակեդոնացիներ եւ ուրիշներ յաջորդաբար տիրելով հարբերդի բերդին ու մեհեաններուն,

մահն էր, և այդ մահը ամէն կասկածէ վեր է որ փոխն ի փոխ հզօր կերպով կը հրաժարեցնէր իտակցութեանս անիւը դարձնող ուրիշ ոեւէ միտք: Կրկնութիւն մը, որ այս խորունկ տրտմութեան մէջ կը շեշտուէր, մէկ բան կը խօսէր — արդեօք դժոխքներէն դեռ չհեռացա՞յ, դեռ վախ կա՞յ բռնութիւն, և եթէ պատահաբար ճանապարհին բռնըւիմ յանկարծ, պիտի կրնա՞մ ազատիլ, ի՞նչպէս, ո՞ր միջոցներով: Եւ յոյսը կը բացուէր, կը թառամէր ու հաստաքը կը ծագէր ու խոյս կու տար և անոր ետեւ մոայլ մահուան մը հանգրուանին ունայնութիւնը կը ցցուէր:

*
* *

Հազիւ թէ ետեւնիս թողուցինք Մորենիկն ու անոր աւերակը, բռնեցինք փէշերը շարք մը պարտէզներուն: Անոնք կը ներկայացնէին մէկ պատկերը կատարուած այն բարբարոսութիւններուն, զոր արդի քաղաքակրթութիւնը սոսկուեցնելով կը յիշէ վայրենի բնազդներով տիրապետուած նախամարդոց մէջ:

Անոնք կը պատկանէին Բեսրիկ գիւղին և կը տարածուէին Մէզրէէն դէպի հարաւ արեւելքի վրայ: Անոնց մէջ ես չտեսայ տունկ մը որ զարնուած չըլլար, բոյս մը

Տանաւները զանազան փոփոխութեանց ենթարկեցին, միշտ նորեք աւելցնելով հին տաններուն վրայ:

Քրիստոսէ մօտաւորապէս երեք հազար դար առաջ, Ջարեհի անուն Հայկազուն իշխան մը թիւեց Խարբերդի: Աս ալ նոյնպէս կարգ մը տաններու անուններուն փոփոխութիւն մը ունէր: Հայ համայնք մը՝ Ջարեհի օրերէն զօրացած, յաջորդաբար բռնոր ազգերու թիւապետութեան թափ ալ կրցաւ իր գոյութիւնը պահել, եւ շատ մը յիշատակներու կարգին պահել նաեւ Բարշաձ անուն ասորահայկական մեհեանի մը այս աւերակին յիշատակն ալ, Սուրբ Բարշաձ:

Խ. Կ.

որ հողին հաւասար կտրուած չըլլար: Ամէնքն ալ ջարդուած էին իրարմէ բռնորովին տարբեր ձեւերով և մնացեր էին մէկը քիչ մը բարձր, մէկը մերկ, ուրիշ մը ճղատուած, չորրորդ մը քերթուած, հինգերորդ մը կէսէն ինկած, վեցերորդ մը ցից դարձած:

Այդ խուժանաւեր պարտէզները արեւելքէն սնար մը կ'ընեն, աղեղնաձեւ գիծ մը կը քաշեն, ուրկէ մեր ճամբան, կարճ դարձքով մը, ձորակ մը կոչուելու չափ խորունկ փոսի մը եզերքը բռնեց:

Հասան, որ մեզ ընկերացող գիւղացիներէն մէկն է, չուչացաւ: Այդ փոսին ծայրը ինկած մարդկային կմախք մը ցուցուց, որմէ տակաւին բաժնուած չէին մաս մը մորթին հետ ընչացքին կուռ մագերը: Հասան, նախ հակակրութեան զգուշի դէմք մը ներկայացուց, անոր յաջորդեց անբնական կոչուելու չափ այլանդակ ծիծաղ մը: Վերջիշում մըն էր անշուշտ, տարակոյս չկար, որ իրեն համար հաճոյք մը կոչուելէ դեռ չէր դադար:

Պէտք ու հետաքրքրութիւն մը արթնցուց, նոյնքան զօրեղ հաճոյք մը ունեցաւ: Մինչ Հասան դառնալով ինծի.

— Հը՛... ձէմալ, նայէ՛ այդ երկնցողին: Փափաղ է՝ ֆէնտին է որ պառկեր՝ Հայոց ազատութիւնը կ'երազէ: Ու նորէն սիւկաբէթի ծուխէն դեղնած պեխին տակէն ցոյց տուաւ սեւցած կոշտ ակոսները:

Հանրմա, ինչպէս ըսի, անձնասիրութեան մեծ ժառանգութիւն մը ունէր: Շատ ամբարտաւան էր. երբեք չէր սիրեր պարզ գիւղացիի մը խօսքերուն մտիկ ընելու անձնատուր ըլլալ, հոգ չէր թէ իր զգացումներուն որքան մօտ ըլլային անոնք: Անիկա նշան ըրաւ Հասանին և երկու բառով յայտնեց իր ղեկամակութիւնը: Չէ՞ր ուզեր որ այդ կերպ արտայայտութիւններ իր ծառային ուղղելու համարձակութիւնը զօրանայ:

Հանրմա ցոյց տուած դժկամակութիւնը տրամադրական թեթեւ կշտամբանք մըն էր, որով յաջողեցաւ սաստել վայրենաբարոյ Հասանը:

Քիչ մը լռութիւն տիրեց։ Ու նորէն հաճոյացուց խորթացուած դիմագիծը։ Բարբարոսային զգացումներով տոգորուած սրտի մը մէջ վերյիշում մը կը զօրանար, կասկած չ'մնաց որ կը նեղէր զինք։ Քիչ մըն ալ, ահա պիտի խեղճուէր իր համբարութիւնը։

Պէքոշը գոհացուցիչ հաղց ըրաւ։ Հասան աւելի զօրացաւ վերյիշում մը պատմելու իր հեշտանքին մէջ։ Վաւաշոտ լեզու մը վաւաշոտ բերնի մէջ ծայր տուաւ և շարունակեց։

— Երեկոյ մը, տակաւին մահիճ չ'մտած, մէկէն պատրաստուելու հրաման մը առինք։ Մեր տասնապետը տեղեկացուց մեզ թէ կէս գիշերին վրայ բանտարկեալները փոխադրելու կարգը նորէն մերն էր։ Որոշեալ ժամանակին 12 սուինաւոր զինուորներու մեր խմբակը պատրաստ ներկայացաւ Մէզրէի կեդր։ Բանտին առջեւ Մենք նախ հսկեցինք քանի մը հարիւր բանտարկեալներու, որոնք իրարու հետ կապուելով, ուրիշ սուինաւոր զինուորներով ճամբու դրուեցան։ Անոնցմէ 50 հոգինոց բանտարկեալներու ուրիշ խումբ մը նոյնպէս կապեցինք իրարու հետ թեւ թեւի։ Քաղաքին խաղաղութիւնը չխանգարելու համար, այս խումբն ալ միւսներուն պէս ծունկի վրայ քալեցնելով տարբեր ուղղութեամբ դուրս հանեցինք։ Առաւօտեան մօտ, խումբը Քեսարիկ գիւղի դիմացի ճոխ թթենիներուն տակ հասցուցինք և հանգստացուցինք։ Նոյն պարագային, մեզ ընկերացող ոստիկանապետը մեր երկու տասնապետները կանչեց, առանձին հրահանգներ տուաւ և վերադարձաւ։

Մեր կալանաւորած կեալուներուն այս խումբին մէջ երիտասարդ փափաղ մը կար, որ իր կեցուածքներովն ու նայուածքներովը կարծես սպանուիլը երբեք մտքէն չէր անցըներ։ Անիկա վախնալու աչք չունէր և շարունակ մեզի անհասկնալի բաներ մը կը խօսէր իր ընկերներուն։ Մեր տասնապետներէն մէկը, ոստիկանապետը լսելէ վերջ՝ այնքան խիստ եղաւ որ խումբը քչելու շարժման ատեն, յիշեալ փափաղը լռեցնելու համար ապտակ մը իջեցուց անոր երեսին։ Փափաղը ցնցուեցաւ։ Զգիտցանք թէ ինչպէս

իր կապերը կտրեց և նոյնքան զօրաւոր ապտակ մը փոխարինելով գետին ձգեց տասնապետը։ Ամէնքս աճապարեցինք, բայց փափաղը խոյս տուաւ։ Կարգէն, երկու զինուորներ եւս գետին ձգեց, երրորդի մը վրայ յարձակեցաւ անոր դէնքը առնելու, չյաջողեցաւ, դուրս փախաւ։ Հալածեցինք զինքը մինչեւ հոս, ուր գնդակ մը զայն շանսատակ ըրաւ։ Եւ իյնալէ վերջ քանի՜ սուինի հարուածներ կերաւ, Աստուած գիտէ։

— «Փո'խ կեալուր», օսմանցի զինուորին գնդակէն ինչպէս կրնաս ազատիլ, վրայ բերաւ Պէքոշը։

Հին առած մը կայ որ կ'ըսէ թէ ամէնէն ծանրագոյն կենդանին անգամ կը տրամի հեշտութենէ մը ետք։ Հասան ո'չ միայն դեռ չէր զգացած այդ տրամութիւնը, այլ Պէքոշին հետ կը ցուցնէր թէ իր հեշտութիւններու խանդավառութիւնը ոչ մէկ բան պիտի կրնայ տեղէն շարժել։

Ճակատագիրն է որ կը ստեղծէ մտածումը մարդուն, թէ բոլորովին ընդհակառակը՝ մտածումն է որ ինքն իսկ կը ստեղծէ արտաքին ճակատագիրը։ Զեմ գիտեր։ Սակայն զիտեմ, կը յիշեմ որ նոյն պարագային յանկարծ բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ տարբեր լեզու մը երեւան եկաւ և հզօր եղաւ կործանելու գաղանային ամէն խանդավառութիւն, ոճրային կիրքերու ամէն խանդաղատանք Հասանին ու Պէքոշին մէջ։

Մահուան հնչուքի ցաւերուս մէջ իսկ կարելի էր որոշապէս զգալ որ Հասան եւ Պէքոշ այդ լեզուին առջեւ ներհակ ուղղութեան մը ճամբան ինկան, հետզհետէ դառնալու համար կորովազուրկ գաղաններ։ Եւ վերջը... ոչ մէկ տարակոյս որ ժամանակը զանոնք տարաւ կործանելու վայրատաւումի ճանապարհին մէկ խորութեան մէջ, հաստատուելու համար թէ խիղճէն աւելի հզօր խայթ չկայ մարդու ներսիցին։

Մեզ ընկերացող երրորդ գիւղացիին անունը Սիւլեման էր:

Սիւլեման սովորական մարդու հասակի մէջ ունէր լանջքի տոկուն կազմ և դէմքի արտառոց ձեւ:

Ունէ փափկութիւն մերժող մորթով մը ծածկուած վիզը ծռած էր ձախ բեճին: Անոր ընկերացած էին իր բերանը, քիթը, այտերը և աչքերը: Ինչպէս կզակի թեթեւ շարժուածք մը կը բաւէր որ կէսը նեղցած և միւս կէսը լայնցած բերանը լորձուէքներով լեցնէր, նոյնպէս շիտակ նայուածք մը հերիք էր որ մէկը շատ բացուած իսկ միւսը նոյնքան գոցուած իր աչքերը արցունքներով տանջէր: Դիշահաւի մը նողկալի պատկերը յիշեցնող կերպարանք մը ունէր Սիւլեմանին դէմքը, որուն հալած մէկ երեսը ամբողջ դիմագծին պարտուած ամայութիւնը կ'աւարտէր:

Այսքան այլափոխուած ու այլանդակ դարձած դէմք մը, որ դիտողի մը սրտին մէջ կրնար արհամարհանքի սարսուռ մը արթնցնել, ո՞ր չարչարանքի արդիւնքն էր:

Սիւլեման, ճամբայ ելլելէն ի վեր մնացեր էր ամէնէն սակաւախօսը: Անիկա լռեր էր, մտմտուք մը ունէր որ յայտնի էր թէ ճնշող էր, և ամէն անգամին կը զօրանար երբ կատարուած բարբարոսութիւններու յիշատակներն արթնցնող պատմութիւն մը կը լսէր: Ես տեսայ քանի հեղ որ Սիւլեման այդ պատմութիւնները չլսելու համար գլուխը կը կախէր, իր իշուն հետ առաջ կ'անցնէր կամ ետ կը մընար և անհաճոյ ակնարկներ կը նետէր պատմողին:

Ի՞նչ էր Սիւլեմանին մտմտուքը, զգացո՞ւմ թէ բանականութիւն, ֆիզիքական ցա՞ւ թէ այլ դժբախտութիւն, իր ընկճուած լեզուն միայն պիտի կրնար ատիկա պարզել:

Երբ Հասան դիւային ախորժակով լրացուց անձանթ քահանային մարտիրոսութեան ծանօթ վէպը և Պէքոյին հետ բարձրացուց ցնորուած քրքիջի մը թունաւոր մայթքումը, Սիւլեման չհամբերեց այլեւս:

— Ուրեմն այդ կոտորածներու բոլոր եղանակները անգթութիւններ չէին: Ուրեմն չէ՞ք զղջացած անոնց ունէ մէկին համար:

— Ընդհակառակը, մենք բոլորը կոտորեցինք, որովհետեւ որոշ պատճառներ ունէինք, որոնք իրաւունք տուին մեզի: Միւսիւլեմանի մը համար դայիկ կեալութիւնները ջարդելու ունէ մէկ կերպի մէջ անգթութիւն չկայ: Անոր համար, ազգային ամէնէն սուրբ գործը դաւադիրները տարբեր տարբեր շարչարանքներով փճացնելն է:

— Ուրեմն մարդասպանութիւնը սրբութիւն է, Հասան:

— Այո՛, չարագործները սատկեցնելէ աւելի մեծ արդարութիւն չկայ մեր կրօնքին մէջ: Եւ ինչպէս քիչ առաջ լսեցիր, Հայերը բոլորն ալ չարագործ կեալութիւններ էին:

— Բայց ամբողջ ազգ մը ի՞նչպէս չարագործ կրնայ կոչուիլ: Հարս մը, աղջիկ մը, մանուկ մը ի՞նչպէս դաւադիր կրնան համարուիլ:

— Ոչիւր ոչիւ է, մեծ թէ պզտիկ: Անոնց խայթոցներէն ազատելու համար անհնար է անմեղ զատել, ընտրութիւն ընել: Սիւլեման Զաուչ:

— Մեր կրօնքին մէջ չենք լսած տակաւին կէտ մը, որ հնարաւորութիւն տայ Աստուծոյ ստեղծած մարդոց մէկ մասը ոչիւ կոչել: Մեր կրօնաւորները երբեք չեն գիտեր ժամանակ մը, ուր Աստուծոյ հաւատացեալ իսլամը ազգ մը, ցեղ մը այս կերպ բնաջնջելու ազատութիւն ունեցած ըլլայ: Այսքան անմարդկային չարութիւններ կատարելու համար մարդ մը անաստուած և անկրօն ըլլալով մէկտեղ, երբեք խիղճ ունենալու չէ:

— Դուռն աւելի՞ գիտես կամ կը զգաս քան անոնք, որ այսպէս կատարելու հրամաններ արձակեցին և անոնք որ հետեւեցան անոնց գործադրութեան:

— Սակայն ո՞վ իր մարդկային զգացումները չալկած եկաւ կոտորածներու անաւոր տեսարանները դիտեց և չհա-

ռաչեց: Սիրտ ունեցող ո՞ր մարդը պիտի դիմանայ և զիղջի չգայ օր մը, եթէ ջարդերուն մասնակցած է: Այսքան ահաւոր չարութիւն գործող սիրտ մը կրնա՞յ անպատիժ մընալ աշխարհի վրայ:

— Եւ դուն աւելի մեծ եռանդով կը մասնակցէիր այդ ջարդերուն:

— Այո՛, մարդկային խիղճս ուրացայ, սիրտս յիմարութեան մէջ թաղելով անոր տեղ բարձրացուցի անասնական եռանդ մը: Փոխարէնը, Նոյնքան ահաւոր պատիժ մը մինչեւ աչքերուս է բարձրացեր: Սակայն դուք երբ ձեր տուներէն ներս կը մտնէք ու կը տեսնէք ձեր ընտանիքին կամ ուրիշ մէկ զաւակին տխրութիւնը, կը լսէք անոնց մէկին մզմզուկը, սարսուռ մը չէ՞ք զգար: Այդ սարսուռին մէջ չէ՞ք յիշեր այն հազարաւոր անմեղները, այո՛, անմեղները՝ կ'ըսեմ, որոնց ամէն մէկին սպանութեան համար առանձին վայրագութիւն մը գործադրուեցաւ: Չէ՞ք մտաբերեր երկինքը ձեզքող այն բազմազան ճիշերը, աղիտղորմ աղաղակները, որոնք ոճրագործ մարդոցմէ չլսուեցան երեւք: Չէ՞ք հաւատար թէ Աստուած վրէժխնդիր է, կրնայ հարկու հարուածով փշրել բոլոր այն սիրտերը՝ որոնք աշխարհի ամենամեծ մեղքերու առջեւ սոսկում չզգալու չափ թանձր վատութիւն մը ամբարած են: Չէ՞ք ընդունիր թէ այսպէս պատժուեցան չատեր և թողուցին որ կեանքերնին քօռ դառնայ:

Հանրմա անհանդստութիւն մը յայտնեց: Ուղեց որ անջատուինք քիչ մը և դանդաղեցնեմ ձիուն գնացքը: Անիկա կու լար անձայն իր չարեափին տակ և կը սրբէր աչքերը: Յիշեր էր իր ամուսինը և երեք տղայ զաւակները, զոր Սիւլեմանին ցուցուցած հատուցումը պատժեր և կործաններ էր իրարու ետեւէ քառասուն օրուան մէջ:

* *

Ա՛լ չատ պարզ էր որ Սիւլեման Չաւուշը իր ցանկացած և ճաշակած հրճուանքներուն յաճախանքն ունէր: Մտքին մէջ գծուած տեսիլքները պատկերացումներն էին

իրմէ նախ ըզձացուած յետոյ ուրացուած կեանքի մը բոլոր անկարգութիւններուն, որոնք հետզհետէ իր ներքին էութիւնը առեր, տարեր անքակտելի հանգոյցի մը մէջ ոլորեր էին: Անհուն ցաւի մզձաւանջի մը երկիւղն ունէր, կը տանջուէր: Եւ այդ չարչարանքը արհամարհելու անկարող էր, կը հառաչէր:

Հասան և Պէքոշ դեռ ի զուր կը ջանային դէմ կենալ և չվարանիլ իրենց յանցանքներուն առջեւ:

Սիւլեման ա՛լ չխօսեցաւ: Յայտնի էր որ նորէն թաղուեցաւ իր զարնուած երեւակայութեան մէջ, ինկաւ արիւններով խեղդուած պատկերներու խորը, կպաւ այն ցաւին որ ժամանակէ մը ի վեր հրդեհող բոցերու պէս վխտացեր էր իր չթանց վրայ, և քունի մէջ անգամ դժոխքի վախն էր բորբոքեր իր ներսիդին:

Յաւիտենական չարչարանքի բնոյթն ունէր այդ երկիւղը:

Տարի մը վերջ, իր մահուան անկողինին մէջ, Սիւլեման դեռ այդ երկիւղն է որ կը ճչար:

“ . . . Անխառն ո՛ր կողմի վրայ ալ դառնայ, Հայերը մեր
քեմամի քուսառականներն են միշտ, որոնց կաթնկերին ան-
գամ պէտք չէ գթալ, պէտք չէ խնայել:”

ՋԱՐԴԱՐԱՐ ԹՈՒՐԲԻ ԽՕՍԲ

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԴԺՈՒՔԻՆ ՄԻՒՍ ԵՐԵՍԸ

Հասան և Պէքոշ քանի մը անգամ փորձեցին որ Սու-
լիման իր լոռթիւնը խզէ, բայց չյաջողեցան ու մենք ան-
ցանք չարչարուած պարտէզներէն և դարձեալ բռնեցինք
մայր ճանապարհը:

Բեսրիկ անուն գիւղէն քիչ վարը, մայր ճանապարհի
ձախ եզրին վրայ կլոր ու ցած բլուր մը կը բարձրանայ:
Այդ Անցորդի բլուրը իր ոտքերուն տակ ունի հասարա-
կաց աղբիւր մը, որուն ջուրը քիչ չէ, սակայն աղբիւրի
մը աշխուժութենէն զրկուած է: Անտիրութեան հետեւան-
քով լեցուեր է իր ակը կիսովին և թոյլ է տրուեր որ
երկու կողմերէն անօգուտ ու աննպատակ ջրմուղներ
բացուին: Ատոր համար, աղբիւրը ցայտելու տեղ կը բխի,
հոսելու տեղ ինքն իր վրայ կը թափի անձայն ու անժպիտ:
Միեւնոյն լոռթեամբ կը լինայ նիհար ու կարճ առուակ
մը, կը թափի աւերակ աւազանի մը մէջ, կը թրջէ անոր
դեղնած յատակին լայն մասը և կ'անցնի կ'երթայ ու ար-
ցունք կը դառնայ ճանապարհին միւս կողմը, ուր թթենի-
ներու բզկտուած պարտէզ մը կու լայ:

Հիմա, հեշտ է երեւակայել որ այդ պարտէզը թերեւս
չատոնց արդէն խեղդած է ամէն արցունք աղբիւրին հետ,
և կործանած է ամէն յիշատակ ու տեսիլք: Սակայն տեղը
ունի անուն մը, որ մահ չունի մեր տարագրութեան պատ-

մութեան մէջ: Ատիկա մէկը եղաւ այն սարսափելի կայաններէն, ուր մեր հազարաւոր զօները իրենց վերջին իրիկունը տեսան ու լացին, առաւօտը տեսան ու չ'ողջունեցին, ուր մեր բազմաթիւ դահիճները իրենց վայրագ ոճիրները որոճացին ու հրճուեցան, զանոնք գործադրելու եղանակները երեւակայեցին ու կատղեցան:

Քիչ մըն ալ յառաջացանք և կեցանք: Մայր ճանապարհը խարխլած թեւ մը կը բռնէ: Սիւլեման հազիւ երկու խօսք ծամծմեց, բաժանումի բարեւ մը կակաղեց և այդ թեւը բռնեց: Անոր հետեւեցաւ նաեւ Հասանը: Իսկ մենք հանձմիս և Պէքոչին հետ, շարունակեցինք յառաջանալ ուղղակի մայր ճանապարհի երկայնքն ի վար:

* * *

Պէքոչ միշտ բռնաւորութեամբ իշուհ կը հսկէ, ես ալ հանձմիս հեծած ձիուն սանձը թեւէս չեմ բաժներ:

Պէքոչ և հանձմիս շատ չեն խօսիր, ինչ որ կը խօսին, կարճ կերպով կը վերջացնեն: Հապա ուրեմն ի՞նչ կը մտածեն: Չեմ գիտեր: Ես ներքին ցաւ մը ունիմ որ արմատացած է, անիկա սարսափելի ելեւէջներ ունի, ու հիմա նորէն կը բորբոքի, նորէն զգացումներու ճոխութիւնը կ'աղնէ:

Անոր զիմադրելու համար կը ջանամ մտածումներուս մխիթարանքի թեւեր տալ, զանոնք որոշել, գալիք տեսիլքներով անվերջ դարձնել: Բայց ի՞նչ հնար... տղայամտութեան ուժիս տակ բախտ մը երեւակայելու աշխատանքս անզօր կը դառնայ ինքնին, կը փլչի ինքն իր վրայ, կը մարի ինքն իր մէջ՝ դեռ յղացումը գոյնի մը չմտած, դեռ միտքը կերպարանք մը չհաղած: Որովհետեւ տեսարան տեսաւ, բանի կը յաջորդէ մեր ճանապարհին վրայ, և ամէնքն ալ մէկզմէկու ետեւ, մէկզմէկէ անաւոր, մէկզմէկէ զարհուրելի կը բարձրացնեն իրենց պատկերները, կը հարուածեն զիս և իրար կ'անցընեն սիրտ ու կեցութեամբ: Անոնք իրենց տար-

բերութիւններով այնքան առատ են, այնքան այլազան արագութեամբ իրարու կը հետեւին որ կը զգաս թէ բոլորն ալ առանձին առանձին անգթութիւններով կը ձգտին, բոլորն ալ չարութեան սարսնցուցիչ յաղթանակներով կը վարձատրուին:

Ահա՛ գիւղ մը կ'երեւայ մեր մօտը, ուր տուն տունի կողքին փլեր, կործաններ ու իրար խառնուեր են: Երբեմնի չէն, զուարթ ու ժպտուն գիւղը այժմ աւերակի մենաստան մըն է դարձեր, մոխիր կը մաղէ, և գոնէ երգ մըն ալ չկայ որ անոր յիշատակը չթաղուի:

Ահա՛ գորշագոյն զգեստներ հագած խումբ մը ոստիկաններ մեր քովէն կ'անցնին: Ես կը ճանչնամ զանոնք, բոլորն ալ հայկական շարդերու գործին յատկացուած անիծեալ զինուորներն են վատթար կառավարութեան մը: Զարդէն կու գան անոնք թէ կ'երթան նոր շարդի մը պատրաստուելու: Չեմ գիտեր: Միայն գիտեմ ու արդէն կը տեսնեմ որ բոլորն ալ միեւնոյն արիւնհարբու շարժումներն ունին, միեւնոյն գէշ աչքերով կը նային, միեւնոյն կատաղութեան տիպը կ'ապրեցնեն, ինչ որ ես տեսած եմ նախապէս, բազմաթիւ սեւ ու խելացնոր առիթներու, երբ անոնք լեռնէ լեռ կը քշէին ու կը փճացնէին մեր հազարաւորները:

Ահա՛ ոճրագործ աղա մը մեզ կը բարեւէ, ան ծանօթ է մեզի, կը ժպտի, բայց իր դէմքին վրայ բնաւ չի մարեցներ գազանային պոքստութիւնը: Կատաղութեան ծով մը կը բարձրացնէ աչքերուն մէջ, նայուածքը տուն կու տայ ալիքի մը, որ կործանարար է: «Աղէ՛կ ազատեցար, կեալութի ձագ»... կը մոլտայ ինծի հերսոտ հեղնութեամբ մը:

Ահա՛ քանի մը նոր դահիճներ, որոնք անզօր ու անխօս դարձած թշուառներու խումբ մը առջեւին խառներ կը քշեն շարունակ: Ո՞ւր կը տան ինչ անոնք, շարդելո՞ւ թէ փրկելու... Աշխարհի վրայ ամէնէն սրտաճմլիկ կոչուող ողբը ո՞րն է, որուն համար կ'ըսեն թէ ոչ մէկ մարդկային միտք ու խիղճ կրնայ զիմանալ: Ահա՛ անոնք, այդ թշուառ-

ները, բոլորի, գլխերաց, մերկ, անօթի ու ծարաւ կ'աղաղակեն, իրենց աղաղակներու ուժէն թռքերնին կը մաշի, ստամոքսնին կը կծկուի, լեզուներնին կը ցամքի, բերաննին կը չորնայ, օդնութիւն մը սպասելէն աչքերնին կը քաշուի, ուժերնին կը հատնի, կ'իյնան, անողորմ հարուածները ոտքի կը հանեն գիրենք, չեն դիմանար, նսրէն կ'իյնան ու գէմքերնին մահուան սարսուռներուն մէջ կը կախեն: Անոնց հալած նայուածքներուն և բղքտուած կամքերուն առջեւ ի՞նչ աստիճանի անգթութիւն է: որ տակաւին հրճուանք ունի և մոլեգնօրէն կը բարձրանայ...

Ահա՛ հարս մը, որ դեռ քանի մը ամիսներ առաջ կը ձգտէր գեղեցկութեան մրցանիշ մը կոտրել, իսկ հիմա այլապէս է դարձեր, խորտակուելու են իր բոլոր նրբութիւնները, իր գլխուն վրայ խառնուած մազերէն մինչեւ բոլոր ոտքերը աղտոտութեան մէջ կը ծորի: Մարդկային չորացած կմախքն անգամ ձեւ մը ունի որ ճաշակ մը կ'արթնցնէ, կերպարանք մը ունի, որ աչք մը կը հետաքրքրէ, սակայն, այս երէկի գեղեցիկ հարսը որքան չարչարուել է, Աստուած իմ, որ կեցուածք չունի, որ գոյն չունի, որ մաքրութիւն չունի, որ ուժ չունի, և ինչո՞ւ դեռ չեն լսուի որ անոր աղիւղորմ պաղատանքները՝ աղատելու համար գինքը հալածող երկու սրիկաններուն ձեռքէն:

Ահա՛ 10 տարեկանի մօտ տղայ մը, որ կապած են իրեն հասակակից քրոջը հետ: Զիրենք գերի վարող աղային յանձնարարութիւնն է, կը տանին զանոնք կա՛մ ապառաժէ մը վար նետելու և կամ վայրի չալըներու կրակին զոհ տալու: Ինչո՞ւ համար: Երկու մարդակերպ շուներ կ'ապտակեն ու ինչո՞ւ համար: Երկու մարդակերպ շուներ կ'ապտակեն ու կը լացնեն զանոնք անդադար, անէծքի շուքին տակ կը լացնեն զանոնք անմեղութիւնը՝ յայտարարելով անոնց հրճուիլն, կը ծաղրեն անմեղութիւնը՝ յայտարարելով անոնց դատապարտութեան յանցանքը: «Բանի որ Հայերէն կոչուող ձեր կեանքի լեզուն իօսեցաք, պէտք է մեռնիք...»:

Մարդկութեան ծանօթ ո՞ր լոյսն է որ անէծք ունի, ո՞ր երկինքն է որ կարող է արդարութեան պատիժ մը տեսնել:

Ես տրտում եմ ու վշտի հարուածներէն կը գալարուիմ:

Հանրմիտ հետ Պէքոչն ալ կը տեսնէ այս ամէնը, բայց երբեք բան մը չի խօսիր, երբեք չի ցուցներ թէ զանոնք տեսնելով հաճոյք կը զգայ: Արդեօք Սիւլեման իր ըսածներով կրցե՞ր էր անոր ինկած ու անկարգ դարձած կեանքին մէջ արթնցնել բարոյական զգացումը և զայն կըսելի՞ վերածել: Կ'ուզեմ համոզուիլ այո՛ւ ըսելու: Այդ համոզումը ես ինծի հաստատական դարձնելու համար, սակայն, ի դուր կը վերադառնամ անոր երեւոյթին բոլոր կողմերը քննելու: Ահա՛ հինգած ու մաշած խռիկներու մէկուն յատակը կը փրթի բոլորովին, իսկ միւսն ալ կտրտելէն անօգուտ կը դառնայ:

Կը ծոխի, երեսները ձեռքս կ'առնեմ: Անոնք բանի մը պիտի ծառայե՞ն այլեւս: Հանրմիտ կը նայիմ, խօսք մը չըներ, նշան մը չի ցուցներ: Կը խոնարհիմ ու ճանապարհէն դուրս կը նետեմ զանոնք:

Հիմա բոլորովին բոլորի եմ, օտքերուս ասղնտումը երթալով աւելի կը զօրանայ, չեմ կրնար քաշել, բայց չեմ ալ կրնար կանգ առնել: Ի՞նչ ընեմ ուրեմն:

Կ'ուզեմ լալ, բայց արցունք չունիմ:

Այն ի՞նչ ահելի նեղութիւն է, ըսէք, որ կրկնապատկուելով կը գոցէ մարդու մէջ նոյն իսկ լացի ճամբան:

* * *

Արեւը կախուել էր հորիզոնին վրայ, երբ մենք կոխեցինք ցեխոտ կամուրջի մը յետնամասը, բաժնուեցանք մայր ճանապարհէն և անցանք ե, կու ճոխ պարտէզներու միջոցէն: Անոնց ետեւ մենք շուտով հասանք շէն գիւղի մը արեւմտեան ծայրը, ուր արարական ոճով կոկիկցած մզկիթ մը իր չքեղ միներէն կը բարձրացնէր:

Հանրմիտ զայն տեսնելուն պէս գէմքին քօղը կիսովին մէկդի տարաւ, նայեցաւ լոյս մը տեսնողի պէս, բերանը բացաւ հաճոյք զգացողի պէս, խլրտուն մրմունջ մը արձա-

կեց իր հոգին ախորժեցնողի մը պէս: Մզկիթին կողքին շրջեղ գմբէթով մը հարստացած դամբան մը ցուցուց ինծի և իրողութիւնը անտրամաբանական դարձնելու չափ չափազանցելու լայն տրամադրութիւն ունեցող կնոջ մը պէս պատմեց անոր կնիքակային պատմութիւնը:

Այդ դամբանը կը պատկանէր երանելի դարձած հոչակաւոր շէյխի մը, որուն մարգարէական կոչումը, հանրմա կը ջանար հաւաստել թէ տարածուն համբաւ ունեցած էր, և մահէն յետոյ, իր անունը յիշող բոլոր հաւատացեալները կ'ազատէ ամէն տեսակ փորձանքներէ:

Հանրմա, իր կրօնական հաւատքի մոլեռանդութեան մէջ ինչ կարգի ծայրայեղութեամբ որ ըրաւ պատմութիւնը դամբանի տիրոջ մասին, միեւնոյն սրտով խոնարհեցաւ անոր առջեւ: Իրեն հետեւեցաւ նաեւ Պէքոյը:

Անոնք անձայն ու կարճ աղօթք մը ըրին, և դարձեալ յառաջացանք:

Մզկիթին գիւղը կը կոչուէր Մուլլի գիւղ, որուն ետեւ տարածուող նոր պարտէզներու շարք մը մեր ճամբան քիչ մը եւս նեղցուց, բայց չ'երկարեց:

Երբ մենք դուրս եկանք վերջին պարտէզներէն ալ, անմիջապէս բռնեցինք բաց ու ընդարձակ դաշտագետնի մը լայնքը, որ իր բոլոր կողմերով ծավաւոցի մը պատկերը կը յիշեցնէր:

Մուլլի գիւղը ծանօթ է աշխարհագրութեան պատմութեան մէջ՝ նշանաւոր սեխ արտադրող իր արտերով: Այդ արտերէն մաս մը կը տարածուէր յիշեալ դաշտագետնի աջ փէշին վրայ, ուր կարճ դարձ մը կատարեցինք, մարգագետին մը բռնեցինք և գտանք մաքուր ու առատ ջուրի սիրուն աղբիւր մը:

Հանրմա իր ձիէն իջաւ, անցաւ աղբիւրին գլուխը և հանգչելու համար նստաւ թեթեւ բարձի մը վրայ: Մենք ալ, Պէքոյին հետ իշուէն բեռը վար առինք, զոյգ կենդանիները ջրեցինք, կերով լեցուն ասպրակները անոնց դուռնէն կախեցինք: Եւ ապա նստանք մէկ կողմի վրայ լուռ ու մունջ:

Քաղաքէն ճամբայ ելլելէ ի վեր մէկ անգամ միայն հանգստացեր էինք քանի մը վայրկեան՝ Վարդադոյլ անուն գիւղի մը մօտ, ուր նոյնպէս գեղեցիկ աղբիւր մը կար: Հոն, պատահ մը հաց կերեր էի կուլ տալով դայն առատ ջուրի պուկերուն շնորհիւ, բայց այդ պատահը ինծի համար այնքան սակաւ էր եկեր որ հազիւ անօթութիւնս մեղմացուցեր էր քիչ մը, ու հիմա՝ ա'լ արեւը լիջեր գրեթէ հորիզոնին կը դպէր և տակաւին բան մը չկար ուտելու համար: Իրենք կուշտ ու կուռ կերած էին առաւօտուն, ատոր վրատահ էի, այնպէս որ եթէ Վարդադոյլի աղբիւրին մօտ ալ քիչ մը կերան՝ անօթի չէին: Իսկ ես... այդքան դաժան տեսիլքներով լեցուն այդքան երկար ճանապարհին ինչպէս դիմացայ քաղելու և ինչպէս դեռ պիտի դիմանամ շարունակելու կտրել անծանօթ հեռաւորութեան միջոց մը: Ստամոքսս դատարկ է, աղիքներս պաշար կ'ուզեն, չեն գտներ, կը գալարուին: Ա'խ, երանի՜ թէ գոնէ առաւօտեան հացէս խնայած սոխս պահել կրցած ըլլայի...

Հանրմա կը տեսնէ գունատ դէմքս, կը զգայ տանջանքս, գիտէ որ անօթութենէն տառապանքս կ'աւելնայ հանգստի պահուն և կը հարցնէ.

— Անօթի՞ ես, ընտալ:

Ինչ պատասխանեմ երբ գիտեմ թէ հաց չկայ և չեմ գիտեր թէ իր հետաքրքրութեան նպատակը սի'րտ տալ է թէ ոչ դուարձանալ:

Գլուխս դարձուցի, մէկ անգամ միայն նայեցայ և շուտով աչքերս վար առի:

Անոնք յոգնած են, բարձրանալու տեղ քաշուիլ կ'ուզեն:

Հանրմա դէմքին խորութեան մէջ դարչելի ծիծաղ մը կայ որ չեմ տեսներ, սակայն իր կոշտ ձայնին եղանակը կը մատնէ գայն, որովհետեւ անոր պլլուելով դուրս կու գայ կոկորդէն:

— Կ'երեւի թէ չատ է անօթեցի իմ մէկ հատիկ ծառաս:

Հեգնութեան ո՞ր ձեւն է այս...:

Ա՛լ չեմ համբերեր, կը խօսիմ, կը պատասխանեմ ինչ որ ըսել ուզեր եմ շատոնց, բայց կապկպուներ եմ եւ տակաւին չեմ կրցներ արտասանել:

— Այո՛, հանրմ էֆէնտի, անօթի եմ, սակայն բոպի-կութիւնը աւելի կը տանջէ զիս ու անկարող կը դարձնէ քալելու:

— Վնաս չունի, շատ ճամբայ չմնաց: Ես վստահ եմ թէ դուն քաջ ես քալելու համար ու կը զիմանաս մինչեւ որ սա մեր զիմացը երեւցող գիւղը հասնինք:

— Հո՞ն պիտի մնանք այս գիշեր:

— Այո՛, այս գիշեր հիւր պիտի ըլլանք այդ գիւղին մէջ բնակող մեր բարեկամին, որ մեծ աղա մըն է:

Հանրմիս ցուցուցած գիւղը շատ հեռու չէր, ժամէ մը գիւրաւ կարելի էր հասնիլ: Անիկա ամենամեծ գիւղն էր տասնեակ մը գիւղերէ և գիւղակներէ բաղկացած գիւղախումբի մը, որ Քիւրտ Եմլիկ կը կոչուէր:

Քիւրտ Եմլիկի գիւղերն ու գիւղակները իրենց առատ պարտէզներով և արաբերով կը գեղեցկացնեն հնոց օրերէն ի վեր անուանի լեռ մը: Այդ լեռը միանալով Տեվէ-Պօյնի-ին ու Մաստառին, կը դառնայ լեռնաշղթայ մը և կը կապէ սիրուն խարբերող մեր սքանչելի Ծովքին, թիկունք կու տայ անոր բլրեղացած լճին ու կը խորացնէ խոհուն յուշերը:

Եթէ խարբերդի դաշտերը ծով մը սեպնէք, Քիւրտ Եմլիկի լեռը նոճիազարդ Լիբանանին կրնանք նմանցնել: Նոյնքան գեղեցիկ և նոյնքան ներշնչող է:

Լիբանանը, իր բնական և արուեստական գեղեցկութիւններէն զատ պատմութիւններ ունի, որոնք հին Սիրիոյ մեծութիւնը կ'ոգեն և մարդկային ըզձանքներուն թը-ռիչը կու տան: Քիւրտ Եմլիկն ալ աւերակներ ունի, որոնց առջև կու տան: Քիւրտ Եմլիկն կը կապուին և մեր պատմութեան յիշատակները կը զօրացնեն: Ծովքի անգիր դպ-

րութեան ճօխ շունչը դեռ խորունկ նրբութեամբ կը պահէ Քիւրտ Եմլիկի հին անունը, որ էր Արգելանաց Կուչա:

Եւ ի՞նչ դիւցազներգական աւանդութիւն...: Արգելանաց Կուչաը իրապէս անխորտակելի ճակատ մըն էր դարձեր երկար ժամանակ, արգելք էր եղեր անվեհեր կերպով և Ծովքի անկախութիւնը պահեր էր հիւսիսէն արշաւող կարգ մը թշնամիներու դէմ:

Դեռ ԺԱ. դարուն էր որ անունը անծանօթ դարձած հայ դիւցազն մը Արգելանաց Կուչաէն վար սլանալով յարձակեր էր այլակրօն թշնամիներու անաւոր բանակի մը վըրայ և ջախջախեր էր զայն յաղթականօրէն: Անիկա հալածեր էր նաեւ միացեալները, և մինչեւ հեռաւոր սահմաններ շողացուցեր էր իր այն երկսայրի սուրը, զոր մերձակայ Զանդառիճի վանուց սուրբերն էին տուեր իրեն, գիշերուան լուսնի լուսուն Ծովքի լիճէն հանուած ու բերուած հրեղէն ձիու մը հետ:

Սակայն ժամանակի ընթացքին իրարու յաջորդող քաղաքական աննպաստ պարագաներուն առջեւ, Քիւրտ Եմլիկի հայ բնակիչները հետզհետէ ցրուեր էին և մնացեալներն ալ խառնուելով եկոտրներու հետ՝ փոխուեր ու դարձեր էին խզրլ - պաւ քիւրտեր: Աւելի վերջը՝ կրօնական հաւատքի ի՞նչ ուղղութեան մտած էին, իրենք ալ չէին գիտեր: Բայ ես գիտէի որ հին օրերուն հայ ազատութեան սուրբ յաղթանակին մէջ այդքան հռչակ ունեցող Քիւրտ Եմլիկը այժմ նորէն հռչակաւոր էր դարձեր, թէեւ այս անգամ բոլորովին այլ ձեւով, բոլորովին հակառակ կողմի վըրայ: Արգելանաց Կուչաը դարձեր էր իրական Քիւրտերու Եմլիկներ, ուր ազատութեան յաղթանակի գեղեցիկ գաղափարը ոճիրներ գործելու մտադրութեան տակ խեղդուելով՝ սրբութիւնը փոխուած էր անդամութեան և հերոսութիւնը՝ հրէշութեան:

Այո՛, Քիւրտ Եմլիկները հռչակ ունէին Հայերը կոտորելու գործին մէջ, Անոնք էին որ ջարդելու, բզբռելու անգթութեանց առաջնութիւնը շահած էին և իբրեւ ամէ-

նէն անխիղճ մորթող ոճրագործներ, ամէնէն արագ կոտորող հրէշներ հրապարակ անցած էին:

Ես տեսեր էի հազիւ տասներհինգ տարեկան տղայ մը, որ կարճ դանակ մը ունէր ձեռքին, և անով այնքան վարժ կը մորթէր, այնքան ճարպիկ կը կոտորէր որ միւս ոճրագործները փէյլվանի տիտղոսներով կը գովէին ու կը հրահրէին զայն: Այդ զարչելի իժի ծնունդը Քիւրտ Եմլիկցի էր:

Ինծի պատմեր էին շատ անգամներ, որ Քիւրտ Եմլիկցի կիներն անգամ գիշերները քուն չունին, ու գայլերու պէս անդադար կը թափառին՝ հայ սպաններու գինջուլութեամբ:

Ամբողջ օրուան ճանապարհին՝ սարսափելի տեսարաններու ականատես եղած էի, վերյիշած էի նմանօրինակ անթիւ պատմութիւններու շարք մը ու չարչարուած էի: Մտային այս տխուր վիճակիս յաջորդած էր անօթութեան գալարումը, որ բոլորութեան ցաւերու տաքնապի մը եւս միանալով՝ ֆիզիքական տանջանքս կը կրկնապատկէր:

Առաւօտուն՝ դժոխքէն ելանք, ուրիշ դժոխքի մը մօտէն անցանք: Ամբողջ ցերեկը չար դեւերու ճանապարհէ մը քալեցինք, ու հիմա, իրիկուան մութին հետ պիտի մտնենք նոր դժոխք մը, ուր բնակող մարդիկ ճիւղաղներ են, արեւին կ'ելլեն ու մինչեւ միւս արեւածագին ոճիրներ գործելէ, մարդ սպաններէ չեն յոգնիր:

Ինչո՞ւ իմ տրտմութիւնս բազմապատկելու հաճոյք մը կը հրամցնէ հանժմս: Ո՞վ կայ որ օգնութեան պիտի գայ և թոյլ պիտի չտայ որ վերջապէս զիս Քիւրտ Եմլիկ առաջնորդելու չափ ալ անգութ չըլլան:

Հարցումը ունայն աղաղակի մը մենաւոր կանչն էր զարձեր որ ինչքան իսրաանց կ'արձրկուէր, նոյնքան զըժբախտ կ'երեւար, և իյնալով մութին խորը կը գալարուէր, աւերակներէ անցնող հին գետի մը պէս:

Բնութեան մէջ ստեղծուած շատ գեղեցկութիւններ կան, որոնց շնորհները կը մնծնան երբ գիշերը մօտենայ: Անոնք մութի թանձրութեան մէջ իյնալու և թաղուելու տեղ, կարծես թէ բացուելիք առաւօտը կանուխէն կը զգան ու կ'ողջունեն: Իրենց ողջոյնի համերգը աստղերուն կը կապեն, կը կտրեն ամբողջ գիշերը և լուսաստղին հետ զօրացնելով զայն՝ փառքի շուքով կը դիմաւորեն արեւելքի շառաւիղները:

Աղբիւրը է՛ն սքանչելի երգն ունի այս բոլորին մէջ: Սակոյն մենք հազիւ քառորդ ժամ դադար ունեցանք, և տակաւին անոր երգը չլսած, օրհնութիւնը չզգացած՝ ճամբայ ելանք վերստին:

Մեր ճամբան այս անգամ աւելի փութով շեղեցաւ ձախի վրայ, անցաւ դաշտագետնին արեւելեան ափը և մտաւ երկու բլրակներու մէջ: Անոնց ետեւ կը տարածուէր կողմնակի բլուրներով պաշարուած կլոր դաշտածոց մը, որ փոքրիկ սարաւանդի մը ձեւն ունէր: Երբ մենք հասանք հին ու մեծ ուռնիի մը մօտ, — որ իր խիտ ու տարածուն ճիւղերով կ'եզերէր այդ դաշտածոցին արեւմտեան մէկ մասը — հանժմս փակեց իր ռուգերը, նոյնը ըրաւ նաև Պէքոյը: Նեխած դիակներու հոտը զօրացաւ շուտով և առաջնորդ եղաւ մեր աչքերուն: Մենք տեսանք որ դաշտածոցին գրեթէ ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած էր դիակներով: Անոնք ի՞նչպէս չըլնուած էին իրարու վրայ, այդ մարդիկ էին թէ կիներու, աղջիկներու և փոքրիկներու բազմութիւն մը, կ'արժէր տեսնել և ստուգել մօտէն, բայց հանժմս նշանեց ու մենք հեռացանք տարբեր ուղղութեամբ:

— Այս սիրուն լեռան ստորոտը փոխանակ անուշ օդ մը առնելու, գէշ հոտ մը ծծեցինք, ըսաւ Պէքոյ ինքնիրեն: Մինչ ես դիակներուն նեխումի հոտէն բռնուելու տեղ՝ ուրիշ ազդեցութիւն մը կրեցի: Անոնց արտասովոր բազմութեան տեսարանը վերստին չար յիշողութիւններուս ճամբան բա-

ցաւ ու ես երեւակայեցի զանոնք կոտորելու, բզբռնելու կերպերը, ինչ որ տեսած էի այլ տեղի վրայ, օր ցերեկով, լոյս աշխարհի առջև:

Վերջիշուններս թարմ են և սահման չունին: Անոնց սոսկումին հետ՝ անօթութեան տագնապը կը կրծէ դիս, բուպիկութեան ցաւը ուրիշ կարիճ մըն է, որ դիս կը խայթէ: Եւ ի՞նչ է մերկութիւնս ծածկողը, զգե՞ստ թէ արիւնաքամ մարմինիս չպլկող սե օձ: Չեմ գիտեր: Բայց գիտեմ որ լեռնէն վար եկող անուշ գեփիւռը ինծի համար սառնաշունչ հոսանք մըն է և կը փչէ ուժգին, որուն առջև ես կը դողամ ներսէս և աչքերս դուրս կու գան դէմքիս վրայ:

Հանրմս միեւնոյն հանդարտութիւնը ունի. կը ցունէ թէ բնաւ չաղդուի որ դադար չունեցող մեր չարչարանքի ծանրութենէն: Անհողի՞ է, անսիրտ է: Ոչ ոք գիտէ, թերեւս իր բովանդակ խիղճը պաշարուած է կրօնական հաւատքի մտատեսիլքներով, և երկնքի մէջ իրեն յատկացուելիք կանանչ վրանի շքեղութիւնն ու ճոխ սպասաւորներու գեղեցկութիւնները երեւակայելէն տարբեր բան չի մտածեր:

Բայց Պէքոշը առտուան գարշելի Պէքոշը չէ, անոր մէջ քնացած ու թաղուած շատ բան է արթնցուցեր Սիւլիմանը: Նորէն կը հետաքրքրուի, նորէն կը հարցնէ.

— Ինչո՞ւ կը դողաս, ծէմա՛ւ:

Ձայն չեմ հաներ, պատասխանելու ո՛չ ուժ ունիմ և ոչ ալ տրամադրութիւն:

— Կը մսի՞ս, վախցա՞ր, թէ ոչ դիակներու տեսարանէն ազդուեցար:

Նորէն լուռ եմ:

Հանրմս դեռ նոր կ'անդրադառնայ կարծես և միեւնոյն հարցումով կ'ընդմիջէ.

Պէքոշ կը շարունակէ.

— ... Իսկ եթէ դիակներու տեսարանէն էր որ դողալու չափ զգածուեցաւ ծէմալ, շատ կը սխալի, որովհետեւ անոնք իրեն ծանօթ մարդոց դիակները չեն և ոչ ալ ինարբերդցի են: Անոնք ամէնն ալ Սվադի և Տրապիզոնի կողմերէն բերած ու ջարդած են:

Կ'ուզեմ այս անգամ ալ գոնէ բան մը ըսել իբրեւ արդար սրտի պատասխան աս նոր կերպ չար խօսքին դէմ: Անպիտա՛ն Պէքոշ, գաղանացա՞ւ նորէն, թէ ոչ պարզամտութեամբ կը հաւատայ թէ զիս միթարելու փորձ կ'ընէ զո՞նողները ինծի անծանօթ դարձնելով և անոնց բնականավայրերը իմ գաւառէս հեռու տանելով: Բայց լեզուս կը կապուի ու չոր հեւք մը ցամքած բերնէս դուրս կ'իյնայ միայն:

Լոռութիւն նորէն:

Կը քալեմ: Ապշելու հաւատքը կ'աղօտի, կեանքը խափանումի կ'երթայ, բայց տենչանք մը կայ որ դեռ ուժ ունի, դեռ յոյս մը կայ ներսիդիս:

Կրնայի՞ այն ժամանակ մտքէս անցընել թէ այդտեղ՝ ուր մէկզմէկու վրայ ինկած բազմաթիւ մեռելներ տեսանք, ժամանակ մը վերջ անոնց վրայ պիտի աւելնային նաեւ ութը հազարի մօտ նոր զոհերու դիակներ՝ իթթիհատական միւսիւր Շիլ Հասանի ճարպիկութեամբ:

* *

Իրիկուան մութը թանձրացեր էր երբ մենք հասանք Քիւրտ Եմլիկ ու կեցանք երկու յարկանի տունի մը առջև, որ մեր մտնելիք գիւղին լաւագոյն տեղը բռնած էր: Անիկա թէեւ մասնաւոր նրբութիւն մը չունէր, գեղեցկութիւն մը չէր ներկայացներ, բայց մեծ էր և աջ թեւին կցուած պարտէզ մը ունէր, որուն վայելչութիւնը կը ձգտէր համոզել թէ Քիւրտ Եմլիկը այդ տունէն աւելի չէն ու ընդարձակ տուն մը չունէր: Հետեւաբար զայն տեսնելէ վերջ այլեւս հեշտ էր հաւատալ թէ իրապէս հոն կը բնակէր ազդեցիկ աղա մը:

Երկու ծառաներ արտաքին դուռը բացին, մէկը ներս հրամցուց մեզ, իսկ միւսը անմիջապէս անկիւնը շղթայուած հսկայ շուն մը զսպեց և անոր հաջելը դադրեցուց:

Տան բակին մէջ հանրմս ձիէն վար իջաւ, ընկերացաւ

դինք զիմաւորող տիկնոջ մը, որ չգիտցայ թէ ով էր և բարձրացաւ հարէմնոցը տանող քարէ սանդուխէն վեր:

Ծառաներէն մէկը հանրմիս ձին ախոռ քաշեց, միւսն ալ շունը թողուց և Պէքոշին օգնեց՝ ինծի հետ անոր իշուէն բեռը վար առնելու: Ու երբ բեռը անկիւն մը տեղաւորեցինք և մեզ օգնող ծառան իշուէն գլուխը դէպի ախոռ դարձուց, տեսայ որ հարէմնոցէն վար իջաւ նիհար դէմքով, սրածայր քիթով եւ մանր աչքերով երիտասարդ մը:

Անիկա իր գլուխը դրած ունէր ասեղնագործուած դըղակ մը, որուն վրայ փաթթած էր ճոխ ուլունքներով զարդարուած գոյնզգոյն չիթեր, որոնց մէկ ծայրը կը կախուէր աջ կողմէն վար՝ հասնելով մինչեւ ուսը: Մետաքսէ ծիրանեգոյն շապիկի մը վրայ հագած էր նախուսն բանուած քներով հարստացած բաճկոն մը, որուն ազատ փէշերը հովանի կ'ընէին իր բարակ մէջքին, ուր փաթթուած վայելուչ գօտիի մը վրայ կապած էր փոքրիկ ատրճառակ մը և անոր քով կը փայլեցնէր կեռ դանակի մը սաստափէ կոթն ու արծաթազօծ պահարանը:

Այդ երիտասարդը, որ անտարակոյս տան զաւակն էր, համակրելի կեցուածքով մը մօտեցաւ մեզի, ժպտուն դէմք մը ներկայացուց, վայելուչ բարեւ մը տուաւ թէ՛ Պէքոշին, թէ՛ ինծի և առաջնորդեց մեզ հարէմնոցին ձախ կողմը բարձրացող ուրիշ աստիճանէ մը, որ հիւրանոց կը տանէր:

Պէքոշը Բիւրա Եմլիկցի էր, շատ լաւ կը ճանչնար այդ տունը և մեզ առաջնորդող երիտասարդը, որ Սլօ պէյ կը կոչուէր: Սլօ պէյին հայրը սովորական աղքատ քիւրտ մը ծնած էր, սակայն, վերջէն կատարած իր ձարպիկ խաղերուն և անգութ վերաբերումներուն շնորհիւ, աւագակային կեանքէն աղայական վիճակին էր հասեր, անորոշ ու անկարեւոր կարգէն որոշ ու ազդեցիկ դիրքին էր բարձրացեր, այնպէս որ տեսած էր օր մը թէ այլեւս ոչ ոք կրնայ իր հրամանէն դուրս ելլել Բիւրա Եմլիկի մէջ:

Պէքոշը իր բերանը բացեր էր ու որքան ցած ձայնով այնքան խոր ախորժակով կը պատմէր ինծի այդ տան մաս

սին ինչ որ գիտէր: Անիկա, անշուշտ տեսնելով որ դեռ վարանումներու նշաններ ցոյց կու տամ, կը ջանար ապահով տան մը մէջ գտնուելիս զգացնել ինծի: Այսպէս կ'ուզէի հասկնալ իր նպատակը իր պատմելու եղանակէն: Պէքոշ դեռ կը շարունակէր պատմել, երբ մենք մտանք հիւրանոցին արտաքին սենեակը:

Սենեակին աջ անկիւնը գունազեղ բազմոցի մը վրայ գեղազարդ բարձ մը կար: Սլօ պէյ տեղ առաւ հոն ու կըրթնեցաւ բարձին: Անոր մօտ համարձակ շարժումներով նըստաւ Պէքոշը: Ես ալ ուզեցի վարանումի ոռւէ նշան ցոյց չտալ: Մօտեցայ միեւնոյն կարգի բազմոցին վար՝ ծայրը, և սակայն, նստելէ առաջ նախ մէկ անգամ նայեցայ ոտքերուս, որոնց քերթուած քներէն դուրս եկող արիւնը դեռ չէր դադարեր հոսելէ:

Սլօ պէյ հետեւեցաւ ինծի, ինքն ալ տեսաւ արիւնը ոտքերուս և սկսաւ չար նայուածքով մը քննել զիս վերէն վար:

Կէս շապիկի և կտրած վարտիքի մը մէջ իմ երեւոյթըս ինքնին արդէն չափազանց խեղճ էր: Անոր ախոր գիծերը աւելցնող ոտքերուս անտէրութիւնը բացարձակ լըքուած ընդհանուր վիճակ մը կը յայտարարէր:

Հայու, անարդուած ու ապրելու անարժան համարուած Հայու զաւակ մըն էի:

Ինծի թուեցաւ թէ Սլօ պէյ իմ Հայ ըլլալս հասկնալէ յետոյ զանազան դատումներ կ'ընէր մտովին: Անիկա անշուշտ երբ կը տեսնէր իմ ողբալի կացութիւնս, չէր ուզեր հաւատալ թէ իմ կեանքս նկատելի նշանակութիւն մը ունի տիրուհիիս քով: Եւ ատոր համար, հակառակ քիչ առաջ ցոյց տուած իր քիչ շատ համակրական վարմունքին՝ սրտին մէջ պահած գազանը ցոյց տուաւ շնամիջապէս:

— Այս կեանքի ձագը ո՞ր տեղացի է, Պէքոշ:

— Ծովեցի է:

— Ծովեցի... զարմանալի բան. մեր բարեկամ հանրմիսն կը ծառայէ այս լակոտը:

— Այո՛, և լաւ կը ծառայէ:

— Բայց ի՞նչպէս եղեր է որ ազատուեր է, և ի՞նչպէ՞ս պաշտպանուած է՝ մինչև հիմա ողջ մնալու համար:

— Իր հանձմը ուէ՛ յանձնարարութիւն չըրա՞ւ ձեզի: Զայտնե՞ց թէ ինքը շատ պէտք ունի իր այս ծառային ու կը սիրէ զայն:

— Ի՞նչ կ'ըսես, Պէքոշ, այն որ Ծովեցի է՝ ի՞նչպէս կարելի կ'ըլլայ ողջ պահել: Ծովեցի չէի՞ն այն խումբ մը քեանքիւրները, որոնք ամիսներով կղզին ապաստանեցան և այնքան ասպատակութիւններ կատարեցին շրջակայ գիւղերուն վրայ: Անոնք չէի՞ն որ մեր կառավարութեան գինուորներուն դիմադրեցին քանի հեղ, և վերջին պահուն ալ մէկ երկու ոստիկան սպաննելէ զատ՝ գէշ կերպով մեղքուցին մեր ամէնուս սիրելի Մահմէտ աղան: (*)

Պէքոշ լռեց, մինչ Սլօ պէյ չղաղարեցաւ: Այս անգամ ինծի դարձաւ, պիշ պիշ նայեցաւ և հարցուց.

— Ինչո՞ւ կը դողաս, կեաւուրի ձագ: Կը վախնա՞ս այս տան մէջ:

Աչքերս ցամքած էին թէ ուռած: Զեմ գիտեր: Բայց գիտեմ որ անոնք Սլօ պէյին նայելու կարկամեցան և ինչպէ՞ս կախուեցան մզմզացող ոտքերուս վրայ:

— Պէյ իմ, անիկա նոր չէ որ կը դողայ: Իր այդ դո-

(*) Ակնարկուած Մահմէտ աղան Նաւթասարի բոլոր ֆիւր-սերուն պէտք եւ ոնրագործութեան մէջ մեծագոյն հրեւեներէն մէկը կը ճանչցուէր: Անիկա որոշած էր Ծովեցի մէկ օտարեկան երախայ մը իսկ ողջ չթողուլ: Եւ այս որոշման առաջանքին մէջ ալ՝ երբ մասնակցեցաւ Ս. Նեան կղզին գրաւելու յաջկացուած բանակին, արժանաւոր կերպով սպաննուեցաւ հոն ապաստանող Ծովեցի քաջերէն մէկուն կողմէ:

Մանրամասնութիւնները այս մասին կարդալ «Ծովի — Կեօլեիկ» անուն գրքիս Բ. մասին մէջ:

Կ. Խ.

ղէն բռնուեցաւ կէս ժամ առաջ, երբ վարը դիակներու բազմութեան մը մօտէն կ'անցնէինք:

Պէքոշն էր որ Սլօ պէյին ժանիքը ցցուած տեսնելով, նորէն սիրտ հաւաքեր էր և կը պատասխանէր: Կը հասկնայի որ ինչ ձեւով ալ խօսէր Պէքոշ, իր միտքով գէշ չէր այլեւս: Անիկա ի սրտանց կ'ուզէր իմ կեանքը ազատելու ճիգ մը կատարել:

Սլօ պէյ, անձոռնի խնդուք մը բարձրացնելով, աչքերը մուկի աչքերու պէս նեղցուց և քիթն ու բերանը տգեղ գիշակերի մը պոստուած դիմագիծը դարձուց:

— Այո՛, ճիշտ է որ կեաւուրը մեծ թէ պզտիկ՝ միշտ կեաւուր է: Անիկա երբ իրեններէն մէկուն դիակը տեսնէ, հոտ կ'առնէ, կը բարկանայ, կը նեղանայ, կը տխրի, կը դողայ, կամ աւելի ճիշտը՝ ա՛խ կը քայէ ու վրէժ լուծելու միջոց մը չգտնելուն համար ինքզինքը կ'ուռէ: Այնպէս չէ՞, Պէքոշ:

— Թերեւս. . .

— Այո՛, այո՛, ինչ որ կ'ըսեմ, վստահ եղիր թէ ճիշտ է և ահա ասոր դողն ալ այդ կը հաստատէ: Ես գիտեմ թէ աշխարհ ո՛ր կողմի վրայ ալ դառնայ, հայերը այլեւս թըշուառականներ են միշտ, որոնց կաթնկերին անգամ պէտք չէ գթալ, պէտք չէ խնայել:

— Բայց ներողութիւն, հազար ներողութիւն, պէյ իմ, անիկա արդէն շատոնց իսլամ եղած է և ազատած է կեաւուրի պէս մտածելէ: Իր կրօնական նոր հաւատքին մէջ ցոյց տուած ջերմեանդ սրտովն է որ իր հանձմին շատ սիրելի է դարձեր:

— Այն որ սատկած կեաւուր մը տեսնելով այս աստիճան կը տխրի ու դող կ'ելլէ, այնքան ալ դիւրին չէ հաւատալ թէ իսլամ եղած է: Այս անշնորհ խրնգըրը կը կեղծէ անշուշտ: Եւ ինծի համար շատ զարմանալի պարագայ մը կը թուի եթէ իսկապէս իր հանձմը կը հաւատայ թէ ասիկա սրտով իսլամ եղած է:

— Զարմանալու չէ, պէյ իմ, քանի որ անոր շնորհ-

քին կարգ մը գիծերը ամէն տեղ գտնուած է հանրմա ու կը գտնուէ։ Ան որ այդքան ընտիր իսլամուհի մըն է, չեմ կարծիր թէ իր ծառային կեղծիքները չկարողանայ գիտնալ, և կամ զանոնք գիտնալով ջանայ պարտկել։ Ասոր հետ մէկտեղ, ինչ որ ես ալ գիտեմ ու չեմ կրնար ուրանալ, ճշմարիտ է որ այս ծառան ճարպիկ ծառայ մը կոչուելու և աշխատանք ունէրէ բնաւ չյոգնելու արժանիքն ունի։ Հանրմ էֆէնտիին ամուսինը և երեք զաւակները մեռնելէն վերջ՝ տունը շարժման մէջ պահողն ու այր մարդու ամէն կարգի գործ կատարողը այս ծառան է։

Նորէն անմեղութիւն մը պաշտպանող շնորհքը ծաղրելու վատ խնդուք մը փրցուց Սլօ պէյ։ Նորէն իր նիհար դէմքին վրայ մանր աչքերը սեղմեց և քիթն ու բերանը նեղ թուշին հետ շնագայլի դունչ դարձուց։

— Կը հաւատամ, ատոր ալ կը հաւատամ։ Շատ ճիշտ է որ այս շունները աշխատելէ բնաւ չեն յոգնիր, բայց մըտքերնին ալ դիւրաւ չեն փոխեր և վաստակնին հարամ կը դարձնեն։ Ասոր համար է որ ըսուած ու գրուած է թէ՛ բոլոր կեաւովները սատկեցնելու գործը ո՛չ միայն մեծ հաճոյք մըն է, այլ և թէ՛ այս աշխարհի վրայ, թէ՛ հանձնար մըն է, այլ վարձատրուելու արժանի աշխատանք մըն է։

Պէքոշ զգաց որ իր տէրը նորէն կատաղութեան նշաններ ցոյց կու տայ, և ատոր համար լռեց վերստին։

Սլօ պէյ, Հայու մօի կարօտ իր մոլորութիւնները շարունակելու տեղ՝ վիզը երկարեց, գլուխը շարժեց քանի մը անգամ և աչքերը կարմրելու աստիճան խորնեց։

Չգիտցայ թէ կը ժպտէ՞ր, թէ ոչ կատաղութիւնը կ'աւելցնէր իր անձայն արտայայտութիւններով։

Քիչ մը ևս լռութիւն տիրեց, բայց հանդարտութիւն մը չգոյացաւ, խաղաղութիւնը աւելի նիհարցաւ։

.
.
.
.

— Ի՛հ, Պէքոշ, հասկնանք, այս նոր սուտ իսլամին անունը ի՞նչ է, հարցուց վերջապէս։

— Ծէմա՛լ։

— Կ'երեւի թէ շատ բախտաւոր է, քանի որ ինքը աղուոր չեղած տակաւին՝ աղուոր անունի մը տիրացած է։

Մաղրելու յատուկ կոպիտ խնդուքը տակաւին ամբողջովին չէր անհետացուցած իր բարակ շրթունքներուն վրայ։ Դարձաւ ուղղակի ինծի այս անգամ։

— Լօ՛, Ծէմալ, իրա՞ւ է թէ դուն ի սրտանց իսլամ ես դարձեր։ Շիտակը շատ իմ խելքիս չի հասնիր այս բանը։ Սակայն ի՛նչ ալ ըլլայ, գիտցիր որ եթէ մինակդ ձեռքս հասնէիր, այս գիշեր լաւ ուրախութիւն մը կար մեզ համար։ Բայց հիմա, քանի որ մեր մօտիկ բարեկամ հանրմ էֆէնտիին ծառան ես ու անոր հետ մեր տունը եկած ես, վախնալու պէտք չունիս երբեք։ Դուն իմ գլխուս ու երեսիս վրայ տեղ ունիս այս տան մէջ։

Ու նորէն նոյն յիմարի խնդուքը բարձրացուց։

Յետոյ ան դարձաւ պատուհանը, իր մէկ ծառան կանչեց, շորի մաքուր կտոր մը ուղեց ոտքերուս վէրքերը կապելու համար։

Տրամադրութիւնները փոխուեցան քիչ մը։

Թեթե հանդարտութեան պահէն օգտուած՝ Պէքոշ նոր հարց ըրաւ, Սլօ պէյին հայրը տեսնելու զօրաւոր բաղձանք մը յայտնեց։ Մեծ պէյը սակայն բացակայ էր տունէն, ան գացած էր հեռու գիւղ մը անձնական գործով և յայտնի չէր թէ քանի օրէն պիտի վերադառնար։

Սլօ պէյին տուած տեղեկութեան վրայ Պէքոշ ցաւ յայտնեց և ինքզինքը դժբախտ սեպեց, որ անձամբ չէր կրնար իր յարգանքները մատուցանել այս այցելութեան առթիւ։

Նոյն րոպէին դուռը բացուեցաւ, ծառաներէն մէկն էր որ ներս մտաւ, շորի կտոր մը բերաւ։

— Փիւ (աղտոտ) կեաւուր, այս տղեկն ալ քու ազգէդ է, իսլամ է դարձեր հիմա, բայց ի սրտանց չզառնալուն

համար, ոտքերն է արիւններ ու վախի մէջ է ընկեր: Լաւ մը կապէ՝ անոր վիրաւորուած տեղերը, որպէսզի արիւնը դադրի և վախն ալ անցնի:

Երեսունը անցած տարիքի մէջ երեւցող ծառան, որ միջահասակ կազմ մը ունէր, պատրաստուեցաւ կատարել իր տիրոջ հրամանը: Սակայն ես չթոյլատրեցի, աչքերով հարցում մը ընելու չափ սուր նայուածք մը նետեցի և յետոյ շնորհակալութեան խոնարհումով խնդրեցի որ բերած շորը ինձի տայ:

Սլօ պէյ չոր հրաման մը խառնեց իր բերնին մէջ: Ես բան մը չհասկցայ, բայց ծառան հասկցաւ, ատոր համար իմ խնդրանքիս դէմ կենալու նոյնիսկ տարրական փորձ մը չկատարեց, շորը ինձի յանձնեց ու դուրս ելաւ փութով:

Ես պատռեցի զայն, երկու մասի բաժնեցի և ոտքերս փաթթելու սկսայ:

Պէքոյը ձեռք երկարեց, օգնեց ինձի ու յետոյ, եբք ոտքերս կապելու գործը լրացաւ, դուրս ելաւ Սլօ պէյին հետ միասին:

Պէքոյը իր տունը գնաց, Սլօ պէյն ալ հարէմնոցը անցաւ: Հապա ծառան... ո՞վ էր այդ մարդը, որ իմ ազգէս կը կոչուէր, ո՞ր տեղացի էր և ո՞ւսկից ուր ազատուած էր այդքան չափահաս տարիքի մէջ:

Մարմնոյս ամբողջական դողը հազիւ թէ քիչ մը մարած էր, ուղեղի դող մը կը ծնէր հիմա: Մտածումներուս առանցքը ինքն իր վրայ կը թաւալէր կարծես: Բազմազան խորհուրդներ, նոր թէ հին, սկսան գալ ու անցնիլ որքան նոսր այնքան արագ և ուժգին:

**

Կը յիշեմ թէ վերջիններու մեկնումէն քիչ յետոյ՝ կեպովուր կոչուած ծառան նորէն եկաւ, վառուած ճրագ մը բերաւ, տեղաւորեց զայն բարձր ճրագտեղի մը վրայ, յետոյ նախկին ճրագն առաւ և լոկ նայուածք մը նետելով դուրս գնաց:

Աչքերս իրենց յոգնութեան մէջ ճիգ մը ըրին, հետեւեցան անոր մինչև դուռը, ապա դարձան պատուհանը ու նայեցան վար, մինչեւ որ կորուսին զայն բակին մէկ անկիւնը:

Դարձեալ մինակ մնացի:

Դարձեալ խորհուրդ մը ծայր սուաւ, որ կարծեցի թէ ուռեցաւ ու պայթեցաւ գանկիս մէջ: Ուրիշ մը յայտնուեցաւ, ան ալ նուաղելով ինկաւ, մարեցաւ սրտիս վրայ: Երրորդ մը գոյացաւ և ան ալ բարձրանալով հով մը եղաւ ու անցաւ:

Չարչարուած սրտի եւ յոգնած մտքի երկունքին մէջ հետզհետէ ես զգացի կարօտ մը՝ որ գերագոյն սէր մըն էր և գալարումներով փրփուր կը դառնար, կուրծքս կը թափոտար, արիւն մը երակներէս ներս կը խուժէր և սրտիս սեմին զարնուելով եւս առաւել կը զօրացնէր այդ փըրփուրը:

Լեռներու ազատութեան նուիրուած եղնիկները իրենց ուժգին վազքերով և սրտաբաց մագլցումներով գիրար կը քաջալերեն ու ամենադժուարին արահետներէն կը սլանան հովի պէս: Անոնք կ'երթան երջանկանալ լեռներու ազատութեան մէջ և պարարտանալ բարձունքներու սրբութեան մէջ: Որովհետեւ անմատչելի կատարները զանոնք գրկելու բաց թեւեր ունին միշտ: Իսկ մեր լեռները փուլ էին եկեր իրենց զազաթներով և ամէն ազատութիւն, ամէն սրբութիւն նահատակուել էր հրէշներու ճանկերով:

Անմեղութիւնը դժոխք չի ճանչնար: Անիկա արդարութեան երգիչն է և մինչեւ երկինքը հասնելու թեւեր ունի: Մենք ալ անմեղներ էինք, բայց մեր երկինքը կործաներ էր մեր գլխուն վրայ, և ա՛լ աստղ մը չկար որ առաջնորդ ըլլար ու Աստուած մը չկար որ մեզի նոր երկինք մը ըստեղծելու օգնութեան հասնէր:

Այդ երթեւեկող ծառան իսկապէս Հա՞յ մըն էր, թէ ոչ Սլօ պէյ իր գազան սրտի հեղնական մէկ մոլորութեան էր որ արձակեց:

Քիւրտ Եմլիկ, երես մը այս աշխարհի դժոխքին, ուր բնակող մարդիկ մարդ են կազմով, դիմագծերով և ամէն երեւոյթներով, բայց մարդ չեն զգացումներով և մտածումներով: Այո՛, ուրիշ միայն կայ անոնց ներսիդին, որ կը մղէ զիրենք բարի գործ չընել, բարի բան չմտածել:

Ոչ ոք ճանչցած պիտի ըլլար այս աշխարհի վրայ սարսափելի դժոխք մը և անոր հակառակ երանաւէտ արքայութիւնը, եթէ ժամանակը իր յարաշարժ ընթացքին մէջ կարող չըլլար դուրս բերելու և պարզելու մարդոց ներքին կեանքը, հոն աճող զգացումներու հարազատ պատկերները:

Ճշմարիտ իրողութիւններու մէջ է որ ամէն օր մենք կը տեսնենք թէ ի՞նչպիսի գեղեցիկ դիմակներ կան, որոնք վար կ'իյնան այլեւայլ պարագաներու ազդեցութեան տակ և երեւան կ'ելլեն արտասովոր կերպով նողկալի տգեղութիւններ, այդ ստուերին ետե կեցած ու զօրացած:

Անմեղութիւնը չարերուն համար խաբէութեան դիմակ մըն է, որուն ետե զաւաճանութեան անոնքի զգացումները թե կ'առնեն օր մը գործի լծուելու:

Սլօ պէյն ալ իր մարդկային կերպարանքով, արտաքինապէս, որքան որ մէկ երկու տգեղութիւններ ունէր, գեղեցիկ էր նորէն: Իր կազմին ու շարժումներին վայելչութեան շուքը աւելի ճոխացած էր իր հագուստով ու կապուստով: Սակայն ներքին կեանքը, անհատական արժէքին իրական կողմը, իսկական կեցումները՝ բոլորովին հակառակն էր: Անոր ներսիդին ամբարիշտ զգացումներու տափաստան մըն էր, ուր ամէն ցանկութիւն, ամէն բաղձանք՝ չքեղ ու առինքնող հովուերգութիւն մը կամ դիւցազներգութիւն մը դառնալու տեղ՝ աւերումի, կատաղութեան եւ ուրիշները դժբախտացնելու ձգտումներով կը բարձրանար, գեղեցկութեան դաւող եւ անոր լոյսը սպաննող չարութեան գանազան գոյներով կը ներկայանար:

«Եթէ մինակդ ձեռքս հասնէիր, լաւ ուրախութիւն մը կ'ընէինք այս գիշեր», ըսաւ ինծի քիչ առաջ: Այդ խօսքը՝ Սլօ պէյնին ներքին մարդէն, անոր խաթարուած հոգիին

իրական ու բնական ցանկութիւններուն մէկ հարազատ արտայայտութիւնն էր անտարակոյս: Եւ ինք մինակ չէր այդ մարդին վրայ, Քիւրտ Եմլիկներէն և ոչ մէկը կ'ուզէր բարի բան մտածել: Անոնք հին Սողոմի բնակիչներուն չարութիւնները գլած ու անցած էին արդէն ճիշտ այն ատեն, երբ աշխարհի ամէնէն նուրբ ու քնքուշ հրաշալիքներն եղող երախաները իրենց մայրերուն ձեռքէն կը քաշէին, քարերուն կը զարնէին կամ կարծր գետինը կը չափէին և անոնց այս ձեւով մահացման վրայ կը զուարճանային:

Այս կարգի ոճրագործներով լեցուն վայրի մը մէջ ի՞նչպէս եղած է որ դեռ այսքան չափահաս Հայ մը ողջ կը մնայ ու կ'ապրի:

Հաւատալը շատ դժուար է:

Հիմա մոռցած էի ամէն դող, ամէն սարսուռ: Անօթութեան տաքնապը ռաքերուս մզմզուկներուն հետ կը չըքանայ կարծես: Անոնց տեղ, նոր, բոլորովին նոր ու անհամբեր մտածում մը պաշարած է գլխ, որ յարաճուն ելեւէջ ունի և վճիռի մը չի յանգիր բնաւ:

Եթէ իրօք Հայ մըն էր Սլօ պէյն «կեալուր» կոչած ծառան, ի՞նչպէս կրցաւ մինչեւ հիմա համբերել առանց ոեւէ նշան մը ցոյց տալու: Իսկ եթէ Հայ չէր, ինչո՞ւ «կեալուր» կոչուեցաւ, քանի որ այդ օրերուն մասնաւորապէս, ամէն թուրք, Քիւրտ, Սղուպաշ ու Եգիպտի իսլամ ներկայանալու և զիրար իսլամական հաւատքով եղբայր կոչելու սովորութիւնը ծայր աստիճան մոլեռանդութեան մը հասցուցած էին, և մահացու մեղք մը գործած կը սեպուէր, եթէ ոեւէ մէկը փճացուելու արժանի պիղծ կեալուրի մը անուշով կանչէր իր իսլամ կրօնի եղբայրը:

Այդ չէր մինակ: Դեռ ուրիշ պարագայ մըն ալ կար, որ Սլօ պէյնի անձին հետ կը կապուէր: Անիկա, եթէ յիշեալ մեղքն ալ նկատի չառնէր, անափառ երիտասարդ մըն էր իր հպարտ դիրքին մէջ, ուր ինքզինքին անշուշտ թոյլ պիտի չտար «կեալուր» կոչելու իր ծառան: Ու ասոր հետ մէկտեղ, այս վերջինն ալ այդ աստիճան լուռ մնալու համ-

բերութիւնը երբեք պիտի չունենար, եթէ իրապէս ամէն անարգանքի առջեւ խոնարհելու ստիպուող Հայ մը չըլլար: Սակայն, ինչո՞ւ չխօսեցաւ ինծի հետ: Ինչո՞ւ բան մը չըսաւ գոնէ վերջին անգամ, նոր ճրագ մը բերելու ատեն, ուր ես և ինք առանձին էինք:

Ինչո՞ւ իմ անհամբերութիւնս սրտի օեւէ նշանով չղիմաւորեց:

* *

Թախծոտ պահերու մէջ ես անձկանօք սպասեցի յիշեալ ծառային դարձը տեսնել:

Սիրտս տրտմութիւն կը մաղէր, ճակատս կը յոգնէր և մարմնող աչքերս ի դուր մխիթարութեան յոյս մը կ'որոնէին մուլմուլացող ճրագի լոյսին մէջ:

Նախորդին տեղ միւս ծառան եկաւ: Երկու հացի հետ երկու աման լեցուն կերակուր բերաւ, տեղաւորեց առջեւս փայտէ ցած սեղանի մը վրայ և սովորական հիւրասիրութեան փաղաքշանքով մը հրամցուց որ ուտեմ:

Ինքը տակաւին դուրս չելած, ես վերցուցի դգալը և սկսայ ուտել: Հիմա անկուշտ եմ, կը շարունակեմ ուտել անյազաբար, կուլ կու տամ կերակուրը հացի խոշոր պատառներու հետ՝ հազիւ մէկ երկու անգամ ծամելով:

Նախապէս խորհեցայ թէ կերակուրը ամբողջ հացին հետ ուտելով՝ տակաւին անօթութիւնս պիտի չլինջանայ, բայց երբ տասներորդ պատառին հասայ, կոկորդս գոցուեցաւ, ու ա՛լ չկրցայ շարունակել ուտել: Պատճա՞ռը Այդ կիանու լինելուն հետեւեալն էր. ան գիտէ միայն թէ քին ենթակայ եղողը գիտէ միայն. ան գիտէ միայն թէ տրտմութիւնը ի՞նչ ահաւոր ելեւէջներ ունի և ի՞նչպէս կը ծանրացնէ մարդու գանկը, կը ճնշէ ջղային դրութիւնը, կը կծկէ ստամոքսը ու կը փակէ ախորժակի ամէն ճամբայ:

Կարօտի անօթութիւն մը կը մեծնար ներսս և յաղթական կը դառնար: Ան էր որ նորէն զիս անմխիթար կը դարձնէր, վիշտերս կ'աւելցնէր, կամքս կը փլցնէր հիմնապատակ:

Ծանր հառաչանք մը լռութեան մէջ կը մորմոքէր: Ա՛խ, երանի՜ թէ անգամ մըն ալ Հայ կոչուած այդ ծառան գար իմ մօտս, հարցում մը ընէի իրեն, պատասխան տար և խափանէր վիշտերուս վերելքի ճամբան:

Այդ փափաքս այս անգամ ալ չկատարուեցաւ:

Նորէն Քիւրտ ծառան եկաւ, կոշտ թուրքերէնով հարցում ըրաւ կերակուրը քիչ ուտելուս մասին: Պատասխան չտուի, ինքն ալ առանց երկրորդելու, վերցուց ամաններն ու գնաց:

* *

Հազիւ Քիւրտ ծառան դուրս ելած էր, Սլօ պէյ ներս մտաւ նոր ու հսկայ Քիւրտի մը հետ: Անոնք ժիր մը նայեցան ինծի, աչքերնին արիւնոտեցին ու սկսան քիւրտերէն խօսիլ իրարու հետ ոտքի վրայ:

Քիւրտերէն չէի գիտեր, բայց անցողակի կը հասկնայի որ անոնք «Փլայի ձագ» կը կոչէին զիս և ուրիշ «Փլայ» ի մըն ալ ակնարկներ ընելով կը հրճուէին:

Գրեթէ հինգ վայրկեանի չափ անոնք նայեցան, խօսեցան, գլուխնին երերցուցին ու ելան գացին:

Սլօ պէյ ինչո՞ւ այդ գոթ մաղերով ու բոլորովին մութ գոյնով հսկայ Քիւրտը բերած էր: Ինչո՞ւ անոր յայտնած էր իմ Հայ ըլլաւ: Ի՞նչ կ'ընէին անոնք իմ մասին: Ո՞վ էր այս միւս «Փլայ»ն: Զիս սպաննելու քծրագի՞ր կը կազմէին, թէ ոչ ինձ անծանօթ Հայը մեռցնելու սրոշումով կը զուարճանային:

Այն սկզբունքները որ մարդկային քաղաքակրթութեան աչքին բարի կը նկատուին, ոճրագործութեան սիրահարներուն քով նշանակութիւն չունին: Ոճրագործին զգացումը հեգնութիւնն է մարդկութիւնը սիրող գիտութեան և անոր բարեբարութիւնը յառաջադրող քաղաքակրթութեան, Ոճրագործին խիղճը քանդումի և աւերումի հաճոյքէն արբեցող յիմարութիւնն է, գեղեցկութիւնը պղծելու սիրահար ագիտութիւնն է:

Դիւրտ Եմիլիի ոճրագործները աշխարհի վրայ անտարակոյս գերազանցութիւն մը ունին: Անոնք իրենց անգլթութիւնները գործադրելու մոլեգնութեան մէջ ամէն կարգի բարեկամական կապեր ալ ոտքի տակ կ'առնեն ու առնելու միշտ պատրաստ են:

Սլօ պէյ քիչ առաջ կ'ապահովցնէր իմ կեանքս, «գըլ-խուս և երեսիս վրայ տեղ ունիս» կ'ըսէր, ու հիմա ալ կըրնայ ետ դառնալ իր ըսածէն, կրնայ դըմել իր խստումը, կրնայ արհամարհել հանրմիտ հանդէպ իր ունեցած բարեկամութիւնը, կրնայ պաշտպանել զայն վերաւորդ տեղ տեսութիւն զիս սպաննելու գործին մէջ:

Աս ալ հաճոյք մըն էր: Հաճոյք մը պիտի զգար նաեւ վաղը առաւօտ, երբ հանրմիտ զիս փնտռէր և ինքն ալ ստիպուէր քանի մը առարկութիւններ ընել:

Նոր ցնցում մը կը զգամ, «կեալուր» կոչուող ծառան կը յիշեմ: Կը վախճամ թէ ան պիտի տանին Ջարդի, որուն հետ գոնէ մէկ անգամ խօսելու նուրազը փորս մնաց:

Դռը մը կը փակի ոսկորներուս: Կափկափում մը կը բռնէ երեւակայութիւնս: Դէպի մահ կ'երթան:

Նստած սենեակիս պատուհանէն կ'երեւի հարէմնոցի սանդուխին մէկ մասը: Կը նայիմ հոն, մինչեւ որ բակին ճրագը տխուր կ'անցնի եւ լոյսերը կը քաշուին: Խաւարին մէջ ձայն մը կ'ուզեմ բարձրացնել, բայց չեմ կրնար: Խըռչափողիս մէջ իրարանցում մը կայ: Զիղերը կը խլրտին ձայն մը գոյացնելու, բայց հեւքը աւելի զօրաւոր է, կը պլլուի շեշտերուն ու կը խեղդէ զանոնք կոկորդիս մէջ:

Դուք կը ճանչնա՞ք չարչարանքներու խորութեան մէջ մահն իր մօտ տեսնող տղու մը ոգեւորութիւնը: Անոր մէջ ապրելու զգացումները կը թմրին, երեւակայելու կարողութիւնները կը նուազին, տեսութիւնները կը կարճան, սակայն հոգին դեռ ուժ ունի, դեռ կ'ուզէ յանդուգն ըլլալ ու կը մղուի ապրելու քաղցր ցանկութիւնն ունենալ: Այո՛, անոր մէջ մահուան վախը կը սեղմէ ձայնի ջիղերը, կը ջարդէ անոնց շեշտերը, համր կը դարձնէ, բայց մղմղուկն ան-

զամ ելելէջ ունի դեռ՝ բողոքի ցոյց մը կատարելու, օգնութեան հաւար մը կանչելու զինք սպաննել ուղող չարագործներուն դէմ:

Գլուխս ամբողջովին դուրս հանած եմ պատուհանէն և կը նայիմ տան բակը՝ պաղ ու անթարթ:

Մութին մէջ լոյս մը կը շողայ: Ծրագով մէկը հասաւ պատուհանիս առջեւ, զիս տեսաւ և հետաքրքրուեցաւ: Զայն չունիմ, բայց նայուածք ունիմ:

Հոն՝ ուր որ ձայնը խեղդուած ու հատած է, նայուածքը չատ բան կը յայտնէ:

Այն որ իր ցեղին արիւնը կը տեսնէ ու անոր սրբութեան
նաւասարիւմ կը մնայ, անվեհեր մըն է:

• • • • •

Հայ նահասակութեան ձայնը չի փչիր եւ ոչ ալ կը յաղ-
թուի, այնքան ասեմ որ զայն նամարտութեան սեղանին վը-
րայ բարձր պահող անվեհերներ կան:

ՀԱՅՈՒ ԽՕՍՔ

(Նահասակութեան նամբուն վրայ)

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԶԱՐՀՈՒՐԱԾ ՄԱՐԴՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Զիս տեսնողը Բիւրտ ծառան էր:

Անիկա նայեցաւ ինծի և ծիծաղեցաւ թեթեւ կերպով:
Զեռքի ճրագը մղտեց, անոր լոյսը բարձրացուց ու նորէն
նայեցաւ ինծի, նորէն ծիծաղեցաւ, եւ այս անգամ քիչ մը
աւելի ուժով, քիչ մը աւելի երկար:

Ի՞նչ իմաստ ունէր տգէտ Բիւրտի այս ծիծաղը, բան
մը չհասկցայ բնաւ, բայց ըմբռնեցի որ անիկա վերջապէս
զգածուեցաւ շուարձումներէս, ու տրամաթիւնս դիմաւորե-
լու ձգտում մը ըրաւ:

— Ոեւէ բանի պէտք ունի՞ս՝ լո՛ւ:

Իր թուրքերէն լեզուն կոչտ խառնակում մըն էր
քիւրտերէնի հետ, սակայն թուեցաւ թէ հարցումին եղա-
նակը մեղմ էր, սրտագին էր, որուն պատասխանելու տեղ
յոգնութեան գլուխ մը երերցուցի, կախուած աչքերու ետեւ
խոչափող գալարող ու կոկորդ քերող նոր հառաչանք մը ար-
ձակեցի:

— Մի՛նակութենէ՞ն կը նեղուիս, թէ ոչ մասնաւոր
ցաւ մը ունիս:

Անհամբերութեան տագնապ մը ունիմ, պաշարման նոր
վիճակ մը: Հանրմս կ'ուզեմ տեսնել: Կ'ուզեմ լսել զայն ա-
ռանց հարցումի, կ'ուզեմ իմանալ անոր մտածման եղանակը
իմ մասին, կ'ուզեմ որ յայտնութիւնը գայ, իմաց տայ տի-

ըող բաղձանքի մասին: Կ'ուզեմ գիտնալ թէ զիս պաշտպանող քաջութիւնը կը պահուի՞ դեռ, հանրմիտ քով ան աճում ունի, թէ ոչ անճրկումին կ'երթայ դեւերու այս անցքին վրայ, անոնց չունչէն ծանրացած այս չար տան մէջ:

Մտածում մը ունիմ որ ուժէս վեր է, եւ որուն ահաւորութիւնը չի չափուիր: Ներքնաշխարհս տեսք չունի, անոր հաւատքի մօայլ հրապարակին վրայ սրտակոչ աղաղակ մը կը չարչարուի, դուրս գալ կ'ուզէ, բայց իր փորձին մէջ չի յաջողիր, քիմքերուս կը զարնուի, կ'իյնայ թանձրացած լորձուքներուս մէջ ու կը խեղդուի: Կ'ուզեմ աղատիլ, բայց ինչո՞վ, լեզու մը ունիմ, աւա՛ղ, կը ծալլուի ու կը մեռնի ինքն իր վրայ:

— Լօ՛, լօ՛, ինչո՞ւ չես խօսիր, ինչո՞ւ չես պատասխաներ, կը վախնա՞ս, թէ ոչ ձայն չունիս:

Ան որ մահուան սարսափէն պաշարուեր է, վախը չի հասկնար:

Ծառան ա՛լ նոր հարցում չըրաւ: Անիկա ետ դարձաւ, արագ քայլերով գնաց, բարձրացաւ հարէմնոցի սանդուխներէն վեր, իսկ ես աղաչանքի կոչ մը գալարեցի ներսիդէս, ու ինկայ մաշած աղօթքի մը ստուերին տակ:

— Տո՛ւր, Աստուա՛ծ, որ վաղուան լուսաբացն ալ տեսնեմ այս դժոխքի դրան առջեւ:

* *

Ծառան հարէմնոց մտաւ: Միջոցը կը խորհիմ թէ շատ ժամանակ չանցաւ, հանրմիտ դուրս եկաւ տան տիրուհիին եւ անոր սպասուհիին հետ: Անոնք սանդուխէն վար իջան փութով, պատուհանիս առջեւ եկան, ուրկէ հանրմիտ հարցում:

— Ի՞նչ ունիս, ճեմալ:

— Հանրմ էֆէնտի՛...

— Ի՞նչ կ'ուզես:

— Այս գիշեր...

— Ի՞նչ կայ, զաւակս, հիւա՞նդ ես, տե՞ղ մը ունիս որ կը ցաւի:

— Այս գիշեր հո՞ս պիտի մնանք:

— Անշուշտ հոս պիտի մնանք, հարցնելու ի՞նչ հարկ կայ:

— Ուրեմն...

— Ուրեմն գնա պառկիր, քնացիր:

Այսքանը ի՞նչպէս կարողացայ խօսիլ, ի՞նչպէս կարողացայ ուղիղ դարձնել, չեմ գիտեր: Սակայն գիտեմ որ հանրմիտ հարցումներ ըրաւ, որոնց պատասխանելու տեղ՝ այլեւս չկրցի զսպուիլ ու անարցունք հեծկլտուք մը փըրցուցի:

Նոյն պահուն, տան տիրուհին նախ հանրմիտ հետ փախուք մը փոխանակեց, յետոյ դարձաւ ինծի:

— Կը վախնա՞ս այստեղ:

Ոչինչ:

— Զաւակս, վախնալու պէտք մը չունիս: Այս տունը հանրմիտ տանը պէս ապահով է, ասոր վստահ եղիր ու գնա հանգիստ քնացիր:

— Քուէն չունիմ...

Դարձեալ փախուքի տուն տուին, յետոյ վերջինը նորէն շարունակեց:

— Եթէ քունդ չես կրնար բերել, ծառայ մը ունինք, որ ան ալ քեզի պէս ծննդով ֆլա է, թող գայ, քիչ մը միասին ժամանակ անցուցէք, բայց միայն թէ չըլլայ որ վերադառնաք ֆլայի լեզուին ու պղծէք մեր տունը:

— Ասոր համար վստահ եմ, — ընդմիջեց հանրմիտ, ու նորէն գլուխ գլխի փափսացին:

Հանրմիտ ո՛չ նրբատես էր, ո՛չ ալ խորատես: Ան, հարէմնոցի կեանքի մը քնքշութիւններուն մէկ պատկերը ներկայացնելու փորձին մէջ իսկ տափակ էր, վարուելակերպի իր եղանակներէն միշտ անպակաս կ'ընէր լեռնային տեսակ մը բրտութիւնը, որ աւելի հրամայողի շեշտ ունէր քան համաձայնողի, բայց և այնպէս լաւ էր ճանչցած իմ ներքին

էութիւնս, գիտէր որ հայ եմ, և ինչ որ ալ ըլլայ՝ դժուար է մարել ազգային սէրս: Իրեն ծառայ կոչուելէս ի վեր, ան շատ հեղ տեսած էր իմ յայտնի յուզումներս: Ես անոնք ցոյց տուած էի անգուսպօրէն ամէն անգամին, երբ յափշտակութեան կամ աւերումի նոր պատմութիւն մը լսած էի, երբ տեսածս կոտորածներէն ուէ մէկը վերջիշեւու պարագայ մը ներկայացած էր, երբ իրեն հետ ճամբորդելու ժամանակներուն հայ նահատակի մը ոսկօրը, հայ աւերակի մը թումբը, հայ ջարդարարի մը ստուերը տեսած էի, երբ հայ զոհի մը բղբը կտուած երգին մէկ վանկը մօտէս անցած էր: Ան դիւրաւ չէր կրնար մոռնալ այն օրը՝ ուր, բախտակիցի մը հետ հայերէն խօսք մը փոխանակելուս համար զիս յանդիմանեց ծաղրանքով, ստիպեց որ թքնեմ և այսպէսով մաքրեմ այն բերանս, զոր սեպած էր թէ հայերէն խօսելով աղտոտած էի: Չէր կրնար մոռնալ որ ես ոչ միայն չթքի, այլ և սրտմտեցայ, ընդզեցայ, չդիմացայ, ներս անցայ, արցունքով թրջեցի ախոռին անկիւնները և մահը կանչեցի: Այս բոլորին տեղեակ եղաւ, և թէեւ ինք լռեց, սակայն դէմ չկեցաւ երբեք իր չափահաս աղջկան ընթացքին, որ հեղ ու գորովոտ հետաքրքրութեամբ, անձնական ու անկեղծ սիրով մօտեցաւ ինծի, տրտմութիւնս փարատելու բացառիկ ժեսթ մը բանեցուց, և այդ ժեսթը հիանալի քաղցրութեամբ մը ապրեցուց մինչեւ վերջի օրը, մինչեւ իմ բաժանումի ժամը, երբ ստորագրեց զայն խորունկ ցաւի մը արցունքներով:

Այս ամէնը գիտնալով մէկտեղ, հանձմս կը ցանկար նորէն որպէսզի ապրիմ, որովհետեւ տարիքի որոշ յարմարութիւն ունէի այս մարդէ բոլորովին զրկուած իր Գալիէի տան մէջ ծառայելու, որովհետեւ օրական 15 ժամ անընդհատ աշխատելու իր հրամաններուն միշտ կը ցուցնէի թէ հնազանդելու սէր ունիմ, որովհետեւ գործերուս մէջ ալ տան զաւկի մը հաւատարմութիւնը ներկայացնելով՝ կատարեալ վստահութիւն ներշնչած էի: Դեռ աւելին կար: Հանձմս կ'ուզէր որ ես ապրիմ, և այդ ուզելը բարիք մը

կը սեպէր, որովհետեւ իր Հաֆիզ - Նուրի պէկ կոչուող ամուսինը, մահուան անկողինին մէջ անգամ մը եւս զղջացած էր հայերու փճացման համար նախապէս կատարած իր անգութ յանձարարութիւններու սխալին, կիսակոյր աչքերով անձնապէս ջարդերուն ներկայանալու իր դազանալին հաճոյքին: Ծանր տագնապներու մէջ հոգին աւանդած էր անդադար կրկնելով: «Ան, որ Հայերու այս կոտորածին մասնակցեցաւ կամ անոնց այդ կերպ անգութ փճացման քաջաբերտը եղաւ, հանգիստ չի մեռնիր»: Ամուսնոյն այդ ձայնի սարսափին տակ խեղդուած էին իր երեք որդիներն ալ իրարու հետեւ, քառասուն օրուան ընթացքին և որոնց ամէնէն մեծը և ամէնէն վատը, վատագոյն կերպով տապալկած էր: Ամբողջ օր մը իր կատարած սխալները հապալկած էր: Ամբողջ շատ ապրիլ, հանդարտ ապրիլ, հանգիստ մեռնիլ, թող Հայու մը բարիք...» ու առանց այս վերջին խօսքը աւարտել կարողանալու մեռած էր: Եւ քանի որ կ'ուզէր ապրիմ զոնէ այնքան ատեն որքան կրնամ իր անէծքէ զարնուած տանը ծառայել, կ'ուզէր որ կեղծէր, կ'ուզէր որ ցոյց տար թէ իրապէս կը սիրէ զիս: Կ'ուզէր որ չարչարուիմ, բայց չէր ուզեր որ հիւանդանամ: Կ'ուզէր որ տանջուիմ, բայց չէր ուզեր որ գործելու անկարող զէր որ տանջուիմ, բայց չէր ուզէր որ զործելու անկարող զառնամ: Փսփսուքներու մէջ քիւրտ տիւրուհին ո'վ գիտէ ի՞նչ ըսաւ, ի՞նչ լեզուով հանձմիս հասկցուց թէ իրենց հայ ծառան կրնար միւս թարանք մը ըլլալ ինծի: Ատիկա հանձմիս կրօնամոլութեան դէմ էր, սակայն ամէն ինչ կը խոնարհէր իր ցուցամոլութեան առջեւ:

Տիրուհիին հրամանով սպասուհին ախոռ անցաւ, փութով դուրս եկաւ, անոր հետեւ երեւցաւ կեալուր կոչուող ծառան, որ ուղղակի հանձմիս ներկայացաւ: Ի՞նչ յանձնարարութիւններ եղան այս վերջինին, այժմ չեմ յիշեր նոյնիսկ լսելս, բայց կը յիշեմ որ հանձմս նորէն աշխատեցաւ սըր՝ տապանդումի քանի մը խօսք ընել ինծի: Ու երբ յիշեալ ծառան կ'արտորար սանդուխներէն վեր դէպի իմ սենեակս, անոնք կը վերադառնային մութին մէջ, նման այն հար-

սերուն, որ ըստ հին աւանդութեան մը, աղջամուղջին կը ծառայէին աշխարհը ստեղծուելէն առաջ:

Հայ ծառան, որ նոր անունով վելօ կը կոչուէր, սենեակիս դուռը չձեռնեց, համարձակ բացաւ, ներս անցաւ, ժպիտ մը արձակեց ու կեցաւ մէկէն: Իր դադարին մէջ նոր երեւոյթի մը մտաւ ան, նայուածքը խորացուց, դողացող նոր քայլ մը առաւ, նոր ժպիտ մը խեղդեց, նոր հեւք մը երկարեց. աջ թեւը վեր բարձրացուց, ըսյց ձեռքը տակաւին ճակտին չհասցուցած՝ ա՛խ մը սուրացուց: Յետոյ, աչքերը փակեց, գլուխը խոնարհեցուց: Կը մարէ՞ր, կը յուզուէ՞ր թէ կը մտածէր: Չեմ գիտեր:

Իմ վարանուծիս առջեւ իր այդ ցաւաղին եղանակը չերկարեցաւ, ինքզինքը ան նորէն գտաւ, նորէն նայեցաւ, անկիւնի մը ջերմեանդ աղօթողը դարձաւ և հարցուց.

— Հայերէն կը հասկնա՞ս, կրնա՞ս խօսիլ:

— Այո՛, ըսի աւելի ցած ծայնով:

Ես որ խօսելու երբեք տրամադիր չէի, ուժ չունէի, պապանձումի մէկ անորոշ տագնապին մատնուած էի, երեւակայութիւնս ամէն կողմի վրայ կը ջախջախուէր, ահա մխիթարութեան ճառագայթ մը զգացի: Անմեկնելի աշխարհէն հծծուն մը եկաւ, սահեցաւ կռրծքիս տակ, կտրեց լեզուիս կապանքները և ճամբայ տուաւ որ լսելու անհուն փափաք մը տեղաւորուի սրտիս մէջ: Կ'ուզեմ որ անուանափոխուած հայ մարդ, խօսի, խօսի անդադար, պատմէ ինծի ինչ որ գիտէ, ինչ որ կարող է: Կ'ուզեմ որ հայ լեզուով, հայ ձայնով ու հնչումով ներշնչէ ինծի ապրելու գիտակցութիւնը, զայն վարելու խանդավառութիւնը: Կ'ուզեմ որ հայ հօր մը, կարօտցած հօր մը գուրգուրանքի թեւերով թաղէ հոգեկան դառնութիւններս և արի մարդու մը աչքերով ինծի սիրտ տայ, որ իմ երեւակայութիւնս զերգմաններու և մեռելներու ահաւորութենէն անցնիլ կարենայ:

Կ'ուզեմ... Եւ ո՛րքան միամիտ ցանկութեամբ կը կարծեմ թէ կրնայ ընել այդ ամէնը: Սակայն անիկա, իր հարցումները շարունակելու տեղ՝ ուրիշ տեսարանի մը սկիզբ դրաւ: Ծոցեցաւ, ծունկի եկաւ, դէմքիս վրայ բան մը փնտրեց, չգտաւ, աչքերուս անցաւ, քիտոյ ճակատիս հասաւ, երկու ձեռքերով մերձաւոր գուրգուրանքի յուզումը ցոյց տուաւ ու կանչեց.

— Թող որ համբուրեմ, որդի՛ս:

Իր ձայնի վերջին ալիքները զարնուեցան ճակատիս և մարեցան համբուրող շրթունքներու սրբութեան առջեւ:

Ոչ ինք լացաւ և ոչ զիս լացուց, ընդհակառակը, ան ինծի անհասկնալի լռութիւն մը ունեցաւ, իսկ ես տղայական պարզամտութեամբ զգուանքի վայրկեանկան քաղցրութիւն մը զգացի, առանց գիտնալու թէ այդ համբոյրը սրբազան համբոյր մըն էր, որ զիս վկայութեան մը ուխտին կը տանէր:

Նայեցայ իրեն խորունկ ծարաւով: Ուզեցի որ Սինայի սրբաբոցին բանալիով բացուի իր բերանը, ուզեցի որ նոր ու զօրաւոր, անծանօթ ու արդար երկիրքէ մը իջնող հրեղէն լեզուն դառնայ, շարունակէ տենչանքս յագեցնել:

— Կ'աղաչեմ, հա՛յր իմ, նախ յայտնեցէք ինքզինքնիդ ինծի, ըսէք թէ ո՞ր տեղացի էք, ի՞նչ է ձեր անունը, հայ անունը, և խօսեցէք ինծի հետ այն սրտով, որով զիս «որդի» կոչեցիք:

— Զարհուրելի է, զարհուրելի, և զարհուրանքն անգամ լրիւ զգալու արհաւիրքը չխնայուեցաւ մեզի:

Գտայ, որ ինչպէս իր մտածումը շատ խոր էր, այնպէս իր բացազանչութեան ոճը շատ բարձր էր: Իմ գիւղի ուսուցիչներէն շատ աւելի գիտուն մըն էր հայերէն լեզուի մէջ:

— Քանի որ իմ քով եկաք, քանի որ տեսակցութեան

այս մեծ շնորհը նուէր եղաւ ինծի, կ'ուզեմ որ չտատամ սիւք, կ'ուզեմ որ պարզ խօսիք, ազատ խօսիք, լայն խօսիք:

— Իսլամ եղա՞ծ ես դուռն:

— Ի՞նչ ըսել է իսլամ ըլլալ:

— Այսինքն կուզե՞ս որ թուրք ըլլաս և թուրք մեռնես:

Տրամեցայ:

Ձեմ գիտեր իմ տրամութիւնէ՞ս շուարեցաւ, թէ ոչ իրեն ծանօթ նոր խորհուրդի մը ցաւին մէջ մտաւ ու լռեց:

— Կուզէ՞ք որ մոռնամ ծնունդս, մոռնամ ծնողքս, մոռնամ յաւիտենական բարիքը իմ արդար ցեղիս, և այլեւս թուրք ըլլամ, թուրք ապրիմ ու թուրք մեռնիմ:

Բռնազբօսիկ ժպիտ մը արթնցուց, նորէն գրկեց ճակատս եւ անայլայլ շունչի մը մէջ, շատ յտակ, խորապէս հոգեկան շեշտով մը արտասանեց.

— Իսլամ ըլլալ կը նշանակէ մոռնալ տիեզերական բարիքը: Թուրք ըլլալ կը նշանակէ ուրանալ աշխարհը, ուրանալ կեանքը, ուրանալ ճշմարտութիւնը, ուրանալ արդար Արեւն ու վսեմ Լոյսը, վրէժխնդրութեան նախանձաւոր Աստուածը:

Ընդմիջում մը կատարեցի և չթողուցի որ շարունակէ:

— Որպէսզի թուրք ըլլամ, իսլամ դառնամ, նախ պէտք է զօրութիւն մը գոյանայ, կարենայ մոռցնել տալ ինծի այն ամէնը, ի՞նչ որ տեսայ, ի՞նչ որ ապրեցայ:

— Ի՞նչ իրողութիւններ տեսար, ի՞նչ կերպ կեանք ապրեցար, որ կը կարծես թէ պիտի չկրնաս մոռնալ:

Հալած նայուածքի առջեւ՝ ճեղքուած լոռութիւն մը կախուեցաւ:

— Կոտորած ալ տեսա՞ր:

— Այո՛, և ոչ թէ մէկ անգամ միայն:

— Ե՞րբ պիտի մոռնաս զանոնք:

— Ձեմ գիտեր: Բայց գիտեմ որ պիտի չմոռնամ բընաւ:

Հայրս իր մեծերէն ժառանգութիւն մը ունէր, և յաճախ կը կրկնէր. «Լաւ է մոխիր դառնալ, քան սրբութիւնը մոռնալ»:

Ինծի կու գայ թէ իմ հոգւոյս համար չկայ աւելի սըրբազան բան մը, քան պատմութիւնը այս արհաւիրքին: Թերեւս այս իսկ պատճառով է որ խորունկ հետաքրքրութիւն մը ունիմ լսել, տեսնել, տեղեկ դառնալ բոլոր մանդրուեցան մեր ցեղի փճացման համար, ու կը շարունակդրուեցան մեր ցեղի փճացման համար, ու կը շարունակուին դեռ: Այդ հետաքրքրութիւնը չեմ գիտեր թէ ո՞վ դրաւ իմ մէջ, ե՞րբ, և ի՞նչպէս, բնաւ չի յագեցնար, այսինքն չի ճանչնար նոյն իսկ յուզումներուն ամէնէն խոռովեցիչը, լացերուն ամէնէն դառնը:

— Ծովեցի՞ ես:

— Այո:

— Զիս չե՞ս ճանչնար:

— Կ'աղաչեմ ձեր ինքնութեան յայտնութեանը համար: Ու անձայն ժպիտ մը սահեցուց:

— Ապրի՛ս, դաւակա՛:

— Բայց ինչո՞ւ չէք յայտներ ձեր ո՞վ ըլլալը:

— Մի՛ աճապարեր, դեռ ժամանակ շատ ունինք: Սլօ պէյը կէս գիշերէն վերջ պիտի վերադառնայ իր սենեակը, քիւրտ ծառան թերեւս հիմա մեկնեցաւ միւս ախոռը, որ այս տունէն անջատ է, հանրմները վերջին նամակներն ընելու վրայ են, և մենք կը մնանք մինչեւ առաւօտ ազատ շարունակելու մեր խօսակցութիւնը:

Ինծի համար համբերութիւնը մտածումի ջարդ մըն է հիմա:

— Վստահ եղէք թէ զիս ձեզի ուժգին մտիկ ընող մը դարձնելու, և ինծի ազատ պատասխանելու կարողութիւն տալու լաւագոյն կերպը նախ ձեր ինքնութեան յայտնութիւնն է: Յայտնեցէք ձեր անունը, անձը, ձեր ունեցած երէկի դիրքը, եթէ կ'ուզէք շունչ մը դնել իմ ներսիդիս և փակել զայն անխորտակելի փականքով մը:

— Բաւ է որ ես քեզ կը ճանչնամ, և իմ զարհուրած հոգին տակաւին ճիգ ունի տենդոտ գուրգուրանքի մը յարութիւն տալու:

— Չեմ հասկնար:

— Սակայն ես կը հասկնամ, ու դուն ալ զիս պիտի հասկնաս, եթէ ուզես ինծի հետ ախոռ իջնել հիմա:

— Ի՞նչ կայ հոն:

— Պատմութիւններուդ վրայ պատմութիւն մը եւս:

— Եթէ բան մը կ'ուզէք պատմել, կը կարծեմ թէ վար, ախոռ իջնելու հարկ չկայ:

— Կ'ուզեմ որ վար իջնես ինծի հետ և անցնինք հոն՝ ուր առանձնութիւնը կը խորունկնայ, վերապատուելու համար սրբութեան զօրութիւնը:

Նորէն չհասկցայ, բայց այս անգամ զրդուած փափաք մը լռեցուց զիս և հպատակեցուց հետեւիլ իրեն:

— Օ՛ն, երթանք, — ըսի:

Ճրագը մարեց փութով, լեզուն սեղմեց, ձայնը նըռաղեցուց, երեւակայութենէ չարչարուողի մը եղանակին մտցուց ու ըսաւ.

— Ձեռքդ ինծի տուր, որդիս, որպէսզի առաջնորդեմ քեզի:

Անիկա կը դողացնէր ձեռքս սրտէն զարնուողի մը տենդով և կ'առաջնորդէր անհամբերի մը ճարպիկութեամբ, առանց աղակուրտելու, առանց խարխալելու:

* *

Վէլօ անունով ծանօթ, բայց իր էութեամբ, իր խորքով դեռ բոլորովին անծանօթ Հայ ծառան առաջնորդեց վար: Մտանք բակը, անցանք ծածքի մը առջեւ, ուր գտաւ ախոռին դուռը. հրեց ներսի վրայ, բացաւ զայն, դարձուց աջ կողմին, հոն ճրագ մը գտաւ, վառեց փութով, փակեց դուռը վերստին, եւ շարունակեց առաջնորդել զիս նորէն:

Հինցած ճրագի նուաղկոտ լոյսով մենք տեսանք կեն-

դանիներուն հանգստութիւնը ախոռին մէջ, խաղաղութեան տենչանքը զօրացաւ, կովուն ու եզան նայուածքներուն առջեւ մեր լսութիւնը կակաղեց, երեւի մը կանչեց ու ճամբայ տուաւ, որ նոր մասերի մը հասնինք: Անկէ անկիւն մը բոլորեցինք նեղ անցք մը բռնեցինք, կարճ դարձուածքէ մը անցանք, ու հասանք խորշի մը խորութեան, որ դուռ չունէր և որուն պատերը խորտուրտ էին:

Կեղտոտած, մգլոտած, հոտած ցեխէ պատերուն ստորոքը կը տարածուէին նախապէս ուրիշ նպատակներու ծառայելէն չափազանց հինցած, գրեթէ կիսովին փտած փայտերու և տախտակներու քանի մը կտորներ, որոնց վրայ մէյնուած էր շատ գէշ կերպով աղտոտած ու մաշած օճախներ մը առանց բարձի:

— Այս տեղն է որ ինծի տրուած է ննջելու համար. Հոս է որ ես կու գամ կը ճգնիմ, կ'երեւակայիմ, կը տեսնեմ մարտիրոսացած սուրբերս, կը խօսիմ անոնց հետ, կը յուզուիմ, կը չարչարուիմ ու կ'իյնամ խելայեղ՝ երբ գիշերը զօրանայ:

— Որո՞նք են այդ սուրբերը:

— Կ'ուզեմ որ քիչ մը նստիս, հոս, իմ անկողնիս վրայ, ուր մաքրութիւն չկայ, բայց ջախջախուած էութեան մը սրտակոչ խօսքը կայ, որ ուխտաւոր թափորներուն ձայնն լսես, որ արդար է, որ ահաւոր է, որ բզկտուող ճշմարտութեան մը սրբութիւնով կը փնտռէ վրէժի ցասուածք, հատուցման սրտմտութիւնը:

Հպատակեցայ չուտով, անձայն տեղ առի գեփնէն հազիւ քանի մը մատ բարձր մահճակալին վրայ, որ խորշին տարածութեան գրեթէ կէսը գրաւեր էր:

Ինքն ալ նստեցաւ սնարիս, ծոցեցաւ, աջ ձեռքով ճակատը չփեց, մրափելու ձեւ մը առաւ, շատ չանցած շտկեց ինքզինքը, նայեցաւ ինծի անորոշ աչքերով և շարունակեց.

— Այս տունը բերուելէս ի վեր հոս կ'երգեմ դառնութիւնը, հոս կը թափեմ արցունքը, հոս կը կուտակեմ պէտքը:

— Նախապէս ո՞ր էիք:

— Դժոխքէն փախայ:

— Ձեմ հասկնար:

Պատասխանելու տեղ ձախ ձեռքով բռնած ճրագը դողացուց, դիմացի պատին մէջ մխուած տախտակի մը կտորին վրայ դրաւ զայն և հարցուց.

— Ի՞նչպէս ազատուեցար:

— Շատերուն պէս: Բայց զիս հոս բերիւր ո՛չ թէ իմ պատմութիւնս մտիկ ընելու... այլ...

— Այլ ի՞նչ: Ձէ՞ որ ըսի թէ ես կը ճանչնամ քեզ:

— Դարձեալ կը կրկնեմ թէ կ'աղաչեմ: Կտոր մը սիրտ ունիմ միայն, ան ալ չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ դուք կ'ուզէք մաշեցնել:

Ծիծաղ մը փրցուց և զայն յուզումի հոսանքով մը խեղդեց փութով:

— Որդի՛ս, ներէ ինձի, և ըսէ թէ որո՞նք են այդ շատերը, որոնց պէս ազատուած ես նաեւ դուն:

— Այն ամէնքը, որոնք ինձի բախտակից են այժմ:

— Ուրեմն քեզմէ զատ դեռ ուրիշներ ալ կան որ կոչուած են ազատուելու:

— Այո, կը կարծեմ թէ Խարբերդի բոլոր թուրք գիւղերուն մէջ ալ մէկէն աւելի գերուածներ կան: Սակայն, չեմ գիտեր թէ այդ բոլորէն որո՞նք բախտաւոր պիտի ըլլան նաեւ օր մը գերութենէն ազատուելու:

— Կ'անցնին այս օրերը, ու օր մը, դուն այդ շատերուն հետ կ'ողջագոլորուիս փրկուողի եռանդով: Դուն, որպէս մէկը յիշածդ շատերէն, սրտի վէրք մը ունիս, բայց մի՛ վախնար, ատիկա մահացու չէ: Թշնամիին հարուածը վերաւորեր է որպէս զի այդ վէրքին սպիտով արհամարհուի օր մը: Այն բոլորը զոր դուն կը տեսնես, կը տեսնես և զիս ալ, համոզուէ որ վկայաբանութեան դրոշմն է, անգառնալի դրօշակը, ուրկէ անդադար պիտի լսես սըրբութիւններու ձայնը, երբ այս անիծակուռ օրերէն ազատուիս, երբ այս բոլորին իմաստը փնտռելու կարողութեան

հասնիս: Մի՛ անդրադառնար բնաւ, թէ դուն տղայ մըն ես և պէտք է լաս: Այն օր իր ցեղին արիւնը կը տեսնէ, ու անոր սրբութեան հաւատարիմ կ'ապրի, ան վահեր մըն է: Անվհեր եղիր, որպէսզի հնարաւորութիւն գտնես կատաղութեան և աւերածի մորթիկներուն դէմ ըղձալ, յուսալ ու երազել: Անվհեր եղիր, որպէսզի յանդգնութիւն ունենաս հատուցման արդար աշխարհը սերտել: Նահատակաց ձայնը չի՛ փլչիր և ո՛չ ալ կը յաղթուի, այնքան ատեն որ զայն ճշմարտութեան սեղանին վրայ բարձր պահող անվհերներ կան: Բարձրացուցէք զայն տաղի մը, աւելուքի մը, գանձի մը, նուագի մը, մեղեդիի մը կենդանի, խորունկ, զգացողական չեչտերով:

— Իսկ դո՞ւք:

— Ես... ես ոչինչ... Դժոխքին եօթը յարկէն ալ անդին քշուեցայ, մարդկային տեսողութեան, լսողութեան, մինչև իսկ երեւակայութեան տակաւին անձանօթ սարսափները տեսայ: ու հոն կորուսի ամէն բան: Թէեւ քիչ առաջ ըսի թէ փախայ, բայց իմ քաջութիւնս չէր որ ատիկա ի գործ դրաւ: Հասկնալի իրողութիւնը այն է, որ դժոխքին վարիչները չփճացուցին անձս, սակայն, երեւակայութիւնս տանջանքի մղող զսպանակը դարձուցին: Օրական հազար անգամ վերադարձ կ'ընեմ, բայց հազիւ ժինչեւ Գեղվանքի ախոռը կը հասնիմ, դժոխքի այս երկրորդ դուռը, ու առաջինը այլեւս տեսնելու նոյն իսկ անկարող վիճակի մէջ՝ կը քշուիմ նորէն քայլ առ քայլ նոյն քստմնելի սարսափներուն, նոյն անաւոր խելագարումներուն աստիճանական յաւելման:

Ինձի համար այլեւս աներկբայ էր, որ հետս խօսողը տարագրութեան եւ կոտորածի ամէնէն անաւոր մէկ ճամբան քալած էր, զարնուած էր, բայց չէր մեռած: Իր պատմութեան այս բարդ արտայայտութիւնը գրաւեց լզիս, մահացուց իմ մէջ նոյնիսկ իր անձն ու անունը իր բնական վայրով գիտնալու թախանձանքիս ուժը, բայց այդքանով անիկա իմ ցանկութիւնս չէր կրնար պարտկել: Կ'ուզէի որ

պատմէր ինծի պարզ, հասկնալի և մանրամասն այն բոլոր դէպքերը, որոնցմէ անցած էր ու կը յիշէր: Կ'ուզէի որ իմ և ինծի պէս շատերուն ազատութիւնը մասին իր ըրած յայտնութիւնը մեկնէր, ըստ այնմ թելադրանքները շատցնէր, լայնցնէր:

Բռնեցի իր դողացող ձեռքը, նայեցայ իր մարմնելու չափ յոգնած աչքերուն, պաղատանքի եղանակ մը փրցուցի, յայտնեցի բոլոր ցանկութիւններս ու ինկայ հայցելու իր գթութիւնը:

Լուռ մնաց և երազողի մը վիճակով դարձաւ ինծի, վերստին գրկեց գլուխս, համբուրեց ու ցնցուեցաւ: Յետոյ, ձեռքի շարժում մը կատարեց, ճակատն ու կուրծքը չափեց: Խափ հանեց թէ ուրիշ անձանք չ'ընկնուի մը կնքուեցաւ: Բան մը չհասկցայ, սակայն տեսայ որ ան ձեռքս բռնեց ու շարունակեց:

— Սիրած եմ քեզ, խօսած եմ քեզի այն ժամանակ, երբ դուն քու ընկերներուդ հետ կը թռուռայիր ոսկի լիճին եզերքները, երբ հայրդ քեզ զօրացնելու հեք կու տար, մայրդ քեզ շէնցնելու շունչ կու տար, եղբայրդ քու կորուվըդ կը հրահրէր, քոյրդ քու հոգեկան վերելքդ կը փայփայէր, սրտակիցդ ճակատիդ խորհուրդը կը դիմաւորէր, ազգականդ ու բարեկամդ քեզի գովք մը կ'ուզէին հիւսել, տիրացուդ ու վարժապետդ կը ջանային քու թռիչքներդ բարձրացնել: Շատ բան խօսած եմ քեզի, երբ դուն կը սլանայիր դէպի կեանք, դէպի մեծութիւն՝ ընթացող ժամանակի ուժով: Շատ բան խօսած եմ նոյնպէս եղբայրներուդ, որոնք չեմ յիշեր այժմ, որովհետեւ դանոնք յիշելու կարողութիւնս ծուէն ծուէն եղած է: Հիմա, թերեւս անձանք Սատուած մըն է որ քեզ ինծի ղրկեց, որպէսզի նոր բան խօսիմ . . . Այո՛, որպէսզի նոր բան խօսիմ, նոր ողբերգութիւն մը, երկինք սասանեցնող նոր ողբերգութիւն մը պատմեմ վերջին անգամ իմ այն լեզուով, որ տարիներու յոյսը սերտել է և կորովը քարոզել է չղադարեցաւ երբեք:

Իր պատմութեան այս նախաբանին լեզուն որքան սալ

հուն էր, նոյնքան զգալի կը դարձնէր այն տիրական ուժը՝ որ կը ձգտէր իր մէջ խտացնել հետզհետէ կեանքի մթութիւնը: Ուղեցի դէմ կենալ, բայց անիկա կանխեց, աւելի ճիշդ՝ սաստեց որ լռեմ և շարունակեմ ունկնդրել:

1920-ին, նոր ազատուած Կարնեցի, Նրգնկացի, Տրապիզոնցի, Բղեցի, Բալուցի, Չարսանհաքի, Բաբեդցի եւ Տեղացի որբերու խումբ մը: Լուսանկարուած՝ Խաբեբդի Ազգ. Առաջնորդարանին կիսաւեր պառն թակ, համբուրուելէ եւ երգմնելէ վերջ:

— Ծովեցի ես, այնպէս չէ՞:

— Այո՛, եւ դուք ըսիք: Դրա կը ճանչնաք:

— Կը յիշե՞ս երէկի թողութեան ընկերներուդ հետ, որոնցմով կը փորձէիր օր մը բրոնզ դառնալ:

Կարկամեցայ:

— Շատե՞րեմ մէկը, խարանուժի ճառագայթն ունեցողներէն մէկը պիտի ըլլաս, մինչեւ որ կորուստը վերագրուինուի: Այնպէս չէ՞:

Լոցի:

— Կը հասկնա՞ս ըսածներս:

— Պէտք է երեւակայէ՞ք որ ես աղքատ զիւղացիի մը զաւակն եմ, և թէ տարիք ու միջոց հնարաւորութիւն չեն տուեր բարձր մտքեր մարտելու չափ մտային կարողութիւն ձեռք բերել: Հետեւաբար, եթէ պարզ լեզուով խօսիք ինձի, անշուշտ պիտի հասկնամ ձեր բոլոր ըսածները:

— Ճիշտ է: Պէտք է պարզ խօսիմ, որպէսզի կարողանաս լաւ հասկնալ, որպէսզի կարենաս հետզ տանիլ:

Լոցի նորէն, և սպասումս ճեղքուածք մը դարձաւ այս անգամ, ուր զարհուրանքը բազմակերպ թեւեր ունէր: Մինչ ինքը, կը հասկնայի որ կը չարչարուէր գլխահակ, ու յիշողութեան մը տիրանալու խորհուրդը կը չափէր նւազած մրմունջներով:

* *

Իմ անհամբերութիւնս լարուած աղեղ մը դարձաւ: Բայց անիկա ինձմէ աւելի շուտ ձայն առաւ եւ հարցուց.

— Թլկատինցին կը ճանչնա՞ս:

— Լուսանկարը տեսած եմ. մտիկ ըրած եմ անոր մասին տրուած դասախօսութիւն մըն ալ: Հասկցած եմ թէ ան մեծ ուսուցիչ մըն էր և ունէր բացառիկ գրագէտ մը կոչուելու լաւագոյն կարողութիւնը:

— Աւելին...

— Աւելին այն եղաւ որ, անոր մասին խօսուած գովեստները հետզհետէ շատնալով գրաւեցին իմ մանկական հիացումս: Ատոր համար, օր մը, երբ ըսին թէ Թլկատինցին

Ծովք պիտի գայ, առաւօտ չատ կանուխ տունէն ելայ գաղտուկ, գիւղէն դուրս գացի, բաւական հեռացայ, և հոն, քաղքին ճամբուն վրայ, զուր տեղը սպասեցի անթի ծառաւ մինչեւ երեկոյ: Կը խորհէի թէ երբ Թլկատինցին անցնի մօտէս, ինքնիրմով պիտի ճանչնամ շուտով, պիտի զարմանամ անոր արտաքոյ կարգի երեւոյթին, թո՛ւք մը պիտի ունենամ, պիտի մեծնամ, պիտի ընդարձակուի միտքըս, պիտի զօրանայ սիրտս, և յետոյ, գիւղ դարձիս, զիս տեսնողին զարմանքը պիտի գրաւեմ, ու յաղթականի հպարտութեամբ պիտի յայտարարեմ թէ՛ ես Թլկատինցին հետայ ամենեղ առաջ:

Բայց դժբախտաբար ո՛չ միայն երեւակայածիս պէս մէկը չտեսայ, Թլկատինցին չճանչցայ, այլև, տուն դարձիս, հիասթափումի այդ ցաւս քանի մը անգամ կրկնուեցաւ հօրս տուած անարգանքին և ձեռն տակ, ինձ հայր... կը սիրէր գրել-կարդալը, սակայն յաճախ կը պատմէր թէ թուանշան մը անգամ սովբելու պատեհութիւն չէր ունեցած: Չմեռուան կիրակի առաւօտները կանուխէն կ'արթնցնէր դիւ և կը ստիպէր որ մուժմուլացող ձրագին առջեւ կանոն մը Սաղմոս կարդամ ու յետոյ եկեղեցի երթամ: Ես իմ կարգացածէս ոչինչ կը հասկնայի: Ինքն ալ չէր հասկնար, և ուր որ կը խորհէր թէ քիչ մը լաւ կարգացի, գլուխը կը չարժէր ձայնաւոր հնչուքի մը հետ: Ու երբ կը թողէի ընթերցման շարունակութիւնը, կը հարցնէի իրեն այդ ձեւ չարժեմներուն պատճառն իմանալու, կը զպացնէր որ չէր հասկնար. բայց բարի հօր հեղինակութիւնը բանեցնելու համար կը պատասխանէր. «Կարդա՛, ձագուկս, կարդա՛: Մեր մեղքերուն համար կը խօսի...»: Ինձ հայր... չէր հասկնար թէ չէի ուզեր կարդալ զայն: Եւ խեղճ հայրս չհասկցաւ այդ օրն ալ տունէն ու ճաշերէն բացակայելուս պատճառը. խորթ մօրս չար գրողներուն տակ անգութ դարձաւ ու անտեղեակ մնաց սրտիս գինովութեանը:

Այս կերպ պատասխանիս վրայ, անիկա ձախ ձեռքով շոյեց գլուխս, աջ ձեռքով սեղմեց իր շրթունքները, և եր-

կարեց չեշտաւոր նայուածք մը ինքն իր դէմ: Հասկցայ թէ ուզեց ժպտիլ՝ բայց չկրցաւ, ուզեց խորհիլ՝ բայց յուզուեցաւ ու նոր հարց ըրաւ.

— Կը ճանչնա՞ս փրոֆ. Յովհ. Պուճիգանեանը:

— Այո՛, Եփրատ Գողթնի փիլիսոփայութեան դասընթացքի փրոֆէսէօրն էր, կը կարծեմ: Խօսքն ու ձայնը չեմ լսած, բայց տեսած եմ զինքը իր ետեւէն:

— Չեմ հասկնար: Ի՞նչ ըսել է «ետեւէն տեսնել»:

— Պատերազմի նախորդ տարին, Աստուածածնայ վերջի տօնին, ա՛խ, երբեք չեմ կրնար մոռնալ որ դարձեալ չէնցած էր մեր գիւղը հազարաւոր ուխտաւորներով: Երկինքը չող ունէր, լուսախաղ լճակը անոնց գեղածիծաղ ճլուրջութիւններուն կ'արձագանգէր: Եթերէն հոսող գունաւառ բերեղներուն տակ ժպտը պար ունէր, հալած երանգներու վրայ կը թաւալէր, և կը հրահրէր իմ մանկական զերազգած հոգին ուժգնօրէն: Մարդկային բազմազեղ շարժումներու, բազմաձև ձայներու, բազմախորհուրդ արտայայտութիւններու գեղեցկութեանց առջեւ երանութեան քաղցրութիւնը կը զգայի, և հոգեկան լեցուն հրճուանքով կը ցատկէի տեսարանէ տեսարան:

Հին գիւղին, լճակին ջուրերուն բարձրացումէն թաղուած Ծովք գիւղին աղբիւրը, որ կը կոչուէր Գեղնաղբիւր, ահա յանկարծ կեցուց զիս: Գամուեցայ անոր զիմաց թեւաւորուող ու լայն տարածութիւն մը հաճելի դարձնող ուռնիներէն մէկուն: Քաղքենի երեք աղջիկներ, իրենց նուրբ կեցուածքներով, ճկուն շարժումներով, հեզահամբոյր նայուածքներով աղբիւրին հետ կը խաղային ու անոր պայծառութիւնը կը կրկնապատկէին: Նոր ծով մը, ժպտի ծով մը, ուր աչքերս թեւ կ'առնէին, կը լողային: Անոնք սակայն, շուտով տեսան զիս, թողուցին իրենց խաղը, նայեցան ինծի, նայեցան իրենք իրենց, ուշադրութեան աօրին իմ արտաքին վիճակս, որ կոկիկ չէր, որ աղքատ էր, որ գիւղացի անկարող ծնողքի մը զաւակն ըլլալուս վկայութիւնը կը պարզէր: Նայեցան ինծի, խօսեցան իրենք ի-

րենց, յետոյ ծիծաղեցան, հեգնեցին, թէ ոչ խղճացին: Բան մը չհասկցայ, որովհետեւ հոգևով, սրտով, ամբողջութեամբ ես տարուած էի անոնց երեւոյթներուն սքանչելի գեղեցկութիւնները դիտելով, որովհետեւ կ'ուզէի զանոնք համարել ծովէն ելած յաւերժահարսեր կամ երկինքէն իջած սրբուհիներ: Ու այն պահուն, երբ անոնք կ'ուզէին ինծի հետ խօսիլ, կ'ուզէին կարկանդակի նմանող փոքրիկ քաղցրեղէն մը տալ, կ'ուզէին զիս ուրախացնել, ահա երկու վայելչօրէն հագնուած մարդիկ եկան, բարեկեցին աղջիկները ու անցան: Վերջինները, պերճացած համեստութեամբ մը ընդունեցին շնորհուած բարեկները, յետոյ լռեցին, նայեցան անցնողներուն, աջ կողմինը փրոֆ. Յովհ. Պուճիգանեանն ըլլալուն վկայութիւնը տուին, և յայտնեցին իրենց ունեցած հիացումը անոր անվիճելի կարողութեան հանդէպ: Մէկզմէկու կատարած աղջիկներուն վկայութիւնը, որ հասաւ ինծի, հին զմայլանքի հաճութեան մէջ դարձուց զիս ալ, դիտելու յիշալը իր ետեւէն:

Պատմութիւնս ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ: Կարծեցի թէ փոփոխութիւն մը մտցուց իր մտածումի եղանակին մէջ, բայց կարծիքս ի գուր անցաւ, որովհետեւ, անիկա իր գլուխը վեր բարձրացուց, երկար ու լեցուն շունչ մը քաշեց, կուրծքը ուռեցուց և բացազանչեց խելացնորի մը կուշաով. փրոֆեսէօր...

Իր այս անդ ու մորմօքիչ բացազանչութեան առջեւ լռեցի և խոնարհեցայ:

* *

Լռութիւնը նորէն ինք խզեց փութով և հարցուց.

— Խարբերդի Առաջնորդ Պատկ Ծ. Վարդապետը տեսա՞ծ ես:

— Այո՛, տեսայ զայն օր մը մեր եկեղեցիին մէջ, բայց ոչ մօտէն: Մանկութիւնս պատրուակելով թոյլ չտուին ինծի որ գոնէ անոր պատկառանքի շուքէն անցնիմ: Աւելի ճիշտը,

արժանի չդարձուցին զիս, որովհետեւ կարող ընտանիքի մը զաւակ չէի: Այս արգելքին առջեւ յուզուեցայ, ժամերգութիւնը դեռ չլրացած դուրս ելայ եկեղեցիէն և լացի այն սրտով՝ ինչ որ լացիր էի Արղնիի Բարձրահայեաց վանքի Առաջնորդ Եզրաս Ծ. վարդապետին զգեստաւորման ասին: Այս վերջի պարագային ալ, երբ իմ ընկերներս բոլորն ալ արարողութեան չափիկ հագած էին ու տիրացուներուն հետ պատրաստուելու էին հետեւելու յիշեալ պատարագիչին, որ դպրոցէն եկեղեցի պիտի անցնէր, զիս ետ հրեցին, չթողուցին որ նայնիսկ հանդիսատես ըլլամ, պատճառաբանելով թէ մաքուր ու կոկիկ չեմ:

— Այո՛, ճիշտ է, կարող ընտանիքի մը զաւակ չէիր: Խորթ մօր մը, ցարճամիտ մօր մը անհոգութիւնն ալ յաւելուած մըն էր, որ քեզ քու բաղձանքներէդ զրկելու պատճառ կը դառնար: Իրաւ ըսիր, իրաւ ըսիր նաև թէ պատկառելի էր Պսակ վարդապետը, եւ սակայն, ի՞նչպէս պէտք է մօռնալ այն աղտոտ ապսակը, որ զայն թաւալեցուց ախոռի աղբերուն մէջ:

Խորհեցայ թէ սկիզբ դրաւ իր պատմութեան, ուր պիտի յայտնուէր նաեւ իր ինքնութիւնը, թերեւս իմ գիւղիս, իմ ծնողքիս, իմ մանկութեանս ծանօթ ըլլալու պարագաներն ալ: Բայց ո՛չ, Ան, ահա՛, բռնեցքի զօրաւոր հարուած մը իջեցուց իր կուրծքին, գլուխը ցնցեց ուժգնօրէն, մարմինը յանձնեց խորունկ դողի մը, և գունափոխուած աչքերու արտասովոր նայուածքի առջեւ վրէժի կանչ մը արձակեց, որուն չեչաերը երկար գալարումներու մէջ նուաղեցան իր արտայայտութիւններու միւս երեւոյթներուն հետ: «Հէ՛յ վա՛խ, խենթեցաւ» ըսի և նոր շուարումի մը յուզեմին մէջ ինկայ: Ուղեցի չարժու մը ընել, բայց ահա ձեռքս նորէն բռնեց ու նոր անուն մը տուաւ: Չէի ճանչնար: Երկրորդ մը յիշեց, ան ալ չէի ճանչնար: Երրորդ մը, չորրորդ մը, չարունակեց չարքը որ կարծեմ թէ մինչեւ տասնի բարձրացաւ: Անոնց տուած տիտղոսներէն յայտնի էին որ բոլորն ալ ուսուցիչ, փաստաբան, քաղաքական ժողովի անդամ, հասարակական գործիչ եւ այլ երեւելի մարդիկ էին, որոնց և ոչ մէկը ինծի ծանօթ էր դժբախտաբար:

Խմբանկար Խաբըրդի Նփրաս Փոլեկի փոփոխութեանը և ուսուցիչներուն, 1914-ին:

(Ստորեւ՝ յիշեալ Փոլեկին շէնքերը եւ Ս. Յակոբայ բաղին մաս մը, ուր կ'երեւայ համանուն եկեղեցին եւ անոր կողքին բարձրացող Թլկաթիցիին վրժարանը:

— Այդ ամէնը քեզի հետ էին:

— Այո՛, ինծի հետ էին այն օրը, երբ սկսանք այլեւս մահուան տրտմութիւնը չափելու կարող ուժ մը փնտռել Գեղվանքի ախոռին մէջ:

— Ի՞նչպէս զգացիք այդ տրտմութիւնը, — հարցուցի, և տղայական պարզամտութեամբ մը ջանացի ընթացք տալ իրեն, որպէսզի չարունակէ իր պատմութիւնը, ըսէ իր ըսելիքները: Իմ ջանքս ի դուր չանցաւ այս անգամ: Ան, անկիւնաւոր նայուածքի մը մէջ գլուխը երեքցուց ու այսպէս պատմեց.

«Գեղվանքի ախոռին մէջ, երեկոյ մը, երբ սովորական խօսակցութեան դառնութիւնը կ'ուռնար վերստին, ու բոլոր բանտարկեալներս մէկգմէկու աչքերուն մէջ անձանթ ուժ մը փնտռելու ձեւեր կ'առնէինք, փրոֆ. Յ. Պուճի-զանեան խորասուզուող նայուածքի դարձ մը ըրաւ եւ ըսաւ. «Այլեւս պարզ է որ մենք ջարդուած պիտի ըլլանք մէկ երկու օրէն: Մեզի հետ կը փճանայ նաեւ մեր չափահաս սերունդը ամբողջովին: Իսկ մնացեալներն ալ եթէ չընա՛նջնջուին, Աստուած գիտէ որ մեռնելու աստիճան պիտի չարջարուին ու գերեզման մտնել պիտի ուզեն: Ասոր պատճառնեւ ըուն վրայ խօսելու ատենը անցած է դժբախտաբար: Ամէն հարց պարապին կը կրթնի այսօր, եթէ ուզենք ծեծել: Միակ բան մը կայ որ չենք կրնար չխոստովանիլ, ան ալ այն է որ լազալին ինքնապաշտպանութեան դադարարը սիրեցինք, փարեցանք անոր աշխուժօրէն, բայց չկրցինք զայն իրագործելու եղանակները սորվիլ հարկ եղած կերպով»: Թըլկատինցին չժխտեց ու աւելցուց. «...Անոր համար որ յեղափոխութեան ուսումը իւրացնելու ժամանակ չունեցանք, Այսինքն ընդհանուր պատերազմը շատ շուտ սկսաւ և խեղդեց մեր ազգային շարժումը իր նախաքայլերուն մէջ»: Մեզմէ մէկը, որ ըսիր թէ չես ճանչնար, հարց ըրաւ. «Քանի որ յեղափոխութիւնը չէինք կրցեր սովորիլ դեռ հարկաւոր կերպով, ապա ուրեմն ինչո՞ւ թոյլ կու տայինք մենք մեզի շատ անգամ բարձրադասակ արտայայտելու մեր դժ-

գոնութեան խորունկութիւնը թուրքին դէմ, ըլլայ դպրոցական հանդէսներու ատեն, ըլլայ ազգային տարբեր ցոյցերու ժամանակ, ինչո՞ւ շատ յաճախ նկատի չէր առնուեր նոյնիսկ հեղինակաւոր թուրք անձներու ներկայութիւնը»...

«Այդքանը դիւրին չէր չյայտնել, քանի որ տենչաւառ սրտով կ'աշխատէինք նոր սերունդ մը, իր պատիւը, իր արժանիքը պաշտպանելու կորովի նոր սերունդ մը պատրաստել: Բայց, ես ալ կը համոզուիմ թէ ինչ որ ալ ըլլար, դիմադրելու մեր որոշումը պէտք էր վճռական դարձնէինք ճիշտ այն օրերուն, երբ զինահաւաքութեան յայտարարութիւններ կատարուեցան: Ազատատենչ կեանքի ոգեւորութիւնը խլրտացնող յանդուգն կտրիճի մը արտասովոր արիութիւնը կը յիշեցնէ ինծի այն երիտասարդը, որ իր ձայնը բարձրացուց Ազգ. Առաջնորդարանի մէջ գումարուած մեծ ժողովին: Կ'ուզէր սպաննել Առաջնորդը, երբ այս վերջինը Պատրիարքարանէն եկած հրահանգներուն եւ կուսակալին տուած խաբէական խոստումներուն վրայ հիմնուելով, կը թելադրէր որ զէնքերը յանձնելու որոշումներուն ընթացք տրուի խաղաղօրէն: Անարձագանգ մնաց նոյնպէս ընկեր կարոյի կանչը բանտին խորէն», վրայ բերաւ ու՛րիչ մը, որ նոյնպէս չես ճանչնար» (*).

(*) Վերապրողներ վերջէն կը պատմէին քէ. Հիւսեյնիկցի յիշեալ երիտասարդին հետ նաեւ ուրիշ երիտասարդներ բարձրադասակ կը բողոքէին գեմքերը յանձնելու համազգային ժողովին որոշումներուն դէմ, բացատրելով զայն իբրեւ մահը հայ ժողովուրդին: Նոյնպէս կը պատմէին քէ. րնկեր Կարօ, այլ եւ այլ պատեհութիւններով շարունակ բանեմ գրաւոր հրահանգներ կ'ընէր, որպէսզի հալ կազմակերպութիւնները դիմադրեն, յեղափոխութիւն յարուցանեն, քապանեմ դէմ կեցողները, գրաւեմ բանք, ինքն ու իրեն հետ բանտարկուած րնկերները գործի տեղ դարձնելու համար:

Կ. Խ.

«Հէնց այդ կէտն էր ամէնէն էականը, որ պէտք է ուսումնասիրուէր մեր կողմէ լաւ կերպով, և այդ ուսման աէր դառնային շատեր, որպէսզի, երբ մէկը ծուղակն իյնար, միւսը շուարումի ճամբայ չունենար ու գործի անցնէր առանց ստատմանիւ: Յեղափոխութիւնը նպատակ է, ոչ թէ վարմունքի գործ: Այդ ուղղութեամբ, զժգտաբար չ'որոշացանք մեր գլխացումները մարզել բուարար չափով, չկարողացանք նոյնիսկ անոր զաղանիքի գիտութեանը ընտանենալ, և մինչև իսկ թուրք ժողովուրդի անգթութեան հոգեբանութիւնը հիմնապէս սերտելու զանցառութիւնն ունեցանք: Թուրքը թուրք է, կեդրոնական Ասիայի զաշտագետներէն ձնունդ առնող ցեղերուն ամէնէն բարբարոսը թերեւս, որ վայրենի հոգեւոր պէս մէջտեղ ելած ու ջալդած, կոտորած և աւերած է այն բոլոր երկիրները, հովիտներն ու քաղաքները, ուրկէ անցած է: Բազմաթիւ ծաղկեալ ոստաններ և երկրագործական մեծ աղագբնակչութիւն ունեցող նահանգներ գիտենք, որոնք փճացած են թուրք ժողովուրդի խռովումէն և կատարած անգթութիւններէն: Իրենց ուժին, արշաւանքին, հարստահարութեան բովանդակ պատմութիւնը պայծառ կերպով կը յայտնէ, թէ թուրքը բնաւ չէ կրցած ըմբռնել որ յաղթուած ժողովուրդ մը կենդանի է եւ զերիէ տարբեր բան է»: Ըսաւ թլկատինցին:

«Կը կարծէք թէ այլեւս յոյս չկայ մեր ազատութեան»:
հարցուց երրորդ մը:

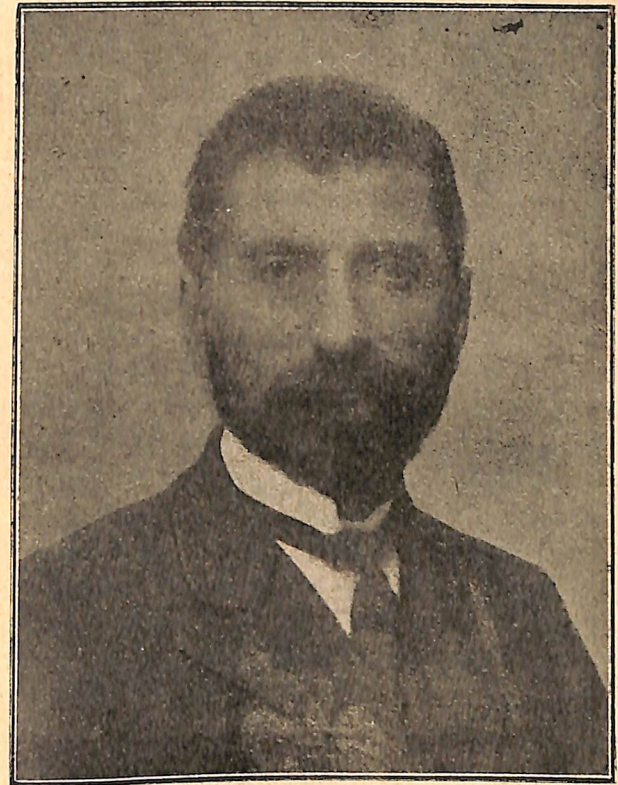
«Յոյսը Աստուած է, բայց պէտք է համոզուիլ թէ մահէն զատ ուրիշ բան չկայ մեր առջեւ, եւ երանի թէ այդ մահն ալ անմիջական կոտորումի արդիւնքն ըլլայ»: պատասխանց փրոֆէսէօրը:

«Ու ահա սոյն պարագային զինուոր մը դուռը բացաւ և ձայնեց:

«— Ուսուցիչ թլկատին էֆէնտի:

«Յուզումը մոլեգնորէն բարձրացաւ մեր մէջ նորէն: Թլկատինցին շուարումի անորոշ մղմով մը արձակեց:

փրոֆէսէօրը աչքերը վեր առաւ, բայց չկրցաւ նայիլ ու կախեց զանոնք լացի մէջ: Խուլ շիւան մը ախոռին մէջ ուռեցաւ: Թլկատինցին մնաք բարի: Թեւ մը լերկարեց:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
(ԹԼԿԱՏԻՆՅԻ)

աջ ձեռքը կուրծքին տարաւ ու դռնէն դուրս ելաւ: Տասը վայրկեան չանցաւ, անիծեալ զինուորը նորէն ստուերեց ախոռին շէմքին վրայ և կանչեց:

«— Պուճիգանեան փրոֆ. էֆէնտի:

«Լուսթիւնը կարծրացաւ, աչքեր վարանեցան ու քամուեցան մղմղուկի բազմաձեւ արտայայտութիւններ: Փրոֆէսէօրը ինկած նայուածքի մը տակ գնաց: Անոնց հետեւէն ղրկած մեր աղօթքը դուռը չհասած չնչահեղձ եղաւ ախոռին տրտմութենէն:

Մեր աչքերը չէին բացուած տակաւին, մինչ չարաշուք ձայնը նորէն մոլտաց դրան մէջ և զիս կանչեց այս անգամ:

«Բա՛լ ըլլանք, հաւատալով թէ մեր մահը մեր որդիներուն կատարելիք դատաստանին վճռական զօրութիւնը պիտի ըլլայ: Բա՛լ ըլլանք գալող աշխարհին համար, ուր հարկաւ մեր ձայնը իր գեղեցիկ տեսիլքը պիտի իրականացնէ: Չէ՞ որ իրաւունքի հերոսները վախ չունին», ըսի ու բախուեցայ:

* *

Դրան առջև, երկու ուրիշ զինուորներ զիս սուիններու մէջ առին և տարին սպասման սրահ մը: Զինուորներէն մէկը քովի ս նեակը մտաւ, շուտով դուռս եկաւ, հրամայեց ինձ որ ներս անցնիմ, Հպատակեցայ: Ներսը վարի մէկ անկիւնը, Թլկատինցիին կապած ու նետած էին գետին: Անոր մօտ, հակառակ կողմի վրայ կապած էին փրոֆէսէօրը, որ չգիտցայ թէ ինչո՞ւ շուրջն անգամ չէր նայեր: Երբ ներս մտայ, երբ տեսայ զանոնք յիշեալ վիճակով, երբ տեսայ զիմացի դահիճներուն կարգը, աչքերս մէկ անգամէն լեցեւեցան սոսկումներով: Վախի՞ թէ յուզումի, տանջանքի՞ թէ մոռացումի: Չեմ գիտեր: Սակայն, գիտեմ որ սենեակ մտցնող զինուորը զիս յանձնեց երկու գորշագոյն հագուած ուրիշ զինուորներու, որոնք թեւերէս բռնելով ցնցեցին, ապտակեցին, քաշկռտեցին ու տարին հոն, ուր բոլորուած նստած էին մէկ քանի աղաներ և ոստիկաններ: Անոնց մէջ էր տեղւոյն գարշելի միւսիւրը, որուն կողքին՝ հրամանատար

րի տեղ առած էր ինծի ծանօթ աստիկանապետ մը: Այս վերջինը զիս տեսնելուն պէս, դե դարձաւ, ծիծաղեցաւ, լըջացաւ, չիջեցաւ, պոստեց յօնքերը, աչքերուն սարօրինակ ձեւը տուաւ, մտերմութեան շարժումը խեղդեց. նայեցաւ վարի զոյգ զոհերուն, ծուղակ լարողի խորամանկութիւնը կատարեցուց, սրիկայ բարեկամ դարձաւ ու հարցուց:

«— Դուք զիս կը ճանչնաք, այնպէս չէ՞:

«— Այո՛:

«— Հետեւաբար, մենք բարեկամներ ենք: Ու կ'ուզեմ որ բարեկամաբար ձեզի հարցնեմ թէ չէ՞ք ուզեր որ ձեր ընտանիքին մօտ վերադառնաք:

«— Մեր կամքով չէ որ հոս եկած ենք. էֆէնտի:

«— Գիտեմ որ ձեր կամքով չէ: Եւ ես քաղաքէն հոս իջած եմ, որպէսզի եթէ կարելի է հնարաւոր դորձնեմ չերկարելու ձեր այս ճանապարհը: Բայց պէտք է համոզուիք թէ ասոր համար մէկ միջոց կայ միայն: Ան ալ ձեր անկեղծութիւնն է: Մենք գիտենք որ ամէն բարեկամ սխալներ կ'ունենայ իր բարեկամին հանդէպ: Ասիկա մարդկային է և շատ լաւ հասկնալի: Բայց ճշմարիտ ու մեծ բարեկամներ ճանչցուած են միայն անոնք, որոնք հարկաւոր պարագային գնահատած են դիմացիին վեհանձնութիւնը և իրենց սխալները խոստովանած են հեշտիւ: Հետեւաբար, կը սպասեմ որ դուք ձեր բարեկամութեան անկեղծութեան մէջ պատմէք ձեզի ծանօթ ճշմարտութիւնը այն հայ յեղափոխականներու մասին, որոնք ծրագրած էին ապստամբութիւն մը պայթեցնել ու քսանեչորս ժամուան մէջ նահանգին բոլոր պետական շէնքերուն մէկ մասը այրել, իսկ միւս մասը ձեռքի տակ առնել:

«— Գոնէ ինծի համար, կը խորհիմ որ ատիկա երբեք չի կրնար ճշմարտութիւն մը ըլլալ:

«Ծիծաղեցաւ ու հեգնեց:

«— Որովհետեւ բարեկամութեան դիմակի տակ չարութիւն պարտկած էք ձեզի դէմ: Որովհետեւ ապերախտութիւնով ձայնքան լեցուած էք որ...»

«Ու կեցաւ, ու դադրեցուց նախատինքի այս եղանակը՝ Դարձաւ, նայեցաւ միւսիւր ին, նայեցաւ անոր ժիր ու սեւեռուն, շարժուն ու տարօրինակ։ Ի՞նչ կարդաց ուստիկանապետը միւսիւր ին աչքերուն մէջ։ Չարագործը կը հասկնայ չարագործի նայուածքներուն ձեւերը։ Անիկա յետոյ իր շուրջիններուն վրայ տարբեր աչքի դարձ մը կատարեց ու նորէն հարցուց։

«— Կը կրկնեմ. պէտք է գիտնաք որ քողաքէն մինչեւ հոս գալու մեր յողմութիւնը՝ ձեզի բարիք ընելու սրտով է որ յանձն առինք։ Մենք եկած ենք փրկելու ձեր կեանքը ամէն տառապանքէ և նեղութենէ։ Մենք որքան ալ յուզուինք, սրդողինք, բարկանանք, ճշմարիտ է որ չենք ուզեր մոռնալ մեր և ձեր տարիներու բարեկամութիւնը, և ըստ այնմ, կը խորհիմ թէ սխալ չէ եթէ փոխադարձ վայելուչ վերաբերում մը սպասենք այսօր ձեզմէ։ Պատմեցէք մեզի, թէ ի՞նչ համարումներու տակ որոճացիք ու կազմակերպեցիք վերոյիշեալ փլանը։ Որ այժմ կառավարութեան ձեռքն է, և զայն գործնականացնելու համար ձեր պատրաստած թնդանութիւնը, ուսմբերն ու զէնքերը ո՞ւր պահած էք։

«— Ինձի բոլորովին անձանօթ բաներ է որ կը հարցնէք, պէյ էֆէնտի։ Կ'աղաչեմ որ ձեր բարեկամական ըզգացումներուն դիմէք և չստիպէք զիս որ սուտ բաներ խօսիմ։

«Իմ պատասխանէս կատղեցաւ, ոտքի ելաւ, և վայելչութիւն փնտռող շունը այնպիսի զօրաւոր ապական մը իջեցուց դէմքիս, որ անոր տեղը կը ցաւի դեռ։ Ապականին վերայ աւելցուց նաեւ կրունկի երկու հարուածներ, ու հրամայեց զոյգ զինուորներուն, որոնք բրտօրէն կապեցին զիս, կապեցին ոտքերս և քաշեցին կռնակի վրայ, տարին ձգեցին Թլկատինցիին մօտ։

«— Եթէ ձայն մը հանես կամ ընկերներուդ սեւէ մէկուն ախարկ նետես, կը վերջացնենք կեանքդ ամիջապէս, — պոռաց ինձի կատղած ժանիքով, կրճառող ակռաներով, ու դուրս ելաւ, նոր հրահանգ տուաւ, նորէն ներս անցաւ։

«Ժամանակը չատ չ'երկարեց, ուրիշ մը բերին, ներս անցուցին, ճիշտ ինձի պէս։ Միեւնոյն չար դեւը, ինձի ըրած միեւնոյն հարցումները կրկնեց նորեկին և աւելցուց։

«— Մեր կառավարութիւնը գտած է որ, Մալաթիայի մէջ հայ յեղափոխականները կարել տուած են 15 հազար զինուորի հագուստներ, որոնց տասը հազարը խարբերդի կը վերաբերին։ Ձեր հոգեւոր առաջնորդ Պսակ էֆէնտի Տէր խորէնհանը, իր շուրջիններով յանձն առած էր այդ հագուստներուն թիւը խարբերդի համար բարձրացնել 20,000ի, որպէսզի յեղափոխութեան օրը, յանկարծ սոյն համազգեստով 20 հազար յեղափոխականներ, իբրեւ երկիրքէն իջած բանակներ հրապարակ ելին և սարսափեցնեն թուրք կառավարութիւնն ու թուրք ժողովուրդը։ Ձեր Մարտիրոս էֆէնտին ի՞նչքան ծանօթ կը պահէր ձեզ այս խեղդոյն։

«— Այդ կերպ պատմութիւն մը նոր կը լսեմ։

«— Այո՛, որովհետեւ ուխտած էք, և համաձայն այդ ուխտին, գերեզմանին դրան առջեւ անգամ յայտնի կ'ընէք թէ թուրքերուն հետ հաշտ չէք, և անոնց բարիքներն ու զոհողութիւնները կ'ուզէք ոտքի տակ առնել։

«— Կ'ուզեմ արդար մնալ։

«— Այո՛, կ'ուզէք արդար մնալ... Բայց մենք ճշտած ենք որ յիշեալ 20,000ոց յեղափոխական բանակին մէջ հրամանատարի պաշտօն մըն ալ դուք ստանձնելու հաճութիւնը ցոյց տուած էք։ Մենք այս բոլորը գիտնալով մէկտեղ դեռ կ'ուզենք որ մեր զուխներուն վրայ պահենք ձեզ։ Սակայն, քանի որ այդ բարձրութեան վրայ փոխանակ ազդուելու, փոխանակ երախտագիտութեան վերադառնալու, կը շարունակէք նորէն ուրանալ ու մեզ խաբել, վար կը նետենք ձեզ այդ բարձրութենէն, մեր ոտքերուն տակ կ'առնենք և կը բզկտենք», գոռաց, և հրամայեց որ զայն ալ մեր վիճակին դարձնեն։ Ու երբ ան ալ կապեցին, անկիւն մը նստեցին, նոր հրաման եղաւ։ Թլկատինցիին քաշկոտեցին, ատեան տարին, մերկացուցին, հրեցին, հրմըշկոտեցին, աջ կողմի վրայ թաւալեցուցին։ Ուստիկանապետը

խարաղան մը առաւ, ոտքի ելաւ, անոր հետեւեցաւ միւսիւր կոշտող երկրորդ սեւաւորը, որոնք ինկած զոհը առջև առին, նախ մղտեցին, յետոյ անպատկառ աչքեր ունեցան, խաթարուած սրիկայ դարձան, հեղնեցին, վաւաչոտ ծիծաղ մը բռնեցին և հարցուցին.

«— Դա՞րձեալ չես ուզեր խոստովանիլ, չե՞ս ուզեր երբեմնի էֆէնտիւթեանդ վերադառնալ:

«— Եթէ սպաննելու ալ ըլլաք, ճշմարիտ է որ չեմ կրնար ձեզ գոհացնելու չափ պատասխան տալու սուտեր հընարել: Ձեր հարցումները, ինչպէս ըսի առաջ, իմ կեանքի, իմ գործունէութեան ուղղութեանս երբեք չեն մօտենար: Ես իմ կեանքս մաշեցուցեր եմ սերունդի մը կրթութեան գործին մէջ: Իբրեւ թրքահայ, իբրեւ օսմանեան կառավարութեան հպատակ, ես աշխատեմ եմ օրքան հայ՝ նոյնքան թուրք սերունդի դաստիարակութեան: Ես կը սպասեմ որ դուք իբրեւ մարդ, իբրեւ պետական պաշտօնեայ, իբրեւ տարիներու մեր բարեկամները, իբրեւ յաճախ մեզ ծափահարող, մեր գործունէութեան հանդէպ խոր շնորհակալութիւններ յայտնող, ստորագրող ու յայտարարող, այսօր իմ վերյիշումին ամէնէն թեթեւ խիղճը ունենաք գոնէ:

«— Թուրքին խիղճը թուրք է, և ամէն ինչ որ անկէ կը բխի նախ թուրքինն է: Դուք ձեր հայրենասիրութեան մէջ կատղեցաք, ու նոյն կատաղութեամբ կ'ուզէք տակաւին որ մենք մոռնանք թէ թուրք ենք: Շատ բան ուզեցիք կատարել մեզի դէմ, և այդ ամէնուն փոխարէն, մենք, իբրեւ թուրք, իբրեւ պետութիւն ու կառավարութիւն, ստիպուած ենք անողոր ըլլալ այսօր, մինչեւ որ դուք խոստովանիք ձեր դաւադրութեան բոլոր գաղտնիքները: Մեր հարցումներուն կը պատասխանէք միշտ վարժապետական ձկունութեամբ, որոնցմով կը հաստատէք թէ իրապէս դուք մեզ սպաննել աշխատեցաք մեր ցոյց տուած գնահատանքներուն փոխարէն, ու հիմա ալ բնաւ համամիտ չէք զղջալու: Կը մնայ մեզի, ուրեմն, այրել ձեր այն լեզուն՝ որ տարինե-

րով մեր ազգին ու ժողովուրդին դէմ խօսեցաւ, և հիմա ալ դեռ կը յամառի իրողութիւնը ծածկել:

«Գաւառի սրբազան նահապետը գետինն էր, խարաղանի և դաւաղանի չարատանջ հարուածներուն տակ կը տապալկէր, կը պրկտուէր, կը կծկտուէր: Իր ազաչանքները՝ իր թոնգանքներն էին, որ անդամները կը ցնցէին, ու մեր ակռաները կափկափել կու տային...»

«Ներսը դիւային արհաւիրք մը կար որ իր ժանիքները կը զօրացնէր, դուրսը դժոխային կրակ մը կար որ իր երկաթը կը կարմրցնէր...»

“... ու երբ ազատուի՜ք այս մահուան հնոցէն, ու երբ գր-
կնդխառնուի՜ք ձեր եղբայրներուն հետ, իրարու աշխուհիկ
իրարու արձագանգ դառնալ, մի՛ մոռնալ թէ դուք գաղափա-
րէ մը ծնալ, որուն համար ձեր հայրերը երբեք չեն խնայած
իրենց արիւնը, թէ այդ գաղափարի պաշտպանութեան հա-
մար մինչեւ դժոխի իջալ, անոր կրակներուն վրայէն քա-
լեցիք, ու այդ անասելի տառապանքէն նոր կեանքի մտա-
կերպով եւ նւիրանքով համար ոչ մի ժողովուրդ
այնքան բարձր ոգեւորութիւն ցոյց տուած է, այնքան նուիր-
ական զոհեր ունեցած է, որքան ձեր հայրերը: Անոց պայ-
մարը եղած է պայմար մը մարդկային մեծ նուիրումին: Սեր-
տեցէք զայն, եւ այդ միակ մեծ ու անփոխարինելի ժառան-
գութեան դիմեցէք շարունակ, անոր խորհուրդներովը շեղ-
եցէք, զօրացէք անդադար, մինչեւ որ կ'ընեալ Հայ ժողո-
վուրդի գոյութեան սպառնացող Մեծ Իծը ջախջախել:

Այս ամէնը չմոռնալու համար լայնցէք, տարածուեցէք.
Ձեր խօսքերը թող դառնան այն արդար հովերը, որոնց ձայ-
ներուն առջեւ ովկիանոսներն անգամ կը դողան:”

ՀԱՅ ԶՈՀԻ ՊԱՏԳԱՄ, ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՆ ԱՌՋԵՒ

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԷՋԻ ՄԸ ԱՀԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անձանթ Վէլօն այստեղ ընդհատեց իր պատմութիւ-
նը, իր նայուածքին ուղղութիւնը փոխեց, հոգեվարքի ցը-
նորական շարժում մը կատարեց, սրտիս մէջ սարսուռ և
ոսկորներուս մէջ ցուրտ մը սահեցնող նոր հառաչանք մը
դուրս տուաւ, ակառններու սեղմումով աչքերը խօլորնեց և
գլուխը կախելով ճակատը սեղմեց, քիչ մը ատեն ինքն իր
մէջ սուղուելու ձեւ պահեց ու դարձեալ շարունակեց.

«Այո՛, որդիս, ուժ չունիմ, դիմացող սիրտս ալ պակ-
սած է ինձի, բայց հասկացողութեան գերակայութիւն մը,
որ դեռ գոյութիւն ունի, կը ստիպէ որպէսզի շարունակեմ
պատմութիւնս, ջանամ աւարտել դայն, քեզ յանձնել, ու
դուն, երբ օր մը ազատութեան ձայնը լսես, լեզուդ բաց-
ուի, խօսելու և պատմելու կարող ըլլաս, չմոռնաս որ երբ
դուրսի գինուորները, կրակին վրայ կարմրած բարակ եր-
կաթը ներս բերին, Թլկատինցիին լեզուն այրելու գործին
սկսան, փրփփէսէօրը չդիմացաւ և բացադանչեց անկիւնէն.
«Եթէ դուք մարդ էք, որպէս մարդ զգացէք և մեզ մի՛ տան-
ջէք, եթէ որոշած էք մեզ մեռցնել, անդրադարձէք օր մը
ձեզի հասնելիք մահուան երկիւղին և մեզ խաղաղութեամբ
սպաննելու եղանակէն մի՛ հեռանաք: Ամէնէն ստորին սիր-
տը և խաթարուած բանականութիւնն անգամ չի կրնար
դիմանալ ձեր այս բարբարոսութիւններուն: Հայերը դա-

րերով տքնած են ի խնդիր թուրք ժողովուրդին զարգացման, բարգաւաճման: Դո՛ւք, պարոն ոստիկանապետ, պարոն պաշտօնեաներ և աղաներ, դո՛ւք, իբրեւ ազնիւ թուրքեր, ո՛չ միայն պէտք է ուրանաք ձեր պատմութիւնը, ուրկէ վար իջած է ձեր էութիւնն ու գոյութիւնը, այլեւ մարդկօրէն պէտք է յիշէք մեր տարած ուղղակի և անուղղակի աշխատանքերը ձեր սերունդին կրթութեան և վերելքին: Աշխարհի վրայ ո՛չ մէկ նայուածք, ո՛չ մէկ զգացում, ո՛չ մէկ շարժում պիտի ներէ ձեզի՝ երբ դուք ձեր մտքի բարերարները այսօր կ'ուզէք բղկտել այնպիսի չարչարանքներով, որոնց առջեւ մարդկային պատմութեան մէջ սոսկումնաբերով արձանագրուած հին Հռոմի անգթութիւնները կ'իյնան և Ներոնի հաճոյքները կը պապանձին:

«— Ասիկա լաւ ճառախօս մըն է, հարկաւոր է փութով ղրկել էնդի աշխարհ, իրեն սպասողներուն բանախօսութիւններ կատարելու համար, — ձայն առաւ Սիւսիրը:

«— Ո՛չ, ան Եփրատ քոլէճի ամպիոնը կը կարծէ հոս, — վրայ բերաւ ոստիկանապետը, ծիծաղի միեւնոյն կոպիտ եղանակով:

«— Պէտք է նախ անոր լեզուն այրել, — մէջ ինկաւ աղա մը:

«Կ'ուզէք ան այրեցէք առաջ, կ'ուզէք զիս: Բայց գիտցէք թէ պիտի չմոռցուի այս ողբերգութիւնը, — պատասխանեց Թլկատինցին նուաղած ճիչերու մէջ:

«Ոստիկանապետը աչք ըրաւ, ոտքի ելաւ: Միւսիրը առաջ անցաւ, կրակարանին մէջէն կարմրած բարակ երկաթը դուրս քաշեց ու պոռաց:

«— Խաբ կեալուր, կամ լեզուն կամ աչքերը: Պիտի այրենք ձեզ ու այնպէս պիտի փճացնենք, հասկցնելու համար աշխարհի, թէ ի՞նչ ըսել է թուրքին դէմ մտածել, անոր դէմ գործել, անորմէ դաղտնիք պահելու յամառութիւն ունենալ: Ի՞նչ ըսել է մեզի դէմ դաւադիր ըլլալ, մեր հօգոր աչքերուն առջեւ արհամարհել մեր սրտմտութիւնը, մեր կամքին դէմ անսասան գլուխ պահել, ծածկելու համար ծըրազրուած գործողութիւններու իրողութիւնը:

«— Այրեցէ՛ք ինչպէս որ կ'ուզէք: Հողը բողբօ ունի և երկինքը ձայն: Անոնք պիտի չթերանան այս դատը մեր սերունդին յանձնելու: Եւ մեր սերունդը... թող ինք կարգայ մեր արդար դատաստանը, կատարելու համար հարկաւոր իրողութիւնը, — կանչեց զո՛նր:

«— Ձեզի համար ո՛չ հող կայ, ո՛չ երկինք և ո՛չ ալ սերունդ: Մենք աւերեցինք ձեր հողը, փլցուցինք ձեր երկինքը, ու անոնց փլատակներուն մէջ կը թաղենք նաեւ ձեր սերունդը», — պատասխանեց Սիւսիրը:

«— Ահա այդ ժամուն ես տեսայ, ամէնքը ոտքի ելան: Ձոնը բոլորուած էր ստորին չարագործներով: — Նախ առնանդամը այրենք, ըսաւ մէկը: — Ո՛չ, առաջ սիրտը ծակենք, ըսաւ ուրիշ մը: — Կարեւոր է մտածող գլուխը նշանել ու յետոյ ուրիշ տեղերուն նայիլ, ըսաւ երրորդ մը: Փրօֆէսէօրը անձայն շրջեցաւ երեսի վրայ, նոյնը ըրաւ միւսը, ես ալ ինկայ վար, չեմ գիտեր ո՛ր կողմի վրայ, երբ դահիճներու զուարճազին ձայներուն մէջ լսեցի երկաթին այրումի պծրաւքը ու Թլկատինցին, ա՛խ, այդ սուրբերուն սուրբը, սարսափելի ճիւղ մը արձակեց:

«— Կը բաւէ ասոր, ճառախօսը բերէք, ձայնեց մէկը: Ու ի՞նչպէս քաշեցին, ի՞նչպէս մերկացուցին զայն, ի՞նչպէս նայեցան անոր ալ մերկութեան, մըղըրտեցին, ծիծաղեցան, ես չեմ գիտեր: Որովհետեւ աչք չունեցայ որ կարենար նայիլ, և հիմա, լեզուն չունիմ որ կարող ըլլայ զայն արտայայտել:

«— Ասոր ալ ամորձիքները այրենք, կ'ըսէր իմէկը: — Ո՛չ, աչքերը փորենք, կ'ըսէր ուրիշ մը: Երրորդ մը կ'ուզէր որ մատները այրեն, չորրորդ մը սարսափելի չարութեան, խենչչային անգթութեան ուրիշ կերպ բաղձանք կը յայտնէր: Փրօֆէսէօրին ո՞ր տեղը այրեցին, ես չգիտեցայ: Սոսկումնաբեր ամէնէն անաւոր թանձրութեան մէջ՝ անոր ալ միայն այրումի պծրաւքը հազիւ լսեցի: Կարգը մե՞րն էր: Անտարակոյս: Կամքս հալած էր վաղուց, հոգիս խուլացած էր զգայազուրկ: Կենդանի դիակ մըն էի պարզ, որ կը շնչէի դեռ,

Հայկական որբերու խումբ մը, որ Խարբերդի կիսաւեր Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ երկուփուկէս տարի ապաստանելէ յետոյ, 1922 - ին, իրենց վկայութիւնները տալիքով անցան Սուրիա եւ ցրուեցան աշխարհի ամէն կողմերը:

Եւ սակայն կը զգայի թէ այդ շնչառութիւնը անգոր կմ դառնար քակելու թռքերուս կծկաումը: Մեռածն անոնք երկուքն ալ, ինծի կը թուէր թէ այո՛, ու ես ալ արդէն կիսովին լրացած էի մահուան մէջ:

«Ոստիկանապետը կատաղութեան նոր կանչ մը արձակեց: Լսեցի զայն, բայց չհասկցայ: Հասկնալու կարողութիւնս թմրած էր արդէն, եւ մահուան մերձաւորի մը բնադդական զգացումովը ճակատի զօրաւոր շարժում մը կատարեցի ու կարգիս պատասխանը փութացուցի: «Այո՛, ես ալ պատրաստ եմ, տարէ՛ք, այրեցէ՛ք, սպաննեցէ՛ք այնպէս ինչպէս որ հաճելի կը գտնեն ձեր չար հոգիները: Չար հոգիները, այո՛, կը փլցնեն, կը քանդեն, կ'աւերեն, կը յոշոտեն, կը բզկտեն, բայց չեն կրնար մահացնել հատուցման լոյսը: Ես հաւատք ունիմ թէ մեր լոյսը չի մեռնիր, ու օր մը ձեր թաղած կարծած մեր սերունդը, այդ լոյսը յաւերժացնող ճակատներով պիտի մռնչէ»:

«Իմ պատասխանս լսեցի՞ն անոնք: Չեմ գիտեր: Որովհետեւ, չեմ յիշեր թէ կրցա՞յ ձայնաւորել զայն, եւ այդ ձայնը լսելի դարձնելու ո՞ր աստիճան ուժ ունեցայ»:

Անէծքի ամէնէն հզօր երգը կը ծնի այն արդար խօսքէն, զոր ղո՛հ կ'արտասանէ վերջին անգամ իբրեւ բողոք ոճրագործներուն դէմ:

* * *

«Ժամանակը ի՞նչքան անցաւ, չեմ գիտեր: Դահլիճները ի՞նչ կընէին, ան ալ չեմ գիտեր, բայց գիտեմ, կը յիշեմ որ յանկարծ ոստիկանապետը ոտքերը գետին զարկաւ, խոր սրտմտութեան մը արտայայտութիւնը կատարեց, ապա հրաման արձակեց Տիգրանակերտի պատերազմական ատեանը ղրկել մեզ:

«Անոր այս նոր հրամանը նոր անաւորութիւն մըն էր, բայց ես լսեցի զայն որպէս մեղմ հնչիւն մը, որ կը թեթեւցնէր ծանրացած ականջներս, շունչ կու տար, կը կենդանացնէր մահացած զգացումներս ու քանի մը ժամ դեռ եւս ապրելու հնարաւորութիւնը կը պարգեւէր:

«Նոյն պահուն, երբ ես կ'աշխատէի աչքերս լոյսին բանալ, տեսայ մէկը որ սրունքներու կապը քակեց, զօրաւոր ապտակ մը իջեցուց աջ երեսիս, ցնցեց գլուխս, նոյնքան ուժեղ ապտակ մըն ալ միւս երեսիս զարնելով մրմռա-ցուց զիս: Քիչ յետոյ, ուրիշի մը հետ թեւերէս քաշեցին, ոտքի հանեցին զիս, տարին դէպի դուռը, հրեցին դուռս, իջեցուցին բակը, քշեցին ախոռին դրան առջեւ, խառնեցին հոն կապուած ու կարգի կեցած բոլոր բանտարկեալներուն:

«— Ո՞ւր կը տանին մեզ», գոչեց մէկը: Անոր ձայնին պատասխանը քոսոտ ոստիկան մը տուաւ մութին մէջ, շառաչող փայտի քանի մը հարուածներով: Խօսիլը, ձայն հանելը, մինչեւ իսկ իրարու կողմ դառնալու և իրարու նայելու փորձն անգամ արգելուեցաւ:

«Գիշերուան ծանրութեան մէջ, ուր տառապանքի շունչը գերեզմաններէն դուրս կը մխար, մեր թեւերը կապեցին իրարու նոր պարաններով:

«Բշեւու համար հրամանի կը սպասեն: Հոգիս անդրադարձի ճիգ կ'ընէ զգացնելու թէ ինքզինքիս տէրն եմ, թէ ինչ որ կատարուեցաւ և կը շարունակուի, երազ մը չէ, այլ իրողութիւն մըն է այս աշխարհի վրայ: Կ'ուզեմ թլկա-տինցիքին վիճակն իմանալ, կ'ուզեմ փրոֆէսէօրը տեսնել, կ'ուզեմ առջեւ կեցող ընկերոջս հպիլ, կ'ուզեմ խօսք մը ըսել կամ լսել, կ'ուզեմ... կ'ուզեմ... Բայց ի՞նչ հնար: Սուրինաւոր զինուոր մը քովս է կեցեր և սաստելու համար սպառնալին մոլառք մը կ'երկարէ շարունակ: Յանկարծ խեղդուկ ձայն մը լսեցի: Մէկը կ'աղաղակէր հսուի կողմս: «Ա՛խ, տէ՛ր Աստուած, ո՞ւր կը տանին մեզ...»: Անոր պատասխանն ալ յուզումի ալիքները եղան, որ զարնուեցան, փշրուեցան խաւարին առջեւ:

«Ամէնքս ալ կարգի էինք, կը մղմղայինք անձայն ու ձայնաւոր, երբ, մէկէն տեսայ ոստիկանապետը իր խումբով մեր առջեւ ելաւ, մեզ համբեց, ու ճամբու դնելու համար հետեւեալ խօսքերը արտասանեց:

«Անմեղ բարեկամներ,

«Ինձի եղած հրամանին համաձայն, ձեզ քննելու իմ դործս ես կատարեցի այս երեկոյ, Կատարած քննութեանս ընթացքին, եթէ խստութիւնը քիչ մը ծանրացուցի, պատճառը այն էր որ ես ուզեցի ձեր մասին իմ ունեցած վստահութիւնս հաստատել տամ նաեւ իմ պաշտօնակիցներէս: Ես ուրախ եմ ձեզի ըսելու որ միւտիւր պէյը, սիրելի ոստիկանները և ձեր բոլորին ծանօթ այս յարգելի աղաները ինձի հետ, որոշապէս ճշտեցին թէ դուք անմեղ էք ու ամբաստանուեր էք յանրաւր: Մեր կառավարութեան կեդրոնին հրամանն է սակայն, որ ձեր վերջին քննութիւնը Տիրգրանակերտի պատերազմական ատեանը կատարէ: Այդ առթիւ, կը վստահացնեմ ձեզ բոլորդ ալ, որ մեր այսօր ուան քննութեան արդիւնքը իբրեւ գրաւոր վկայութիւն պիտի ներկայանայ հոն, ձեր դատը կարճ կապելու համար: Ծանապարհին, երթ ու դարձի ձեր հանգստութիւններու մասին հարկաւոր ամէն յանձնարարութիւններ կատարուած են: Ուրեմն, երթա՛ք բարսվ»:

Ես յափշտակուած էի իր պատմութենէն ամբողջապէս: Անհունօրէն զարհուրելի տեսիլներու առաջնորդող ճակատագրին մէկ մասնիկն էի, որ անշարժ, անթարթ կը խոնարհէի և լռիկ պաղատանք մը կ'երկարէի ամէն անգամ որ անձանօթ հայ Վէլօն կ'ընդհատէր իր պատմութիւնը, ու տանջանքներու արտասովոր հառաչանք մը կ'արձակէր: Այս անգամ սակայն, ոստիկանապետին ճառը աւարտելուն պէս՝ անշարժ լռեց, թմրութեան մատնուող հիւանդի՞մը պէս աչքերը գոցեց, մարողի ձեւ առաւ, և անա ճակատէն դուրս եկան քրտինքի քանի մը կայլակներ, որմէ յետոյ ան վերագտաւ ինքզինքը, բացազանչութիւն մը թոցուց, որ ես չհասկցայ, խորունկ շունչ մը քաշեց ու դարձեալ շարունակեց:

«Այո՛, որդիս, շատ պատճառներ կան հաւատարմութէ դուն պիտի ապրիս, թէ եղբայրներ ունիս, որոնք նոյնպէս

պիտի ապրին: Ու երբ ազատուիս, ու երբ գիրկընդխառնուիս անոնց հետ, իրարու աչքին նայիք, մի՛ մոռնաք թէ դուք գաղափարէ մը ծնաք, որուն համար ձեր հայրերը երբեք չեն խնայած իրենց արիւնը դարերէ ի վեր, թէ այդ գաղափարին պաշտպանութեան համար մինչեւ դժոխք իջաք, անոր կրակներուն վրայէն քալեցիք, լացիք, հեծկտացիք, մրմռացիք, ու այդ անասանելի տառապանքէն նոր կեանքի մտաք: Իրաւունքի և ճշմարտութեան համար ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան բարձր ոգեւորութիւն ցոյց տուած է, այնքան նուիրական զոհեր ունեցած է, որքան ձեր հայրերը: Հայ ժողովուրդի պայքարը, պայքարն է մարդկային մեծ նուիրումին: Սիրեցէք զայն: Սերտեցէք ձեր հայրերը: Եւ այդ միակ մեծ ու անփոխարինելի ժառանգութեան դիմեցէք շարունակ, անոր սրբազան խորհուրդներովը չէնցէք, զօրացէք անդադար, մինչեւ որ նպատակը վերածաղկի աւելի պայծառ եւ անոր հմայքին առջեւ կարենաք վեր առնել ձեր անխորտակելի կրօնկը ու ջախջախել մեր գոյութեան սպառնալ ջանացող Մեծ Իծը: Այս ամէնը չմոռնալու համար լայնցէք, տարածուեցէք: Ձեր խօսքերը թող դառնան այն պրզար հովերը, որոնց ձայներուն առջեւ ով-կիանոսներն անգամ կը դողան»:

— Բայց դուք, հա՛յր իմ, արդար հայր իմ, կ'աղաչեմ, շարունակեցէք ձեր պատմութիւնը, և ըսէք ինծի թէ ի՞նչ եղաք Գեղ-վանքէն վերջ մինչեւ ո՞ւր գացիք, ի՞նչպէս եղաւ որ դուք ողջ մնացիք, — հարցուցի սղայական աղապատանքով, երբ նշմարեցի որ ան վերտախն, տրամութիւն մը կ'ամբարէր իր ծանրացած գանկին մէջ:

— «Մեզ քչեցին կատաղի մոլորութներով, երկինքը անբեւոյթ եղած էր մեր աչքերէն և երկիրը իր խաւարը կը դառնացնէր: Կը քալէինք առանց զգացումի, կը յառաջանանք առանց գիտակցութեան: Մեր մեկնումէն կէս ժամ անցե՞ր էր, չեմ գիտեր, բայց կը յիշեմ որ անա Տէվէ Պոյնիի ստորոտը, հոգեկան փլուզում մը իր աւերը կը սկսէր: Մեզմէ երկու հոգի գետին կը թաւալէին: Կ'իյնար թլկա-

Խաբէրդի կիսուեր Ազգ. Առաջնորդարանին մէջ պատկարացած ուրիշ խումբ մը որքեմ: Ե. Կար-գի վրայ մեջտեղը նստած է հեղինակը, մասկարաւ որք քոզ մը հետ:

տինցին, կը շրջուէր փրօֆէսէօրը: Ուրիշ մը անոնց կը յաօջորդէր: Գետնին համար, հողին համար աղօթք կար, որ բացուէր, որ թաղէր զիրենք, քանի որ քալելու, մտածելու և ապրելու ուժը, կեանքի ուժը հրաժեշտ կու տար այլեւս: Մեզ քոյղ զահիճները կատաղի կանչեր արձակեցին, յետոյ հարուածեցին զանոնք որ ոտքի ելլեն: Սակայն, ո՛վ երկինք... անոնք ձայն չունին, չեն զգար հարուածներու սաստկութիւնը: Մեղմէ չորրորդ մը միայն մահուան ձանապարհի թմրութենէն դեռ չէր խորտակուեր և կը բողբոջէր. «Քանի որ մեզ ջարդելու կը տանիք, ուրիմ, ինչո՞ւ մեր ձամբան կ'երկարէք այլեւս: Մարդկային կատաղութեան սահմանին մէջ թուրքի երկինքը այսքա՞ն ալ գթութիւն չի կրնար ունենալ»: «Թուրքի երկինքը այս լերան ետեւն է, Տիգրանակերտի ձամբուն վրայ, ուր թուրքի ճակատը իր գթութիւնը պիտի բաշխէ ձեզի, պատասխանեց սուսերազէն զահիճ մը:

Ուրիշ զահիճ մը արձագանգ եղաւ անոր շնական ձայնին. «Մի՛ վախճաք, քիչ մըն ալ համբերեցէք, մինչեւ որ այս լեռը անցնինք: Երբ Կէօլճիկը (Ծովք) տեսնէք, պիտի տեսնէք թուրքին փրկարար դատաստանն ալ, որ ձեզի արժանի իր հատուցման պարտքը կը կատարէ»: Պիտի սպաննեն մեզ, կը լսենք բայց չենք զգար: Զիաւոր մը մոնչեց, իբրեւ թէ սաստեց մեզ ջարդելու իրողութեան երեւակայութենէն զուարճացող ու անհամբեր մեզ նախատող զահիճները:

«Մեր թափօրը, կենդանի մահուան թափօրը կեցաւ, և լոռութիւն...»

«Գեղ-Վանքի միւտի՛ր՝ Շիլ-Հասանը մեզ հետ էր: հրամանատարն է տասնէ աւելի զահիճներուն և ընկերը՝ երեք ձիաւոր աղաներուն: Այս վերջինին հրամանին վրայ, երկու զինուորներ տասնապետի մը հետ Գեղ-Վանք վերադարձան, չուտով երեք աւանակ բերին, իյնողները կապեցին անոնց վրայ ու սկսան քշել նորէն: Կը քշեն մեզ մեր կապերով, կը քշեն մեզ մեր շարքերով, միշտ իրարու ետեւ, միշտ իրարմէ անջատ:

«Տէվէ-Պոյնի՛... Ու այդ գիշեր, այդ ցած լեռը բարձրացեր էր և գագաթը տանող իր ձամբան չէր հատներ: Զէր հատներ խաւարը լերան, մեր առջեւ այլեւս արեգակ մը չբանալու համար: Զէ՛ր հատներ կատաղութիւնը թուրքին, մեզի այլեւս օր մը չտալու համար: Կը քշեն մեզ անարգելութիւն, կը քշեն մեզ նախատելով, կը քշեն մեզ չարչարելով: Մեղմէ ոչ ոք չեղու ունի: Մեր շարքը խուլ թափօր մըն է, որ կը գալարուի, որ կը ծանրանայ, որ չի գիտեր թէ ո՛ւր կ'երթայ:

«Հասցուցին մեզ վերջապէս այդ ցած լերան բարձր գագաթը, ուր հով մը, յիշատակներու զով հով մը չոյեց մեր դէմքերը և միտթարելու անզօր դարձած՝ լացաւ մեր ծունկերուն վրայ:

«Բնութիւնը լոյս չունի: Անհունին մէջ բազմազան ձայներ կան, որոնք բոլորովին անծանօթ և անհասկնալիք մը ունին, ու կը թուի թէ մեր վրայ կ'իջնեն, մեր ականջներուն առջեւ կը մարին, մեղմէ զատ ուրիշ մը չըլսելու համար:

«Լերան գագաթը կոծող երգ մը կայ, որ մեր յուղարկաւորութեան ողբը կը կազմէ, առանց ջահի ու առանց թափօրի:

«Ճանապարհէն զատեցին մեզ: Քիչ անդին, զահիճները շրջան կազմեցին մեր շուրջը: Միւտի՛րը կամեցաւ որ հանգիստ առնենք: Ատիկա ջարդին սկսելու պատրաստութեան նշան մըն էր, ինչ որ մենք չէինք գիտեր: Աղայի մը թելադրանքը փոխեց միւտի՛րին կամքը: «Հոս, ճանապարհին մօտիկ, հանգստացնելու յարմարութիւն չկայ: Կէօլճիկը հեռու չէ, լաւ է անոր եզերքն իջեցնել»: Ուրիշ աղա մը անմիջապէս ձայն առաւ և հաստատեց: Ու քշեցին մեզ վար, զառիվար, փութով հասցուցին լճեզր ծո՛վը, ծո՛վը Ծովքի, ծո՛վը Խոռվքի, ծո՛վը Շնորհալիի խոկուններուն: Հո՛ն, ուր աստղերը ջուր կ'իյնային սարսափահար, ուր ալեւակները ցամաք կը զարնուէին դողահար, հո՛ն, եզրին վրայ, երբ առաւօտը նոր կը սկսէր նշան տալ, մերկացու-

ցին մեզ, վերստին կապեցին, եւ ահա մեր ետեւ, վար նետեցին Թլկատինցին, վար նետեցին փրօֆէսէօրը, վար նետեցին միւսը: Գալարում մը անոնց մարմինները կը կծկէր անձայն:

Աւագին վրայ, աւագներու խշրտութիւնը մը կը բորբոքէր անոնց տապալումը: Բներէն, մինչդեռ հարուածները կը շարունակէին ջախջախել անոնց գանկերը, ծակծակել անոնց լանջքերը: «Թուրքին աշխարհը ձեզի տեղ չկայ, գացէք էնդի աշխարհ, եւ հոն մշակեցէք ձեր ծրագիրները, հոն հիմնեցէք ձեր նոր դպրոցները՝ կատարելու համար ձեր վրէժխնդրութեան պրօպագանդի քարոզներն ու արարողութիւնները», կը կանչէին զարնողները մոլեգնօրէն: Մնացեալներս, անմիջապէս ծունկի չոքեցանք աղօթելու: Կ'աղօթենք առանց աղօթքի, երբ յանկարծ լճին եզերքը, եզերքին վրայ ջարդեցէք ամէնքը եւ նետեցէք զանոնք ջուրին մէջ», պոռաց միւտիւրը, որ աղաներուն հետ մէկ կողմ կեցած կը դիտէր այս ահաւոր տեսարանը ու, անշուշտ, կը հրճուէր:

«Լճի եզրին վրայ մեզ ծունկի բերին եւ սկսան հարուածել դանակներով, սուրերով, սուրիններով: Ջարդարար մը հրացան պարպեց քովինիս գանկին, ուրիշ մը իր սուրը նետեց, կոտորեց անոր մէկ թեւը: Երրորդ սուր մը ինծի իջաւ, բայց ցնցում մը, զոր կատարեցի բնազդաբար, պատճառ դարձաւ որ պարապին անցնի հարուածը ու կտրէ զիս ընկերոջս կապող պարանը: Նոր հարուած մը պիտի իջնէր ինծի, սակայն, ահա այս անգամ հրացան մը պայթեցաւ զանկիս ետեւ, զգացի թէ փշրուեցաւ զլուխս, տարտղնուեցաւ ուղեղս, ինկայ ծովը, ինկայ ջուրերուն մէջ: Փութով ուրիշ մը զարնուեցաւ եւ շրջուեցաւ իմ վերայ, երկրորդ մը, երրորդ մը, ու կը շարունակէին իյնալ, գլորուել շուրջս, զիս ծածկել իրենց դիակներով: Եւ ատոնք, ջուրին մէջ իյնալէն յետոյ, դեռ անդադար կը բղկտուէին սուրերու, դանակներու եւ սուրիններու հարուածներուն տակ:

«Ու ծովը, առաւօտեան մութ չողերու ծովը, կա-

պոյտին մէջ բիւրեղացած ծովը, կարմրեցաւ, արիւնի ծով դարձաւ:

«Ես սուգուեցայ ծովուն մէջ, ես թաղուեցայ արիւնին մէջ»:

* *

Եւ ահա յանկարծ, այս զարհուրելի մարդը, այս աղետարն պատմիչը սոսկում մը ունեցաւ, մոլտութիւն մը արձակեց ու գոչեց «Ծովը, ծովը, որ երէկ լոյսի ծով էր, յոյսի ծով էր, առաւօտեան ցօղերու համայնքը կը ծաղկեցնէր Շընորհալիին ձայնը կ'երկարէր, Ապիրատի յաղթական կանչը կ'արձագանգէր, ցեղիս բամբը կը հնչէր, մեղեդին կ'օրօրէր, այսօր... այսօր... ա՛հ որդիս, այսօր արեան ճապարհները...»: Ու կեցաւ, աչքերը բացաւ ուժգին, ցնցուեցաւ ու լուրթիւն... Դուրսէն ձայն մը փրթաւ որ կը կանչէր. «Օլան Վէլօ', օլան Վէլօ', կեալուրուն կեալուրը, ո՛ւր ես, կը քնանա՞ս, կ'երազե՞ս, կ'աղօթե՞ս, թէ ոչ մեզի նախատինք կը կարդաս...»

Ոչինչի սպասեց. դիւանարի փոթորիկով մը բացուեցաւ, մըրկած աչքերը դէպի դուռը դարձուց, ակոսները սեղմեց ու պատասխանեց. «Հո՛ս եմ, հոս, գիշերուան ծովուն մէջ, անդունդին մէջ, ուր դուք ձեր շան ճանկերով բղկտեցիք ու կը բղկտէք դեռ իմ արդար, իմ լուսաւոր ցեղս: Հո՛ս եմ, հո՛ս, պատմութեան անյեղլի կոչին առջեւ, ուր ահաւոր խօսքը կայ, ուր հատուցման հողին կը քանդակուի, անշուշտ այս աշխարհի վրայ ապրող սեւաւոր հրէշները անիծելու համար»:

Յետոյ, փութով դարձաւ ինծի, գլուխս գրկելու ձեւեր ըրաւ, բայց անկատար, ետ քաշուեցաւ շուարողի պէս, նայեցաւ աչքերուս վախցնելու աստիճան, նորէն դարձաւ դէյնեցաւ աչքերուս վախցնելու աստիճան, ոտքի ելաւ. «Գիշերուան պի դրան կողմը, խոժոռեցաւ, ոտքի ելաւ. «Գիշերուան այս խոր պահուն ի՞նչ կ'ուզէ շան զաւակ Սլօն: Տակաւին երկար ատեն կայ առաւօտը ծայր տալու, ատեն կայ ախո-

որ ծառայութեան սկսելու: Եւ ինչո՞ւ այս անգամ աւելի կատարած ձայն ունի»:

«Դուրսի կանչը, իրեն ծանօթ կանչը հետզհետէ կը լեւնար ախորժեւ եւ իր սաստկութեամբ աւելի կը մօտենար»:

«Հոս սպասէ դուռն...», ըսաւ ու տակաւին խօսքը չըլրացուցած՝ Սլօ պէյը ներս մտաւ երկու հսկայ քիւրտերով, որոնցմէ մէկը տեսած էր նախորդ երեկոյն:

Իմ ներկայութեանս ոչինչ ըսին անոնք: Զայն առին ու իրենց ճրագի լոյսին տակ ախոռ անցան փութով: Դողացի մինակ, սեղմուեցայ ինքս իմ մէջս անգամ մըն ալ, վերոյիշեցի կրօնի դաս մը: Գեթսեմանի կալանաւորման խորհուրդը. «...Եկին անդր ջահիւք, լապտերօք եւ զինուք, արկին ի նա ձեռս եւ կալան զնա», զարհուրեցայ ու ինքնաբերաբար ծուռկի եկայ աղօթելու:

Աղօթքը բողոքն է անճարին:

Երկու վայրկեանի չափ հաղիւ անցաւ, Սլօ պէյը վերըստին ներս մտաւ, զիս տեսաւ ծուռկի վրայ ու հարցուց.

— Կ'աղօթե՞ս: Ի՞նչ բանի համար:

Զայն չտուի:

— Այդ կերպ աղօթքը իսլամի՞ է թէ կեալուրի:

Նորէն ձայն չհանեցի:

— Զայն չես հաներ, որովհետեւ կեալուրէ ծնած ես եւ միամտաբար դեռ կը հաւատաս թէ կեալուրը Աստուած ունի, ինչպէս որ յիմարօրէն ալ, մեր տան շնորհքը փախցնող կեալուրին խօսքերուն հետեւելով եկեր ես հոս ու մինչեւ հիւսա արթուն կեցեր ես:

Աչքերս խոնարհեցուցի: Սակայն ան, կարեկցելու տեղ սպառնալիք մը կարդաց ինծի.

— Ի՞նչ քարոզեց քեզի:

— Գէշ բան մը չըսաւ:

— Եթէ չբացատրես, այստեղէն դուրս պիտի չկարողանաս ելլել: Կը սատկեցնեմ քեզ մէկ հարուածով:

Ուղեցի անվախ մնալ, բայց չկրցայ ու դողացի:

Ան, իմ շուարուս տեսնելով, փոխեց իր վարմունքին

եղանակը ինձ հանդէպ: Իր արհամարհող դէմքին տուաւ հեգնող ժպիտ մը եւ հարցուց.

— Կը վախնա՞ս: Խորհեցար թէ իրօք պիտի սպաննե՞մ քեզ:

— Ու իր դանակին երկարած իր ձեռքը ետ քաշեց:

— Ո՛հ, ո՛հ, բնաւ մի՛ վախնար ինձմէ, մի՛ խռովիր երբեք: Ես բարկացայ, որովհետեւ չեմ գիտեր թէ վաղը հանձնիդ ի՞նչ կերպ պիտի պատասխանեմ երբ լսէ որ դուռն փոխանակ հանդիստ ընելու, փոխանակ քնանալու, անքուն ու անհանգիստ անցուցեր ես ամբողջ գիշերը, մեր տունը հարամ դարձնող կեալուրի մը երեսէն:

Ինքզինքիս ճիգ մը տուի անոր այս ձեւ գուարճանքին առջեւ, խորհելով թէ մի գուցէ դեր մը կրնամ կատարել:

— Կ'աղաչեմ, պէ՛յ, որ այս մասին չմտածէք բնաւ: Հանձնէ քիչնախնորու կամքովն ու հաճութեամբն էր որ ձեր ծառան մօտեցաւ ինծի: Անոնք զայն կանչեցին: Անոնք հրաման ըրին որ ան իմ մօտս գայ, որ ջանայ իմ տրտմութիւնս փարօտել: Յետոյ, ես էի որ խնդրեցի իրեն ընկերանալ հոս գալու, քանի որ քուն չունէի, ու վերը անքուն եւ մինակ պիտի նեղուէի:

— Անցնող երեկոյին ձայն չունէիր, սակայն, կը տեսնեմ որ հիմա լեզուանի ես դարձեր: Ի՞նչ շուտ սովորեցար այդ ճարպիկութիւնը:

Ճարպիկութիւն... ա՛հ, ո՞ւր տեղ, ի՞նչ յոյսով...

— Եկուր ետեւէս, քեզ առաջնորդեմ սենեակդ: Ես գիտեմ որ կեալուրը շուտով եւ գիւրաւ կրնայ լեզու դընել իր զաւկի բերնին մէջ, մանաւանդ մեր կեալուրը, որ աշխարհի լեզուն ունի: Մենք գիտենք անոր հոգին, մենք լաւ ճանչցած ենք անոր սիրտը, անոր խոր նայուածքներուն վատ իմաստը մեզ հանդէպ: Անիկա մէկն է այն խաւրքը, որ լուսաւորէ, որովհետեւ ծայր ատելի յամառութիւններ ունին: Բազմաթիւ անգամներ նշմարած եմ անոր թըշնամական մտածումներուն անգոյգիլի արտայայտութիւններ:

ըր, և նոյնիսկ, եղած են պաբագաներ, որ ցցուած է ինծի դէմ խոփող աչքերով: Հակառակ հօրս ցոյց տուած լայն հետաքրքրութեան, հակառակ իմ կատարած այնքան շատ պնդումներու, գրեթէ բանեցուցած ստիպումի միջոցներու, իր կեալուր անունն ու ծննդավայրը տակաւին անծանօթ կը մնան մեզի: Անշուշտ քեզի յայտնեց այս բոլորը, այնպէս չէ՞, քանի որ կեալուրը կեալուրէն դադարէր չի պահեր, և կըսեն թէ, պահելը իրեն համար մեղք մը կը սեպէ:

— Այդ մասին ես ոչինչ հարցուցի իրեն, և ինքն ալ բան մը չպատմեց ինծի:

Նորէն անզգամի քմծիծաղով մը հեգնեց և զիս սպաննելու ախորժակ մը ցոյց տուաւ:

— Ապա ի՞նչպէս ան անմիջապէս ամբողջ գիշեր մը ուշադրութիւնդ գրաւելու չափ հաճոյք պատճառող սիրելի մը դարձաւ քեզի: Ապա ի՞նչ կարգի խօսքեր էին որ գրեթէ ամբողջ գիշեր մը գրգռութիւնդ արթուն պահել կարողացան: Չէ՞ որ դուն, երէկ, ամբողջ ցերեկը քալելէն յոգնած էիր և պէտք ունէիր փութով պառկիլ ու ննջելու:

— Ես, իմ հանձմիս ու անոր ամբողջ ընտանիքին ունեցած գութն ու գորովը բացատրեցի, ան ալ, իր հանդէպ ձեր ունեցած բարեացակամութեան մասին պատմեց ինծի երկար: Յետոյ թեւադրանքներ ըրաւ ինծի, որպէսզի երախտադիտական զգացումով շարունակեմ միշտ լաւ ծառայել, որտանց ծառայել հանձմիս տանը:

— Մինչեւ ե՞րբ:

— Մինչեւ... — կրկնեցի ու կարկամեցայ:

— Այո՛, այո՛, կը հասկնամ շատ լաւ թէ սխալած չեմ: Որքան որ տարիքդ փոքր է, բախտ ու ճկունութիւն ունեցեր ես իսլամի անունի մը տիրանալ, բայց գլուխդ միշտ միեւնոյն քնափիւր գլուխը կը մնայ: Կը հասկնամ նաեւ թէ զայն աւելի պնդացուցեր ես, այս գիշեր մտիկ ընելով վարպետ կեալուրի մը: Այնպէս չէ՞:

— Կը խնդրեմ, տէր իմ:

— Գիտեմ որ կը խնդրես, բայց դժբախտաբար իմ ծառաս չես...

Անմիջապէս նորէն ինքզինքին կեղծաւորի կերպարանք տուաւ, բարեկամ դարձաւ:

— Է՛հ, չե՞ս ուզեր որ բարի ճանապարհ մը մաղթես կեալուրի պարագլուխ մեր ծառային:

— Ո՛ւր պիտի երթայ:

— Կը տանիմ մեր տունէն հեռու, փոկելու անոր հաշիւը այս առաւօտ:

— Պիտի սպաննէ՞ք զայն, տէր իմ:

— Ո՛չ, Հայրս ուզած է զայն, կը տանիմ անոր, որպէսզի հոն աշխատող քեզի պէս տղաներուն քարոզ կարողայ:

Արտայայտութեան նման ձեւեր ու եղանակներ, այդ ատեններուն այնքան գործածական էին ժողովրդներուն մօտ, որ շատ հեշտ էր այլեւս հասկնալ թէ զայն կը տանէին անգամ մըն ալ չվերադարձնելու համար: Ալ շատ պարզ էր որ անցեալ երկուսի, Սլօ պէյ, հսկայ քիւրտին հետ անոր սպանման մասին կը խօսէր ու թերեւս զիս ալ ըսպաննելու բաղձանք մը կը թագցնէր:

Սլօ պէյ ձեռքէս բռնեց, ախոռէն անցուց բակը, բակէն ալ ուղղակի հիւրանոցին սենեակը առաջնորդեց:

— Առաւօտը մօտ է քակուելու, ու մինչեւ արեւի ծագումը բաւական ատեն կայ, քնացիր քիչ մը, — ըսաւ ու փութով փակեց դուռը, իջաւ բակ, բակէն ալ անցաւ դուռը, միացաւ դրան առջեւ սպասող երկու քիւրտներուն ու հայուն: Չտեսայ որ կողմը գացին, կորսուեցան մութին մէջ:

Սենեակին դուռը կղպեցի ետեւէն, անկիւն մը ծունկի հկայ, սակայն աղօթքի խօսք մը գտնելու անգորութեան մէջ թմրեցայ, ինկայ բազմոցին վրայ ու լացի, լացի արցունքներս կուլ տալով: Կեղծաւորներու անաւորութեան մէջ ստգտանքներս կը կծկուէին, մարմինս կը ճգմուէր, ոսկորներս իրար կ'անցէին՝ մղմղցնելով մինչեւ եղունգներս:

Քիչ յետոյ թմրութիւնը զօրացուցեր և թողեր էր զիս ինկած տեղս:

Հրաճ կայ դաժան ուժերու դէմ,
.
.
.
Մեռելներն են որ կը խօսին:
.

Զ. ԳԼՈՒԽ

ԶԱԿԵՐՏՈՒԱԾ ԱՐԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ

Կէս օրուան մօտ է, Բիւրտ Եմլիկէն բաւական հեռու զառիւղեր մը բռնած ենք ու կը քալենք,

Լերան կուրծքն ի վեր ոլորուող և բարձրացող մեր ճամբան բանուկ չէ, ձեւ չունի, բայց չի դժուարացներ մեր գնացքը: Բաց, լայն, քիչ անգամ խարխուլ ճանապարհը ցած լեռան կողերուն վրայ կը դառնայ անդադար, մինչեւ որ ուսերուն հասնի, մինչեւ որ ճամբորդը, լերանց մէջ, կապոյտին վրայ ճառագայթուող Ծովքի լիճը տեսնէ ու անոր բիւրեղեայ օդին շարժումներուն շոյանքը զգայ իր դէմքին վրայ:

Շատ կը սիրեմ լեռը, կը սիրեմ անոր սլացքը, բարձրութիւնը, վեհութիւնը: Լեռը ինծի համար ներշնչում ի յատուկ շնորհք ունի, ռզլետորումի մասնաւոր զօրութիւն կը պահէ: Հասարակաց է արդեօք այս վարկածը: Չեմ գիտեր: Սակայն, գիտեմ որ լերան այդ անբացատրելի ուժը իմ հոգին կախարդող գմայլելի մէկ գիծն է եղեր շատ կանուխէն, եւ որուն առջեւ, բազմաթիւ անգամներ յաջողեալ էի տրամուրթիւնս փարատել ու ճակատս արիացնել:

Եւ այդ անգամին ալ, երբ բաժնուեցանք դաշտային տմոյն ու ծանր մթնոլորտէն, ճամբաներուն վրայ թեւ առնող ու գործող ռճիրներէն, երբ բաժնուեցանք աւերակ ու զոհերու սեղան դարձած գիւղերէն, դժոխային սարսուռ

տուող այդ տեսարաններէն, երբ բաժնուեցանք նաև Քիւրտ Եմլիկէն, Սլօ պէյ կոչուող չարագործին տունէն, ու երբ տեսայ առաւ օտեան ցողէն լուացուած, լերան արեւէն պայծառացած քարերը, անոնց միջոցներուն, անոնց եղբայրներուն աճող, չէնցող, լայնցող, տարածուող թուփերու թարմ բողբոջները, խոտերու մատղաշ ծիւրերը, ծաղիկներու բազմազոյն ձևերը, զգացի թէ միեւնոյն սէրն է որ ծայր կու տայ, կ'աճի ու կը ձգտի զիս մխիթարել:

Առտուն, երբ արթնցուցին զիս, արեւը բաւական բարձրացեր էր, ուրեմն մօտաւորապէս երեք ժամ քնացեր էի: Չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ նախաճաշ լաւ ըրի, ու բախտ ունեցայ զիս մինչեւ տուն հասցնող հին կօշիկի շնորհքն ալ գտնել, այնպէս որ ֆիզիքական տրամադրութիւնս չատ գէշ չէր: Գիշերուան մարդը, կեղտոտ ցնցոտիներու մէջ թաղուած զարհուրելի պատմիչը, տփզոյն դէմքով և չարչարուած աչքերով կմախքացած հին ճգնաւոր մը յիշեցնող հայր միայն կ'երեւակայէի, բայց լերան հմայքը՝ կը թուէր թէ չէր թողուր որ այդ երեւակայութիւնը զիս տանջելու չափ բորբոքիչ դառնար:

Հանդարտ գնացքով, կէս ժամի չափ բարձրացանք գրեթէ: Յանկարծ չորցած գանկ մը նշմարեցի ճանապարհէն քիչ հեռու՝ բուռ մը խոտերու մէջ: Նայեցայ, բայց ոչինչ ըսի: Ուղեցի որ հանդարտութիւնս խեղդող յիշողութիւն մը չարթննայ: Սակայն, հազիւ նայուածքս փոխեցի յառաջացող քանի մը քայլերուս հետ, ահա, խորտակուած կմախքի մը լանջքը տեսայ: Թեւեռնով միասին:

Ալ չկրցի համբերել: Յած ձայնով հարցուցի Պէքոչին, որ իմ կողքիս անձայն կը քչէր իր էջը:

— Այս ի՞նչ ոսկորներ են:

— Զամբաղ քալէ, գաւակս:

Ան զիս սաստեց, իր ձայնին մէջ մտցնելով բարեկամական եղանակ մը:

Լռեցի անկերպարան մտածումի մը չարժուամիս առջեւ: Մինչ քանի մը քայլ անդին ուրիշ գանկ մը տեսայ, որ

տակաւին չէր բաժնուած երիտասարդ ու փայլուն ակռաներէն:

Նայեցայ այս վերջինին, նորէն նայեցայ, հանձնիւ ձիուն ասնձը թողելու և աւելի մօտէն դիտելու չափ իրար անցայ: Իմ այս երեւոյթիս հանդէպ, արեւհիս ինծի բան մը ըսելու տեղ, դիտեցի որ սկսած է արամողի ձեւ առնել և աղօթք մը մրմնջել:

Պէքոչն էր դարձեալ, որ փորձեց հետաքրքրութիւնս թմրեցնել, ցոյց տալով ինծի մեր ճամբան: Մինչ ես, այս վերջի անգամ, յիշեցի անոր ըրած մէկ պատմութիւնը քանի մը շաբաթ առաջ՝ իր չարագործ ընկերներուն, թէ «Քիւրտ Եմլիկի լերան մէկ ձորամէջին ես տեսայ սրունքնին կոտրտած քանի մը կեանքներ, որոնք անօթութենէն իրենց կողքին ինկած ու արեւէն խաչած դիակները կը կրծէին, եւ ծարաւէն իրենք իրենց լանջքերուն վրայ կը սողային քիչ անդին գոյացող քանի մը պուտ ջուրին հասնելու համար:» Զիս ցաւցնելու նպատակաւ Պէքոչին ըրած այս պատմութիւնը զուարճացուցած էր իր ունկնդիր ընկերները, և այդ դարչելի զուարճանքին առջեւ հաճոյքի տուն մը ստորագրող զազանի պէս ուրախացած էր պատմողը: Իսկ այդ ժամուն, արդեօք պիտի ուզէ՞ր անգամ մըն ալ հաստատուել իր կատաղութեան զարնուիլը Սիւլեմանին արտայայտած հարուածներէն:

Քաղաքներէ և գիւղերէ հեռու, ինծի ծանօթ վայրերու սեմը համբուրող ազատ լերան կուրծքին՝ բռնուելու վախ չունիմ, աչքերս չեն յոգնիր, լեզուս չի կապուիր, ու ասոր հետ մէկտեղ թեթեւ յուզում մը հետաքրքրութիւնս կը գրգռէ: Մեղմէ քիչ անդին երկարող ձորը կը ցուցնեմ Պէքոչին ու կը հարցնեմ ցած ձայնով:

— Հո՞ն էր որ տեսած էիք դիակներ կրծող և պուտ մը ջուրի համար գետնէն սողացող կիսամեռ գտները:

— Ոչ:

— Ապա ո՞ւր էր:

— Այստեղէն հեռու է:

— Չէ՞ք կրնար ցոյց տալ ինծի:

— Շատ հեռու է:

— Բայց կը խորհիմ թէ կրնանք տեսնել յիշեալ ձորը՝
եթէ ուղէք մատնանիչ ընել:

— Ինչո՞ւ այդքան կը հետաքրքուիս, եւ յետոյ, տեղը
տեսնելով ի՞նչ պիտի հասկնաս, քանի որ այնտեղ ջարդը՝
ւողները արդէն հիմա փտած ու հող դարձած են:

— Երէկ հաճոյքով կը պատմէիք այդ զոհերուն ահա-
ւոր վիճակը իբրեւ ձեր մէկ լաւագոյն յաղթութիւնը, իսկ
այսօր տեղն անդամ ինծի ցոյց տալ չէք ուզեր: Զարմա-
նալի է:

Մենք կը քալենք ճակատնիս հարաւին տուած: Ու
Պէքոշ, իրեն ուղղած իմ վերջի խօսքիս առջեւ կարծես չը-
դիմացաւ, աչքերը դէպի արեւելք դարձուց, այն կողմը եր-
կարող մեծ ձորի մը նայեցաւ գլուխը երեքցուց, նայուածքը
ես քաշեց եւ թեթեւակի ձայնով մը արտասանեց.

— Խեղճե՛ր...

Ես սիրտ առի, համոզուելով թէ անոր զղջումը, գոնէ
այդ ժամուն, բացարձակապէս տիրական էր եւ կատարու-
կամ նոյնիսկ պարզ բարկութեան համար ուժ չունէր:

— Ուրեմն մեր ճանապարհը յիշեալ զոհերուն բաց գե-
րեզմաննոցին մօտէն պիտի չանցնի՞:

— Բնա՛ւ:

— Ուրեմն ես պիտի չկարողանամ ճանչնալ գոնէ ձորը
միայն:

— Ըսի թէ ճամբադ քալէ, դաւակս, եւ թող որ մոռնանք
այդ դէպքերը:

Այս վերջին պատասխանը ուրիշ կերպ ապացոյց մըն
էր թէ Պէքոշ զարկած էր իր գազանը, եւ եթէ զայն բո-
լորովին չէ մեռցուցած ալ, վտանգաւոր դառնալէ դադրած
էր այդ ատեն:

Հանրմիս կը դառնամ, ան ինք իր մէջ զբաղուած է
դեռ, եւ իմ համարձակութիւնս նոր թեւ կ'առնէ, նոր հար-
ցում կ'ընեմ:

— Մեր ճանապարհին եղերքներուն ինկած է այս ոս-
կորները կը ցուցնեն թէ այս տեղերն ալ ջարդ մը կատար-
ուած է: Այնպէս չէ՞:

— Չեմ գիտեր:

— Արդեօք ջարդուածները խարբերոցինե՞ր են:

— Ոչ:

— Ուրեմն գիտէ՞ք:

— Կեալուր օղլու կեալուր ես:

— Կը խնդրեմ:

— Երբ տուն հասնինք, այս մասին հարցուր Ֆիքիրին
եւ Փափոյին:

Հանրմա այս երկու անունները լսելուն պէս ճիշ մը
արձակեց եւ սպառնաց որ ալ չխօսինք:

Անիկա կու լար նորէն, եւ այս անգամ աւելի խոր յուզ-
ուած կը սրբէր իր արցունքները:

Քաղաքէն գիւղ վերադառնալու այս ճամբորդութենէն
քանի մը ամիսներ առաջ էր, երբ ես, վերջապէս չդիմանա-
լով ինծի տրուած չարչարանքներուն՝ փախեր էի: Կէս օր
մը լեռը անցուցած էի: Յաջորդող գիշերին իջած էի
վար, թաղնուած էի անկիւն մը ու առաւօտուն կանուխ
ինքզինքս նետած էի ճամբայ՝ նոր գիւղ մը երթալու, նոր
թուրք աղայի մը քմահաճոյքին յանձնուելու համար:

Գիւղին առջեւ, լճակը կը կոծէր մեռելներու յարու-
ցած ցաւէն, նորածագ արեւին ճառագայթները կու լային ա-
լիքներու կոտրած թեւերուն մէջ: Լճի եզրին, աւազին
մէջ ու աւազէն դուրս բարձրացող թաւ ուռնիները աշ-
նանային ստուերներու տրամութիւն մը կը խտացնէին, եւ
ես, հոն, գոհի մը ոսկորին մօտ հողին վրայ կեցած՝ կեան-
քիս ճակատագիրը կը կախէի անձանօթ բախտի աշտարա-
կին: Յանկարծ երկու մարդիկ տեսայ, որոնք վար իջան
եկան ինձ մօտ, զիս տեսան ու խնդացին: Մէկը Օսման ա-

— Չէ՞ք կրնար ցոյց տալ ինծի:

— Շատ հեռու է:

— Բայց կը խորհիմ թէ կրնանք տեսնել յիշեալ ձորը՝
եթէ ուզէք մատնանիլ ընել:

— Ինչո՞ւ այդքան կը հետաքրքրուիս, եւ յետոյ, տեղը
տեսնելով ի՞նչ պիտի հասկնաս, քանի որ այնտեղ ջարդը՝
ւողները արդէն հիմա փտտած ու հող դարձած են:

— Երէկ հաճոյքով կը պատմէիք այդ զոհերուն ահա-
ւոր վիճակը իբրեւ ձեր մէկ լաւագոյն յաղթութիւնը, իսկ
այսօր տեղն անգամ ինծի ցոյց տալ չէք ուզեր: Զարմա-
նալի է:

Մենք կը քալենք ճակատնիս հարաւին տուած: Ու
Պէքոշ, իրեն ուղղած իմ վերջի խօսքիս առջեւ կարծես չը-
ղիմացաւ, աչքերը դէպի արեւելք դարձուց, այն կողմը եր-
կարող մեծ ձորի մը նայեցաւ գլուխը երեքուց, նայուածքը
ես քաշեց եւ թեթեւակի ձայնով մը արտասանեց.

— Խեղճե՛ր...

Ես սիրտ առի, համոզուելով թէ անոր զղջումը, գոնէ
այդ ժամուն, բացարձակապէս տիրական էր և կատարու-
կամ նոյնիսկ պարզ բարկութեան համար ուժ չունէր:

— Ուրեմն մեր ճանապարհը յիշեալ զոհերուն բաց գե-
րեզմանոցին մօտէն պիտի չանցնի՞:

— Բնա՛ւ:

— Ուրեմն ես պիտի չկարողանամ ճանչնալ գոնէ ձորը
միայն:

— Ըսի թէ ճամբող քալէ, դաւակս, և թող որ մոռնանք
այդ դէպքերը:

Այս վերջին պատասխանը ուրիշ կերպ ապացոյց մըն
էր թէ Պէքոշ զարկած էր իր գաղանը, և եթէ դայն բո-
լորովին չէ մեղուցած ալ, վտանգաւոր դառնալէ դադրած
էր այդ ատեն:

Հանձմիս կը դառնամ, ան ինք իր մէջ զբաղուած է
դեռ, և իմ համարձակութիւնս նոր թեւ կ'առնէ, նոր հար-
ցում կ'ընեմ.

— Մեր ճանապարհին եղերքներուն ինկած է այս ու-
կորները կը ցուցնեն թէ այս տեղերն ալ ջարդ մը կատար-
ուած է: Այնպէս չէ՞:

— Չեմ գիտեր:

— Արդեօք ջարդուածները խարբերոցինե՞ր են:

— Ոչ:

— Ուրեմն գիտէ՞ք:

— Կեալուր օղլու կեալուր ես:

— Կը խնդրեմ:

— Երբ տուն հասնինք, այս մասին հարցուր Ֆիքիրին
և Փափոյին:

Հանձմս այս երկու անունները լսելուն պէս ճիշ մը
արձակեց և սպառնաց որ ալ չխօսինք:

Անիկա կու լար նորէն, և այս անգամ աւելի խոր յուզ-
ուած կը սրբէր իր արցունքները:

Քաղաքէն գիւղ վերադառնալու այս ճամբորդութենէն
քանի մը ամիսներ առաջ էր, երբ ես, վերջապէս չղիմանա-
լով ինծի տրուած չարչարանքներուն՝ փախեր էի: Կէս օր
մը լեռը անցուցած էի: Յաջորդող գիշերին իջած էի
վար, թագնուած էի անկիւն մը ու առաւօտուն կանուխ
ինքզինքս նետած էի ճամբայ՝ նոր գիւղ մը երթալու, նոր
թուրք աղայի մը քմահաճոյքին յանձնուելու համար:

Գիւղին առջեւ, լճակը կը կոծէր մեռելներու յարու-
ցած ցաւէն, նորածագ արեւին ճառագայթները կու լային ա-
լիքներու կոտրտած թեւերուն մէջ: Լճի եզրին, աւազին
մէջ ու աւազէն դուրս բարձրացող թաւ ուռնիները աչ-
նանային ստուերներու տրտմութիւն մը կը խտացնէին, և
ես, հոն, զոհի մը ոսկորին մօտ հողին վրայ կեցած՝ կեան-
քիս ճակատագիրը կը կախէի անձանթ բախտի աշտարա-
կին: Յանկարծ երկու մարդիկ տեսայ, որոնք վար իջան՝
եկան ինձ մօտ, զիս տեսան ու խնդացին: Մէկը Օսման ա-

դան էր, իսկ միւսը հասարակ գիւղացի մը: Անոնք, «ասիկա կեալուրի ձագ է» ըսին, նայեցան իմ տխուր վիճակիս, նորէն խնդացին ցոյց տալով արջի ու գայլի շարժումներուն նմանող յարափոփոխ ձեւեր:

— Կեալուրի ձագ չե՞ս դուն, հարցուց աղան բլրղցնելով իր աչքերը, որոնք միանալով միւսին ակռաներու կճրտացին, կարծեցի թէ ճեղքեցին իմ աղու յոգնած ճակատս, Կատաղի ցոյցին առջեւ կարկամեցայ, ահաւոր դողի մը կ'ալայ ու սոսկացի:

— Թուրքերէն խօսիլ գիտե՞ս:

Անորոշ պատասխանի մը մէջ գլուխս խոնարհեցուցի մահուան պատրաստուողի մը պէս:

— Ո՞ր տեղացի ես:

Դարձեալ ոչինչ կարողացայ ըսել: Լեզուս շարժելու համար անգոր մնացին ճիգերս: Անոնք իրարու ետեւ ինկան, մարեցան աչքերուս բերբերու յոգնութեան առջեւ:

— Տրապիզոնի և Կիրասոնի կողմերէն բերուած ու ամիս մը առաջ քիչ անդին ջարդուած կեալուրներու թափօրին կը պատկանի այս խրնգըրը, որ անպատճառ կոտորածի ատեն չէ սատկած, վրայ բերաւ գիւղացիին:

— Վիրաւոր ես, հարցուց նորէն Օսման աղան, ու գարշելի քրքիջով մը հրամայեց գիւղացիին որ թեւէս բըռնէ:

Շփոթութիւնը մառախուղ մը քաշեց աչքերուս, ծունկերս թուլցան, ինքզինքս բոլորովին մոռնալու և գետին իյնալու վիճակի մը հասայ: Օսման աղան տեսնելով, իմ զարհուրանքս, փոխեց իր հարցումներուն եղանակը:

— Կը կարծեմ թէ դուն Ծովեցի ես, և ես քեզ տեսած եմ օր մը, այս լիճին վրայ նստակով ճամբորդած ատենս: Այնպէս չէ՞:

— . . .

— Եթէ ճիշտ է, վախնալու պատճառ չունիս այլեւս:

— Այո: — Եւ ձայնը կոկորդիս մէջ կը խեղդուէր տեղի տալով նուաղած հառաչանքի մը:

— Աշխատանքի լաւ սիրտ ունի՞ս, լուծք վարել գիտե՞ս:

— Այո՛:

— Ուրեմն քու կեանքիդ տէրն եմ ու պիտի պաշտպանեմ զայն, — ըսաւ, ու յուզումներու փոթորիկներուն մէջ կիսամեռ դարձած իմ հոգիիս համար ռեւէ վստահութիւն չը ներշնչող քաջալերանքի խօսքերով զիս գործի առաջնորդել ուղեց: Մինչ ակռաներու կճրտոցը դիւային ժանիքներու տակ եւս առաւել զօրացնող գիւղացիին նոր ջանքի մը մտաւ համոզելու համար Օսման աղան:

— Ծովեցի չէ այս լակոտը: Ասիկա բացարձակ տխրած մըն է, որ ո՛չ պիտի կարողանայ լուծք վարել և ոչ ալ պիտի կարողանայ իր հացը ճարելու չափ արժանի ուրիշ գործ մը ընել, թող որ սատկեցնեմ զայն:

— Աճապարելու պէտք չկայ, կեցիր նայինք: Հայերը միշտ աշխատասէր կը ծնին և եթէ ասիկա հակառակը ներկայանայ, այն ատեն դիւրին է իր հաշիւը փակելու հաճոյքով մը չէնցնել:

Աղային որոշման դիմադրելու անկարող դարձած գիւղացին զեռ կը փայլեցնէր իր ակռաներն ու աչքերը, Կատաղի գայլի մը պէս:

Աղա և գիւղացի, երկուքն ալ գիւղէն լճեզր իջած էին այդ օրը ձմեռուան փայտ կտրելու համար:

Քիչ յետոյ, երբ մահուան սարսուռը ինծի կը թուէր թէ գինովութենէն դուրս կ'ելլէ ու հետզհետէ կը նուաղի անձանօթ յոյսի մը գոսացած շաւիղներուն տակ, տեսայ որ վար եկան եւ մեզի միացան ուրիշ աշխատաւորներ:

Այս վերջիններուն հետ աշխատանքի լծուելու համար ինծի տրուեցաւ կացին մը որ ծանր էր, որ աքնութենէն ու անօթութենէն տկարացած իմ կարողութիւնս չէր տաներ, հետեւաբար անոր շարժումի փորձերս կը ջլատէին ջիգերս,

կը բարձրացնէին հեւքս, կը հոսեցնէին պաղ քրտինք մը ճակատէս վար: Բանի մը անօգուտ փորձերէ յետոյ, դիմանալու հնար մը չգտնելով՝ կացինը ձեքէս վար ձգեցի:

Գիւղացին մոռտաց, բայց բախտ մը ունեցայ որ աղան գործելու ստիպում չըրաւ ինծի, մինչեւ որ բոլորս միասին նախաձաշ մը ըրինք: Ու անկէ յետոյ ա՛լ իմ մասնակցութիւնս գործին մէջ չատ թեթեւ անցաւ:

Եւ այն ժամանակ վերագտայ ինքզինքս զգալու թէ տակաւին պիտի ապրիմ վկայութեան մը համար, երբ արեւը տրտում հորիզոնին կը կախուէր, անոր դիմաց, ծնընդավայրիս աւերակները լճին միւս կողմը մոխիրներու սուգ մը կը բարձրացնէին ու իմ խռոված հոգին կ'առաջնորդուէր դէպի նոր սուռն, դէպի նոր գերութիւն:

* *

Արեւը մար մտած էր: Երեկոն կը սկսէր թանձրանալ: Աղային տան արտաքին դրան վրայ բարձրացող հիւրանոցին կցուած էր լայն ծածք մը, որ կը նայէր բնակարանին մէկ տարածութեանը: Հոն էի ես, և սփոփանքի խօսքեր կը հայցէի ինձմէ տարելից բախտակիցէ մը, որ Օսման աղային կը ծառայէր: Յանկարծ ներքին դուռը բացուեցաւ և փոքրիկ աղջիկ մը ուժեղ ձայնով կանչեց միջանցքի մութին մէջ.

— Արի՛ֆ, Արի՛ֆ, չուտ մեր ծառան վար բեր:

— Որո՞ւն աղջիկն է այս, ո՞վ կուգէ:

— Աղային քրոջ փոքրիկ աղջիկն է և քեզ կը կանչէ, պատասխանեց ինծի բախտակիցս:

Բարձունքէ մը վար իյնող ապառաժի մը փշուրին պէս զարնուեցաւ սիրտս, մինչ մտրակող ձայնը կը կրկնուէր:

— Արի՛ֆ, չուտ ըրէ, ես զայն տուն պիտի տանիմ հիմա:

— Իրա՞ւ ինծի համար է, Յարութիւն:

— Այո՛, ել որ երթաս:

— Գոնէ մինակ այս գիշեր չէ՞ կարելի քեզի հետ մընամ ու մխիթարուիմ: Այսքան գութ չնորհուելու միջոց մը չե՞ս գիտեր:

Ձէր գիտեր անշուշտ, և ատոր համար անիկա ջանաց դիւ համոզելու փորձեր կատարել տարբեր ձեւերով, որոնք թերեւս ճիշտ ըլլային, սակայն դեր կատարելու անգոր էին:

— Հոն, ուր որ դուն պիտի երթաս, հեռու չէ այս տունէն ու ես վրտա՛ն եմ թէ երբեք պիտի չտառապիս: Մեզի վիճակուած այս կեանքին մէջ բաղդատաբար դուն մըն խիթարական չըջան մը պիտի ունենաս, այնպէս որ ես կը խորհիմ թէ կարճ ժամանակէն հասկնալով տարբերութեան այս իրողութիւնը, թերեւս ինծի հետ տեսակցելու ներկայացող պատեհութիւններն իսկ չատ անգամ զանց առնես:

Մխիթարելու համար բախտակիցիս հրամցուեցած փորձի այս եղանակը չափազանցութիւն մըն էր լոկ: Բայց գերութեան մէջ, զրկումի դառն օրերուն, բախտակիցի մը ձեռքը սեղմելը անուշ երազ մըն է և անոր կատարած մխիթարութեան խօսքը ապրեցնելու մէկ կորովի ճառագայթն է, որքան ալ որ պատրանք ըլլայ:

* *

Աղջիկը արտաքին դունէն զիս բակ հանեց, յետոյ դարձուց չէնքին ետեւ և կարճ փողոցէ մը առաջնորդեց իրենց տունը:

Մթնշաղի այդ ժամուն, տան առջեւ նշմարեցի երկու չափահաս աղջիկներ, որոնք մէկ մէկ կողով շալկած Խնոթի աղը կը տանէին թափելու: Անոնք, մեզ տեսնելուն պէս, աճապարեցին, պարպեցին կողովները ու ներս անցան: Անոնց հետէն մենք ալ մտանք տան միջանցքը եւ անցանք ուղղակի Խնոթ, ուր կապուած կենդանիներու միջոցներուն շարժող երեք աղջիկներէն երկուքը աղբի իրենց կողովները կը տեղաւորէին, իսկ միւսը հին ճրագ մը բռնած՝ լոյս կընէր:

Անոնք երբ զիս տեսան, երեքը մէկանց կեցան, նա-
յեցան ինծի և առաջին առթիւ բռնազբօսիկ ժպիտ մը փո-
խանակեցին:

Ես զգացի որ այդ ժպիտը ներդաշնակ չէր անոնց մէջ:

Համաձայն զիս առաջնորդին վկայութեան, ճրագը
բռնողը իր քոյրն էր, տան մեծ աղջիկը՝ որ թուիս դէմքով,
մութ աչքերով, բարձր հասակով, բոլորովին կը տարբերէր
միւսներէն: Ան միայն բարեւեց զիս, ան միայն խօսեցաւ
ինծի հետ միշտ անպակաս դարձնելով անհամարձակ ժպիտը,
որ կը բարձրանար բերանն ու քիթը ծածկող լաչակին տա-
կէն և կը մարէր աչքերուն շուրջ:

— Ծովեցի՞ ես:

— Այո՛:

— Կ'ուզե՞ս որ մեզի եղբայր ըլլաս:

Եղբայր... Կարօտցած քաղցր հնչիւն մը, որ սակայն
կը նուազէր յուշերու հառաչանքին տակ դառնացած պտրա-
պութեան մէջ:

Եղբայր... հեղնութիւն մը մեր խորտակուած գոյու-
թեան, թէ ոչ նշոյլ մը մեր սփոփանքի երազին:

— Դուն մեզի եղբայր պիտի ըլլաս այսուհետեւ և մենք
քեզի քոյր: Չորս քոյրեր եղբօր մը հետ պիտի ապրինք
այս տունէն ներս, ուր գթացող մօր մը թեւերէլ անշուշտ
պիտի հովանաւորէ մեր իրարու հետ քաղցրացուցած սրտե-
րը: Այնպէս չէ՞:

Պատասխանս ժիր նայուածք մը եղաւ միայն, որ
փութով դարձուցի նաեւ միւսներուն, որոնց դէմքերուն
գեղեցկութիւնը կը ծփար ճրագի աղօս լոյսին առջեւ,
դաշտերէն տուն բերուած ու մէկ կողմ ձգուած ծաղիկնե-
րու պէս: Իմ նայուածքիս առջեւ, վերջինները ցուցուցին
թէ պաշարուեցան և անհամբեր դարձան: Անձայն բոլոր՞ք
մըն էր արդեօք իրենց գոյութիւնը չարչարող անիրաւու-
թեան դէմ:

Անտարակոյս:

Մինչ ես կը շարունակէի պահել իմ լռութիւնս, անոնք

երկուքն ալ չկրցան զսպուիլ երկար և մէկէն զիս զարմա-
ցնող լեզու մը շարժեցին, հայերէն հարցնելով մեկզմէկու.

«Ինչո՞ւ չի խօսիր, ինչո՞ւ չի ուրախացներ»:

— Հա՞յ էք դուք:

— Այո՛:

Ու լռութիւն նորէն:

Տան աղջկան հրամանով, մէկը ինծի տուաւ երկաթէ
խողանակ մը, ձախ կողմիս եզան կոնակը քերելու համար:

Խողանակը երկու անգամ շարժեցի: Պարզուեցաւ որ վարժ
չէի, կենդանին իր անհանգստութիւնը յայտնեց մտուրէն
դուրս քաշած դունչի շարժումով: Աղջիկը, այս տեսնելով,
փութաց սահեցնել անկարողութիւնս, անշուշտ, որպէսզի
չարտմիմ:

— Կը սորվիս, եղբայրս, կը սորվիս չուտով:

Զիս տուն առաջնորդող փոքրիկ աղջիկը հեռացած էր
ժամանակին, իսկ մենք չորսերնիս, իրարու աչքերու մէջ
նայեցանք դարձեալ, այս անգամ աւելի լուռ, աւելի եր-
կար, կարդալու համար անաւորին գաղտնիքը, և էջ մը իսկ
չըջած՝ անհանգստութիւնս հետերնիս թափօր կազմեցինք,
թողելով որ կենդանիները հանգստանան ախոռին մէջ:

Տան բակէն կ'երկարէր խարխլած սանդուխ մը, ուր-
կէ առաջնորդուեցանք վեր: Նախ տան աղջիկը ելաւ, անոր
ետեւէն միւսները չբարձրացան, ճամբայ տունին ինծի ազ-
նուականի վարմունքով: Ես բարձրացայ տասը աստիճան
սանդուխը, հասայ վերնայարկի միջանցքին առջեւ, դար-
ձայ ետեւ և տեսայ որ դեռ անոնք վարը կեցած՝ կը նա-
յէին ինծի ակնապիշ աչքերով:

Օր մը զիրենք գերութեանէն ազատող անձանօթ յոյսը
կը փնտռէին անոնք իմ մօտ անպատճառ:

Վերի միջանցքին զիս դիմաւորեց տան հանրմը, մայ-
րը զոյգ աղջիկներուն և քոյրը Օսման աղային: Ան ծաղկի

հիւանդութենէն գուռցած դէմք մը ունէր և աչքերուն մէջ ցաւերու ալիք մը կը խաղցնէր կարծես: Իր հասակին ու շարժումներուն երեւոյթը, որ կը բարձրանար օջախի կրակին ընդարձակ լոյսին առջեւ, առնական էր, և սակայն ցնցումներէ շուրած տիրուհիի մը տպաւորութիւնը շուտով կը զգացնէր: Նամիհրամ էր: Ատոր համար լաշակը թուշն ի վեր, մինչեւ քիթը բարձրացուց և հարցուց.

— Անունդ ի՞նչ է:

— Ճէմալ:

— Ճէմալ, ի՞նչ աղուոր անուն:

Նոյն պարագային ներս մտան երկու հայ աղջիկները և անցան ուղղակի սենեակ: Եւ հանձմը նոյնպէս, առանց ուրիշ հարցում մը ընելու, ինծի նստելու տեղ ցուցուց վառուող օջախին աջ եզերքը փռուած մինետի մը վրայ ու անցաւ ներս:

Օջախին կրակը բարկ էր, եւ ես, խոնաւ քարանձաւները բնակող հին ճգնաւորի պէս դողացող իմ հոգին թոյլ տուի որ ծծէ անոր դուր:

Օջախը կը վառէր միջանցքի այն պատին տակ, որուն դիմացը կախուած էին երկու սենեակներու դռները: Բոլորն ալ առաջի սենեակին մէջն էին, ուրկէ շատ չանցած դուրս եկաւ տան մեծ աղջիկը, մեծ աման մը ապուր լեցուց, մաղ մը հաց դրաւ առջեւ և ժպտելով ըսաւ. —

— Կուշտ մը կեր առանց քաշուելու: Վստահ եղիր թէ քիչ ժամանակէն այս տունը շատ մօտ պիտի խօսի քեզի:

Նորէն ժպտեցաւ, հոգեկան համակրութիւն մը փրնտող աղջկան պէս նայեցաւ աչքերուն խորը ու գնաց սենեակ:

Գրեթէ կէս ժամ առաջ, Յարութիւնին մօտ կերած էի անգամ մը, այնպէս որ, այս անգամ քիչ կերայ, շատ նայեցայ:

Վարր, ե՛կու ախոռ լեցուն կենդանիներ, բակին մէջ շարուած երկրագործի գործիքներ կը վկայէին թէ Օսման աղային քրոջ տունը նուազ չէն չէր, և այդ մարդ պէտք

էր այդ շէնութիւնը շարժման մէջ պահելու համար: Մինչդեռ ես հասկցայ որ չորս աղջիկներէ և տիրուհիէ մը զատ մէկը չկար հոն: Ի՞նչ էր եղած որ այդ տունը այդ մարդու կարօտ դարձած էր: Յետոյ, երկու հայ աղջիկներ կային, որոնք փութով ինքզինքնին ցուցուցին թէ քաղաքի քընքուշ կեանքովը մեծցած, թեւ առած, նրբացած գեղեցիկներ էին: Ի՞նչպէս այդ տունը ինկած էին: Ո՞վ քաշեր եւ բերեր էր դանոնք: Ո՞ւրկէ ուր: Յարութիւնը ինծի ըսաւ թէ «Բու երթալիք տունդ երկու հայ աղջիկներ կան, և տան մեծ աղջիկն ալ պարագաներս ճնշման տակ կարծես բարեշրջներ է, այնքան որ քնքուշ ու կարեկից սիրտ մը ունի»: Ո՞ր տեղացի էին հայ աղջիկները, ի՞նչ էր տան մեծ աղջկան ճնշուելու և աւելի բարի, հեղ դառնալու պարագան:

Յարութիւն ժամանակ չունեցաւ այս մասին իր գիտցածը ինծի բացատրելու: Եթէ հայ աղջիկներէն մէկը անգամ մը դուրս գար, կարելի էր շատ բան հասկնալ ու հանգստանալ:

Մեծ աղջիկն էր որ վերստին դուրս եկաւ, և ուզեց կրկին ապուր լեցնել:

— Կը խնդրեմ, Արիֆին հետ անգամ մը կերած ըլլալու համար, արդէն լեցուցածնիդ իսկ չկրցի հատցնել:

Նորէն փայլեցուց աչքերը ծաղկի պէս եւ հարցուց.

— Չե՛ս նեղուիր, այնպէս չէ՞:

— Ո՛չ, շնորհակալ եմ:

— Ես ալ հիմա ուրախ եմ:

* *

Վերջի խօսքերը արտասանուելէն հազիւ քառորդ ժամ անցեր էր, միւս սենեակին մէջ, ինծի հետ նստած էին մեծ աղջիկն ու երկու հայուհիները:

Ձեռքերս կուրծքիս խաչելով, վեր առի անհամարձակ գլուխս, չղթայուած նայուածք մը նետեցի մեծ աղջկան, յետոյ, անմիջապէս միւսներուն:

Երկու հայ աղջիկներու ձեռքերուն չարչարուած նրբութիւնն ու տառապած գեղեցկութիւնը միեւնոյն երեւաց ինծի: Պիտի ըսէի թէ մէկ ծնողքի զաւակ էին անոնք, եթէ կազմի ու հասակի տարբերութիւն մը բոլորովին հակառակը չվկայէր: Մէկը ունէր սիրուն կազմ, բարձրահասակի վայելչութիւն և փութով ժպիտ ծնելու երթակայ պայծառ չըթուներ ու այտեր: Իսկ միւսը, քիչ մը կարճ հասակի մէջ կը պահէր շէն մարմնի մը յաջողութիւնը, ունէր առատ ու երկար մազեր, սեւ ու սուր աչքեր և գրաւիչ շարժումներ:

Այս վերջինին համար ըսաւ տան աղջիկը.

— Տիգրանուհի է ասոր հայ անունը, որ հիմա կոչուած է Ֆիքիր: Փայլուն էր միւսին անունը, որ այժմ կ'անուանուի Փափո: Մեծ եղբայրս է աղատեր զիրենք կոտորածի ժամանակ:

Կնճոռտ նեղութեան հեւք մը դուրս տուաւ ու շարունակեց.

— Եղբայրս բաւական հեռու տեղէ մը հետեւելով ասոնց կարաւանին, տեսեր է Ֆիքիրին նախ մաղերը, յետոյ դէմքը և անմիջապէս համակրեր է: Երկու օր, ամբողջ ճանապարհին հակեր է անոր, ու վերջի ժամուն, կոտորածի ատեն փրկեր է զայն, և միեւնոյն ատեն Փափոն: Ասոնք եղբայրներուս յիշատակը կ'ապրեցնեն, իսկ դուն պիտի կերպարանաւորես զայն: Մայրս, որուն հոգեկան ցաւին բոցը աւելի ահաւոր է, ապահով եղիր թէ կ'ապրի փրկուածով իր միւլթարութիւնը միայն տառապողներու սփոփանքին մէջ: Ան արտօնեց մեզ որ այս երեկոյ իսկ չ'ուշանանք ծանօթանալ իրարու հետ այն յարկին տակ՝ ուր չար սիրտ չկայ բնաւ: Այս տան պատերուն կերպարանքները դեռ արթուն կը պահեն մրմուռը մեր սրտերուն մէջ: Բայց ես վստահ եմ որ շուտով պիտի անհետանան մեզ ցաւցնող ու լացնող բոլոր տրտմութիւնները, եթէ մենք միասնաբար ջանանք ամէն արշալոյսի մէկ ծիծաղ մը վառտկիլ:

Քիչ մը լռեց: Ծանկերուն դրած իր ձեռքերուն նախեցաւ, հառաչանք մը քաշեց և դարձեալ շարունակեց.

— Պատուական հայրս և երեք կտրիճ եղբայրներս քառասուն օրուան մէջ գալարուեցան անձանօթ ցաւի մը տակ ու անարդար անէծք մը խեղդեց զանոնք իրարու ետեւ: Այս աղէտներուն մէջ երկու քոյր ու մայր մը կարեկցութիւն գտնելու համար ի դուր մեր աղաչանքները բարձրացուցինք: Անոնք ամէնքն ալ անձանօթին խորերը գացին ու թաղուեցան, թողելով որ կսկիծը սեւ օձի պէս սողայ մեր մորմոքացող սրտերուն: Անմիւլթար մնացինք, ու երեսի վրայ ձգուած որբի պէս կարօտ դարձանք: Կարօտողը կու լայ, լացողը խեղճ է և խեղճը տառապող մըն է: Սակայն հաւատանք որ ժամանակի վազքին առջեւ կը հալի թանձրացած ամէն վիշտ, և գիշերուան անէծքը կը մարի երբ ցերեկի օրհնութիւնը հասնի: Երբ հալածուած, քաղցած ու ծարաւի հոգիները օր մը հասնին իրարու, եղբայրանան մէկ յարկի տակ, կ'ըսեն թէ հոն նոր կեանքի մը օրհնութիւնը ծնունդ կ'առնէ: Եւ այդ օրհնութիւնը հետզհետէ այնքան կ'աճի, այնքան կենդանաւոր կը դառնայ, որքան եղբայրացողները հարազատ ապրին իրարու հանդէպ սիրոյ, վաստակի ու բարիքի աշխատանքին մէջ: Այնպէս չէ՞:

— Այո՛, ճշմարիտ է:

Մտովին կը զարմանայի անոր այս արտայայտումի կարողութեանը, և չէի ուզեր որ թուրք աղջիկ մը եղած ըլլար ան:

— Տխուր է, հանժմ, տխուր: Կը հասկնամ որ ձեր ցաւն ալ մերինին պէս զօրաւոր է, բայց իրաւ էք որ ժամանակը զայն կրնայ մեղմացնել օր մը: Զեր անձնական համոզումներուն շատ հիացայ եւ այս օրերուն՝ ինծի համար ամենամեծ շնորհքն է որ Աստուած զիս այս տունը առաջնորդեց: Եւ դարձեալ երբ դուք զիս ձեր եղբայրը կոչելու չափ պատիւ մը կ'ընէք, արդէն միւլթարանքի ճամբու մը բացուելը կը զգացնէք ինծի, իմ հոս հասնելու այս առաջին ժամուն:

Կիսահամարձակ պատասխանէս շատ գոհ եղաւ, և իր ու-

բախութիւնը հարուստ ժպիտով մը յայտնելէ վերջ, դարձաւ միւսներուն:

— Դուք ալ խօսեցէք ծէմալին հետ: Անիկա մեր բոլորիս եղբայրն է այսօրուրնէ սկսեալ: Այստեղ մեզմէ զատ միայն Աստուած կայ, ատոր համար կ'ըսեմ, եթէ կը խորհիք թէ ձեր նոր սորված թուրքերէն լեզուով պիտի չկրնաք արտայայտուիլ, խօսեցէք, իրարու հետ ծանօթացէք ձեր մայրենի լեզուով: Մայրս որքան ալ յանձնարարած ըլլայ, ես անձնապէս հակառակ չեմ բնաւ, քանի որ անկեղծօրէն կը ցանկամ ձեր միւսթարութիւնը տեսնել: Հայրս կ'ըսէր թէ՝ այն որ ուրիշը կը միւսթարէ, կը միւսթարէ ինքզինքը: Յետոյ, ինչքան ալ ես շատ բան խօսիմ, ինչքան ալ անկեղծութիւնս ներկայացնելու փորձեր կատարեմ, ձեզի չափ չուտ, ձեզի չափ դիւրին չեմ կրնար համոզել ծէմալը, չեմ կրնար մտերմացնել զայն այս տանը ու անոր անդամներուն հետ: Եւ ատոր պատճառները շատ բացայայտ են:

Չէի հասկնար թէ ինչո՞ւ այսքան ազատամիտ կը խօսէր այդ թուրք աղջիկը: Եւ ինչո՞ւ միւսները կը լռէին դեռ: Սակայն ես անհամբեր դարձայ եւ հարցուցի անոնց թուրքերէն լեզուով.

— Ո՞ր տեղացի էք:

— Երկուքս ալ Շապին-Գարահիսար քաղաքէն ենք, պատասխանեց Տիգրանուհին հայերէն, և միեւնոյն ատեն յայտնեց որ ես ալ հայերէն խօսիմ իրենց հետ: Իրաւ էր թէ թուրքերէնը նոր կը սորվէին:

— Ուրեմն ձեր կարաւանը մինչեւ այս տեղե՞րը բերին:

— Այո՛, մինչեւ այս գիւղին կոնակը բարձրացող լեռան ետեւ:

— Ձեր քաղաքէն մինչեւ հոս քանի՞ օրէն հասաք:

— Մեզի տրուած հալածանքներն ու չարչարանքները այնքան ահաւոր էին, որ մեր կարաւանին մէջ ոչ ոք ի վիճակի մնաց օրն ու ժամը գիտնալ: Ամէն անգամին երբ

կ'անդրադառնանք Փայլունին հետ, մեզի կը թուի թէ տալիսներ տեւեց մեր դժոխային ճամբորդութիւնը:

— Ո՞ր ատեն բաժնուեցաք դուք ձեր կարաւանէն:

— Ծիշտ ջարդի ատեն:

— Ո՞րքան իրակա՞ն ու անկեղծ են այս աղջկան ըսածները, ըլլայ ձեր ազատութեան, ըլլայ տանը հասած անէծքի մասին:

— Ասոր հայրը, որ կրօնական մարդին մէջ գիւղացիներուն ամէնէն հմուտը ճանչցուած էր, նախապէս հրահանգներ կու տայ եղբր որ իր զաւակներն անգամ ջերմեռանդութեամբ մասնակցին հայերու կոտորման, իբրեւ կրօնական սրբազան պարտականութիւն: Հակառակ որ ծերացած էր, աչքերը լաւ չէին տեսներ, քալելու կարողութիւնը շատ թոյլ էր, բայց այդ վիճակով աւանակի վրայ հեծած դացած է ջարդերուն անձամբ իր մասնակցութիւնը բերելու: Ուշ ատեն սակայն, երբ խղճահարուելով գղջուծի եկած է, այլեւս չէ կրցած զսպել արիւնի հոտէն կատաղի դարձած իր զաւակները: Վերջի մէկ պարագային, սա դիմացի լերան ետեւի միջոցներուն կռաւորուող մեր կարաւանին նշանաւոր ջարդարարն էր իր մեծ տղան, ուրկէ քաշեց, քաշքշեց մեզ արիւնոտ սուրի սարսափին տակ ու տուն բերաւ: Մեզ տուն բերելուն երկրորդ օրն իսկ, մենք կռահեցինք որ իրմէ երկու տարի պզտիկ եղբոր հետ նպատակ ըրած են մեզ ծառայեցնել իրենց վայրենի հաճոյքներուն: Եւ այնուհետեւ ինչ պիտի ըլլար մեր վիճակը, Աստուած միայն գիտէ: Յուսահատին յոյսը աղօթքն է միայն, ու մենք աղօթեցինք անձայն, գիշեր ու ցերեկ իր հաւատքին համար չղթալուած վանականին պէս: Անոնց առաջին փորձերը կարողացանք ի դերեւ հանել: Երկրորդին դեռ չհասած՝ հայերենին հիւանդացաւ և մէկ շաբաթէն մեռաւ: Արիւնոտ սուրը, որ այժմ կախուած է ներքնասենեակին պատէն վար, ի զուր լուացին: Յաջորդ շաբթուն փոքր եղբայրն էր և միւս շաբթուն ալ երկրորդ եղբայրն էր մեռան՝ կարծ հիւանդութիւններով: Տասնեւհինգ օր հազիւ անցաւ միջոցը, այս անգամ ալ մեծ եղբայրն էր ինկաւ հիւանդ ու հինգ օրէն կատղեցաւ իրենց հօրը պէս: Այս վերջինը, իր կա-

տաղութեան ընթացքին հօրմէն աւելի խոր չարչարանքներու ցաւին տակ կը գոչէր. «Հայե՛րը, հայե՛րը, վերականգանացեր ու լեցուեր են մեր տունը: Ա՛խ... անոնք կը տանջեն, կը խեղդեն զիս: Ահա՛ մէկը, որ կոկորդո բռնած կը ցնցէ զիս, միւսը կողերուս սուր կը մխէ, ուրիշներ մազերս կը փետտեն, շնչառութիւնս կ'արգիլեն, կրակէն կարմըրած ճաղերով աչքերս կը հանեն, սուր աքցաններով ձեռքերուս մատները կը քաշեն, ոտքերուս սկոբները կը կոտորեն: Ա՛խ, ա՛խ, ահա կուրծքս կը պատռտեն անոնք, մեր ձեռքէն խլած փոքրիկ դանակներով: Լեցած են, լեցած են այս տունը հարիւրներով, հազարներով ու իմ չարչարանքներէս կը հրճուին...»: Անոր չուրջը բոլորուող ազգականներն ու բարեկամները ի զուր կը ջանային հասկցնել թէ բոլոր «կեանքները», այսինքն հայերը, դադարած են գոյութիւն ունենալէ այս աշխարհի վրայ: Ան առանց դադարի երկու օր շարունակեց այս աղաղակը ու մեռաւ ճիշտ հօրը մահուան քառասունքին՝ հայու բարիք ընկու յանձնարարութիւն մը բերնին մէջ կիսատ թողուցած:

Աչքերս դարձան, նայուածքս ճեղքեց մուկուլացող ճըրագին լոյսը, արդար հարուածէ մը ցնցուող թուրք աղջիկը տեսնելու, կարծես թէ ինքն ըլլար մեռնող չարագործներուն կենդանի էութիւնը: Ան մտիկ կ'ընէր առանց բան մը հասկնալու, մինչ Տիգրանուհին կը շարունակէր.

— Եւ հայու ահաւոր անէծքէն զարնուած այս տան մնացեալ անդամները՝ երկու աղջիկ և մայր մը, հեւցին դողի մէջ, մինչեւ որ խոստովանութիւնը իրենց չըթուէր ներուէն վրայ յայտնութեան մը պէս վերաւորեց:

Որո՞ւ մտքէն պիտի անցնէր այդ տտեն թէ Շապին Գարահիսարցի այդ երկու գեղեցիկ ու նուրբ աղջիկներէն փայլունը, վերջէն, ուրիշ պարագայի մը տակ, ամուրի դարձած Օսման աղային ճանկը պիտի իյնար, անոր խենհ. չային կիրքերուն զո՞ պիտի դառնար, երկու տարիէն արտասովոր կերպարանք մը առնելու, և յետոյ զայն աւանազի մը բարձած քաղաք պիտի տանէի, երեք ամիս վերջ գերեզման իջնելու համար:

Անողորմ հատուցման լայն գիծին վկայութիւնը ներկայացնող այս երկու բռնափոխուած անուններն էին Պէքոշին արաստանածը, որոնք սաստկացուցին հանրմիտ յուզումը, և բարձրացուցին անոր ճիշդ:

Պարզ էր, ուրեմն, որ մեր վերելքի այդ ճանապարհը, Շապին Գարահիսարցի քաղաքէն և գիւղերէն հասնող ու ջարդուող կաբաւանի մը սկոբները կ'եզրէր. Հանրմիտ գիտէր զայն, անշուշտ յիշեր էր նաեւ իր զաւակներուն կատարած չարութիւնները, ու անոնց կորուստի թարմ ցաւին առջեւ կու լար ու հոգոց կը կարդար:

Հետզհետէ նոր սկոբներ տեսայ, բայց, ա՛լ միայն երեւակայեցի Տիգրանուհին ինծի ըրած պատմութիւնները, մինչեւ որ բարձունքը հասանք, մինչեւ որ Մովքի աղօթքներու լիճը երկինքէն առած գաղտնիքի մը տեսքը ցուցուց:

* *

Բարձունքին ետեւ կարճ վայրէջք մը ունեցանք, ճանապարհի փոքրիկ դարձ մը կատարեցինք, քանի մը վայրկեան եւս յառաջացանք և բռնեցինք լեռնածոցին մէջ տարածուող շարք մը բարեբեր արտերուն փէշը: Ղուկասի Դաւթ կամ վերջէն կեալուէ եֆիցլիք կոչուող այս հովիտի գեղեցիկ տեսքը, հոն թեւ առնող գեփիւռին շունչը, անուշ օդին ներգործութիւնը ամէն յուզում մոռցնելու չափ հաճելի հկան հանրմիտ:

— Պէքո՛շ, լեռն ի վեր չատ յոգնեցանք, թէեւ գիւղին մօտեցանք, բայց կ'արժէ հոս, այս արտերու մէկ եզերքին քիչ մը հանգիստ շունչ առնել:

— Այո՛, հանրմ էֆէնտի, իրապէս հաճոյք է քիչ մը առնել, հոս տեղ մը նստիլը:

Քանի մը արտերէ անցանք, մարգագետնի մը շրջափակին առջեւ կեցանք, հոն, իրարու մօտ հանգիստի տեղ առինք:

Մեր քովէն առուակ մը կ'անցնի, կ'երկարի, որուն մէջ լեցուն ու հեղասահ ջուրը անդադար կը շարժէ միջոցներուն աճող այլազան բոյսերը, անոնց տալով նուրբ ցուքեր, գունաւոր շողեր: Մեր շուրջը վարուած ու անվար, բուսած ու անբոյս արտերը հողին օրհնութեան հէքեաթներն ունին, դիմացի բլրալանջին հովիւ մը կը շարժի, սրինգը կը ձայնէ, և վարը, քիչ հեռուն, լիճն է որ խորունկ իմաստ մը դուրս կու տայ: Ան, մանր ծփանքներով կը փայլիլացնէ իր երեսը, կը սահեցնէ իր ալեակները վարդազօյն երանգներու մէջ, և զանոնք կ'ուռնեցնէ միապաղաղ աւազին և ժայռասալերուն վրայ, փաղփղուն խորշումներով ու լոյսի հոսումներով:

— Հոս, այլեւս մեր գիւղին ու տունին մօտ, կը խորհիմ թէ բաւական հանգիստ ես հիմա և ուրախ, այնպէս չէ՞, հանրմ կը հարցնէ ինծի:

Ես ոչինչ կը պատասխանեմ, այնքան որ մտածումներու տարօրինակ վիճակ մը ունիմ: Մինչ Պէքոշ կարծես անհամբեր է և խօսելու առիթ մը կը փնտռէ անձկանօք:

— Կը խորհիմ թէ ձէմալը շատ աւելի տրտում ըլլալու է այսօր, հանրմ էֆէնտի:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որովհետեւ այն հայ ծառան, որուն հետ երկար ժամանակ անցուց անցեալ երեկոյին, այս առաւօտ սպաննել տուաւ Սլօ պէյը:

— Մե՛ղք, ինչո՞ւ այդ աստիճան անգթութիւն կատարեիք է Սլօ պէյը, ծան ծառան սպաննելը ահ ունի որ կ'անիծէ և տուն կը մըշեցնէ:

— Այո՛, հանրմ էֆէնտի, կը հաւատամ, անգթութեան չափազանցութիւնը անէծք է և մարդը աւել կը դարձնէ: Այդ ծառան վիրաւոր աղատուեր էր ջարդէն, ու ինկած էր Հաճի Մամոյի տունը, ուր կը ծառայէր իբրեւ հարստահարուած թուրք գաղթական: Սակայն Հաճի Մամօն չէր կրցեր պարտկել ճշմարտութիւնը օր մը, երբ խումը մը զինուորներ իր տունը իջած ու բռնած էին զայն: Չեմ գի-

տեր ինչպէս եղեր նորէն աղատուեր էր, և այս անգամ ուրիշ քիւրտի մը մօտ ինկած էր ծառայութեան, ուրկէ ալ իր տունն էր տարեր Սլօ պէյի հայրը՝ Ալի աղան:

— Մի՛ պատմեր: Պէքոշ, ըսաւ հանրմ ու լռեց, զգացնելով թէ կը դողար նորէն իր աղետալի յիշողութիւններու ճնշման տակ:

— Պատմելիք ուրիշ բան չունիմ այս մասին, միայն կ'ուզեմ աւելցնել որ այդ ծառան խարբերողի ու անուանի հայ մըն էր: Սլօ պէյ կռահեր էր այդ ու ատոր համար սպաննել տուաւ: Ըէմալը թերեւս հիմա աւելի լաւ գիտէ յիշեալին իսկութիւնը:

— Լռե՛ք այս հարցին շուրջ:

Ու լռութիւն...

Եւ ի՛նչ զարմանալի, յանկարծ հով մը իջաւ, մառախուղ մը գոյացաւ ջուրին միւս կողմը, ծննդավայրիս ետեւ բարձրացող մեծ լեռնէն վար սողաց, ծածկեց լիճը, լեցուց շրջակայ ձորերը, հասաւ մեր մօտ, վախցուց մեզ, ետքալուեցաւ, փէշերը աստ ու անդ սուրացուց, խաղցուց տասը վայրկեան, և անհետ վր թուլցաւ իր ուժէն, մշուշ սկսաւ հալիլ ինքն իր վրայ արագօրէն:

Քիչ յետոյ, տարտամ մէգ մը միայն մնաց, որ լուսաւոր ամպի ձեւ առաւ, իջաւ լճին վրայ և համբուրուեցաւ անոր զսպուած խորհուրդին հետ:

Հրաշք կայ դաժան ուժերու դէմ:

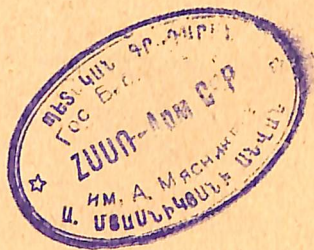
Զայրացած սուրբերը շարժումներ ունին:

Մեռելները անհանգիստ են ու խօսքի կը սպասեն:

Տարիներ վերջ, երբ Նախախնամութեան սարսափելի համաճարակը զարկեր էր Քիւրտ եմլիկին, մըշած էին այնտեղի չարագործները, մըշեր էր Ալի աղան, մըշեր էր իր որդին, քանդուեր էր իրենց տունը, ես նորէն Ծովք կ'երթայի, ինծի պէս գերութենէ ազատուող և Վէլօ անուն զարհուրած հայուն ինքնութիւնը հասկնալու համար յարուցած հետաքրքրութիւնս պարտկող ընկերով մը հետ։ Ու հոն, Ծովքի մէջ, առաւօտ մը, մեղմ, ջինջ եւ լայն երկնակամարին տակ, անհամար հծծիւններով չչնջուն լճին վրայ, մեր նաւակը կեանքի այլազան չարիքներէն ճողոպրած գեղեցկութեան մը պէս կ'առուանոսէր ջուրին անշէջ շողշողումը, և լոյսի յարածուփ ձեւերու մէջ կենդանացած ուժի մը պէս կը բարձրացնէր վարիչի մը անվեհեր ձայնը։

— Թիալարէ, եղբայր, հրաշք կայ, սուրբերը շարժումներ ունին։ Հազարաւոր վերապրողներ իրենց ինքնութեանը կը վերադառնան, Վանը յաղթանակեց, կամաւորները Կիլիկիա մտան, և Կովկասը Հայոց ազատութեան կանչէն կը խլրտի։ Զօրացիր, եղբայր, ահա Արեւը կը ծագի, մեռելներն են որ կը խօսին։

Վ. Ե. Զ.

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Այս գործին հրատարակութեան ընթացքին, ստացայ մէկ քանի նամակներ։ Որոնց պարունակութիւնը զիս կը պարտաւորէ հոս ըսելու թէ, յառաջաբաններն ու գրախօսականները, որքան ալ որ մտերմօրէն գրուին, ոչինչ կ'աւելցնեն իրենց չօշափած գործին ունեցած հիմնական իմաստին ուղղութեանը և հոգեկան կառուցուածքին զօրութեանը վրայ։ Անոնք կը գրուին հանրութեան ցոյց տալու գործին ներքին գիծը, անոր էական արժէքին չափանիշը, և, ըստ այնմ կը ձգտին ռեսուցանելու, շնորհաւորելու կամ շնորհակալ ըլլալու նուրբ եղանակով մը հայուի առեւել զայն արտադրող ուժը։

Պ. Ա. Զօպանեանի կողմէ այս հաստիքին նուիրուած յառաջաբանին — որուն մէջ կը ցաւիմ որ կարգ մը վերիպակներ եղած են, ինչպէս ցոյց կու տայ ցուցակը — ընկերացուցի Պ. Ա. Ահարոնեանի ծանօթ գրախօսականը, աւելի ճիշտը, այս գործին բացումը անով կատարեցի, որովհետեւ, Ահարոնեան զիս բնաւ չճանչնալով մէկտեղ, եղաւ առաջինը որ դիմաւորեց իմ անգրանիկ շարժումներս տաքուկ սրտով, և, թեւերը բացաւ ինծի գուրգուրացող հօր մը ժպտուն աչքերով։ Ան էր դարձեալ, որ նախ առանձին նամակներով, ապա, անձնական տեսակցութեամբ, իր գնահատանքներն ու սրտապնդումի խօսքերը կրկնապատկեց ինծի։

Զեմ. ըսեր օր եթէ Պ. Ա. Ահարոնեան և «Հայրենիք»-ի 12 Օգոստոս 1927 թիւին մէջ նոյնքան գեղեցիկ գրախօսական մը ստորագրող Հ. Ս. Երեմեանը չըլլային, այս գործը պիտի չկազմուէր, սակայն հաճոյքով կը խոստովանիմ թէ, մասնաւորապէս այս երկուքին շատ բան կը պարտիմ։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

26 Յունուար 1937

Լիոն

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՅԱՆԿԸ

	Էջ
ԵՐԿՈՒ ԽՕՄՔ	3
ԾՈՎՔ-ԿԷՕԼՃԻԻԿ	5
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	11
ՆԱԽԱԲԱՆ	17
ՔԱՂԱՔԻՆ ԴՐԱՆ ԱՌՋԵԻ	23
ԽԻՂՃԷՆ ՋԱՐՆՈՒԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾԸ	37
ԴԺՈՅՔԻՆ ՄԻԻՍ ԵՐԵՍԸ	57
ՋԱՐՀՈՒՐԱԾ ՄԱՐԴՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ	85
ԷՋԻ ՄԸ ԱՀԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ	117
ՉԱԿԵՐՏՈՒԱԾ ԱՐԱՐԷՆ ՅԵՏՈՅ	135
ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ	157

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սկսւմ	Ուրիշ
7	14	ծողալ	ծողայ
7	16	զապուր	զանպուր
12	12	երեւցող	երեւցած
12	30	եղբօրը	եղբօրդ
13	25	ընդունելու	ընդունիլ
14	2-3	երիտասարդներ ու	երիտասարդներու և
14	2-3	երիտասարդուհիներ	երիտասարդուհիներու
14	32	առաջը	առաջինը
16	17-18	դառն սուգը	տառն անգամ
24	32	որ մութ	որ իր մութ
26	1	կը քաշէի	կը քաշեմ
26	8	ծով	հով
26	17	ձիու	տձեւ
65	23	բայ	բայց
88	24	երբ	ուր
130	8	Ջայն	Ջայն
131	5	—	(աւելորդ է)
136	1	այդ	այլ

507. 507
 “ՄԱՍԻՍ” ԳՐԱՏԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

		Լէվ
1. Ասուր-Նազիր-Աբալ	Կ. ՄԵՀԵԱՆ	10
2. Մեծապատիւ Մուրացկանները	Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	30
3. “Մապիս” Տարեգիրք Ա. Տարի	Ա. ՍԵՐԱՆ	100
4. Թանկագին Համբոյր (կակերդ. 1 արար)		10
5. Գիրուկ Մարդուն Հանոյները	ՈՒ. ՃՅՆՍԸՆ	15
6. Հռոմի Պապին Զատակները,	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
7. Գուգակը (երգիծավեպ)	ՍԹ. ՔՈՍԹՈՎ	20
8. “Մապիս” Տարեգիրք Բ. Տարի	Ա. ՍԵՐԱՆ	100
9. Հրաշքներու Պալատը	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
10. Խելագար Հայունին	ՏՈՔԹ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ	65
11. Մուսա Լեւան 40 Օրերը Ա. Բ. Հասոր Ֆր. ՎԵՐՖԷԼ		400
12. Ռակասքեհի Ասպետը	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
13. Հին Հայ Բանաստեղծութիւնը	Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ	30
14. Հայ Եղեռներ	Մ. ՆԵՏԻՄ	20
15. Թարգան	ԷՏԿԱՐ ՌԱՅՍ ՊՈՐՈՈՒ	50
16. Յոյն լեզու. Գործունեութիւնը Պոլսոյ մէջ		20
17. Վիսօֆ	ԱՐԹԻՒՐ ՊԷՐՆԷՏ	100
18. Վարդան Մամիկոնեան	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	20
19. Սիրոյ յը վեպը	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	10
20. Նահանջ	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	10
21. Արամ Մանարեան	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	12
22. Կարմիր Յորձանք	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	50
23. Պաղտատար Աղբար (կակերդ. 3 արար)	Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	35
24. Ազգային Բարեբաւ	Ե. ՕՏԵԱՆ	15
25. Պէլֆեկոր	ԱՐԹԻՒՐ ՊԷՐՆԷՏ	80
26. Ընկեր Շահագար (երգիծ. վեպ)	Ն. ՊԷՇԻԿՈՒՆԵԱՆ	10
27. Արիւնի ձանապարհին	Կ. ԽՐԱՅԵԱՆ	40

507. 577 381 9770

“ՄԱՍԻՍ” ԳՐԱՏԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

		Լ.Է.Վ
1. Ասուր-Նազիր-Աբալ	Կ. ՄԵՀԵԱՆ	10
2. Մեծապատիւ Մուրացկաններ	Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	30
3. «Մասիս», Տարեգիրք Ա. Տարի	Ա. ՍԵՐԱՆ	100
4. Թանկագին Համբոյր (կտերգ. 1 արար)		10
5. Գիւրուկ Մարդուն Հանոյքներ	ՈՒ. ՃՅՆՍԸՆ	15
6. Հռոմի Պապին Զատակներ,	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
7. Գուգալը (երգիծավեպ)	ՍԹ. ԲՈՍԹՈՎ	20
8. «Մասիս», Տարեգիրք Բ. Տարի	Ա. ՍԵՐԱՆ	100
9. Հրաւերներու Պալատ	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
10. Խելագար Հայունին	ՏՈՔԹ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ	65
11. Մուսա Լեւոն 40 Օրերը Ա. Բ. Հասոր Ֆր. ՎԵՐՖԷԼ		400
12. Ռազաքեհի Ասպետ	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
13. Հին Հայ Բանաստեղծութիւնը	Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ	30
14. Հայ Եղեռնը	Մ. ՆԵՏԻՄ	20
15. Թարգան	ԷՏԿԱՐ ՌԱՅՍ ՊՈՐՈՈՒ	50
16. Յոյն լրտես. Գործունեութիւնը Պոլսոյ մէջ		20
17. Վիսօֆ	ԱՐԹԻՒՐ ՊԷՐՆԷՏ	100
18. Վարդան Մամիկոնեան	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	20
19. Սիրոյ մը վեպը	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	10
20. Նահանջ	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	10
21. Արամ Մանաբեան	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	12
22. Կարմիր Յորձանք	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	50
23. Պաղտատար Աղբար (կտերգ. 3 արար)	Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	35
24. Ազգային Բարեբաւ	Ե. ՕՏԵԱՆ	15
25. Պէլֆեկոր	ԱՐԹԻՒՐ ՊԷՐՆԷՏ	80
26. Ընկեր Շահապար (երգիծ. վեպ)	Ն. ՊԷՇԵԿՅԱՆ	10
27. Արիւնի ձանապարհին	Կ. ԽՐԱՅԵԱՆ	40

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0419649

